

**T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN PSİKOLOJİSİ BİLİM DALI**

KİNDÎ'NİN ESERLERİNDE PSİKOLOJİ KONULARI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Osman ALDEMİR

BURSA-2019

**T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN PSİKOLOJİSİ BİLİM DALI**

KİNDÎ'NİN ESERLERİNDE PSİKOLOJİ KONULARI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Osman ALDEMİR

**Danışman:
Doç. Dr. İbrahim GÜRSES**

BURSA-2019

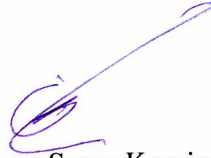
TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Psikolojisi Bilim Dalı'nda 701721053 numaralı Osman ALDEMİR'in hazırladığı "Kindî'nin Eserlerinde Psikoloji Konuları" konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı 29/07/2019 günü 13.00 - 14.00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı/~~başarısız~~ olduğuna oybirliği/~~oyçokluğu~~ ile karar verilmiştir.

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı

Doç. Dr. İbrahim GÜRSES

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Hidayet PEKER

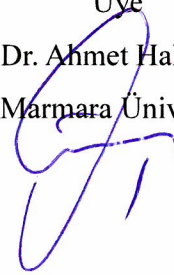
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Ahmet Hakkı TURABI

Marmara Üniversitesi

29/07/2019

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 04/07/2019

Tez Başlığı / Konusu: KİNDÎ'NİN ESERLERİNDE PSİKOLOJİ KONULARI

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 153 sayfalık kısmına ilişkin, 04/07/2019 tarihinde şahsım tarafından Turan İbrahim adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 3'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

04/07/2019

Adı Soyadı: Osman ALDEMİR

Öğrenci No: 701721053

Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri

Programı: Din Psikolojisi

Statüsü: Y.Lisans Doktora

Danışman
Doç. Dr. İbrahim GÜRSES

* Turnitin programına Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane web sayfasından ulaşılabilir.

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “**Kindî'nin Eserlerinde Psikoloji Konuları**” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

04/07/2019

Adı Soyadı : Osman ALDEMİR
Öğrenci No : 701721053
Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Programı : Din Psikolojisi
Statüsü : Yüksek Lisans

ÖZET

Adı ve Soyadı	: Osman ALDEMİR
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler
Anabilim Dalı	: Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim Dalı	: Din Psikolojisi
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: x + 153
Mezuniyet Tarihi	: ... /07 / 2019
Tez Danışmanı	: Doç. Dr. İbrahim GÜRSES

KİNDÎ'NİN ESERLERİNDE PSİKOLOJİ KONULARI

Psikoloji bilimi bir insan ilmidir ve onu nasıl incelediği, insana dair süreçleri nasıl gözlemlediği, insanı ve ondaki duygu, inanç, faziletler, olumlu ve olumsuz tutum ve davranışları ne şekilde değerlendirdiği malumdur. Psikoloji konuları sadece günümüz psikoloji ilmi ve ona ilişkin din psikolojisi gibi ilimler tarafından incelenmiş değildir. Günümüz psikoloji bilimlerine ait kaynakların dışındaki kadîm, kutsal ve diğer bir kısım kaynaklarda psikoloji konularına rastlanmaktadır. Özellikle ilimlerin tasnifinin yapılmadığı geçmiş çağlara ait eserlerde psikolojiye dair konuların bulunması bir hakikat olduğu gibi bunların geniş araştırmalar neticesinde bulunarak ortaya çıkarılması hem bu konuların günümüz psikolojine tanıtılması ve katılması hem de geçmiş düşünürlerin konu hakkındaki fikirlerinden istifade edilebilmesi açısından önemlidir. Bu tür çalışmalar geleneğimizde bulunan düşünce ve bilim insanına karşı bir hak bilirlilik ve vefa borcudur.

Bu sebeple biz “İlk Dünyasının ilk Filozof”u olarak bilinen, bir çok bilime öncülük etmiş ve yüzlerce eser bırakarak kendinden sonraki düşünürlere ve ilim ehline etkisi olan Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sabbâh el-Kindî'nin günümüze ulaşan eserlerinde psikoloji ve din psikolojisine dair konuların tespit edilmesini, araştırmanın konusu olarak belirledik.

Anahtar Sözcükler

Kindî, Psikoloji, Din Psikolojisi, Değerler Psikolojisi

ABSTRACT

Name and Surname : Osman ALDEMİR
University : Bursa Uludağ University
Institution : Social Science Institution
Field : Study of Religion And Philosophy
Branch : Psychology of Religion
Degree Awarded : Master (MA)
Page Number : x + 153
Degree Date : .../ 07 / 2019
Supervisor (s) : Doç. Dr. İbrahim GÜRSES

ISSUES OF PSYCHOLOGY IN KİNDÎ'S WORKS

The science of psychology is a human science and it is known how it studies, observes human processes, evaluates the human and its emotions, beliefs, virtues, positive and negative attitudes and behaviors. The subjects of psychology are not only examined by today's science of psychology and related sciences such as psychology of religion. Apart from the sources of today's psychology, the subject of psychology is found in ancient, sacred and other sources. It is a fact that there are issues about psychology in the works of the past ages, especially when the sciences are not classified. It is important that these findings are found by means of extensive researches in terms of both introducing and participating in these issues in today's psychology and benefiting from the ideas of past thinkers. This kind of work is also an obligation and loyalty to the thought and the scientist who is oman in our tradition.

Ebû Yûsuf Ya'kub b. İshâk es-Sabbâh el-Kindî, known as the very First Muslim and the First Arab Philosopher, is known as a pioneer of many sciences, leaving hundreds of works and making numerous contributions to the next scientist. We have determined the subjects of psychology and psychology of religion as the subject of this research.

Key words

al-Kindus, Psychology, Psychology of Religion, Psychology of values

ÖNSÖZ

Bilimsel bir disiplin olan psikoloji bilimi günümüzde bilinen ismiyle yeni bir alan olsa da tarihi oldukça eskidir. İslam geleneğinde “rûhâniyyet veya ilm'i nefis” kavramları ile anılan psikoloji biliminin kadîm ismini ve altyapısını teşkil eder ki bu adla var olan disiplinin ilk örneklerini dokuzuncu asrın başlarında aramak yerinde olur. Modern psikolojinin temelleri 19. asrın sonralarına doğru atılmış olsa da, müslüman âlimlerin psikolojiye (ilm-i nefis/rûhâniyye, İlmü Ahvali'r-Ruh) olan ilgilerinin 9. yüzyılda başladığı bir hakikattir. Abbasîler döneminde o günün ilimler akademisi konumunda olan “Beytu'l-Hikme” de okutulan dersler ve o zamanın âlimlerinin felsefe ve bilimsel çalışmaları içerisinde psikoloji bilimine ait konulara bolca rastlanması, bu bilime olan ilgiyi açıkça gösterir niteliktedir. O dönemde günümüz psikoloji bilimini ilgilendiren konuları ayırtmak, sistematik bir incelemeye tabi tutmak ve modern psikoloji ile özdeşleştirebilmek kolay olmamakla birlikte, o dönemin bilim adamlarının ilgi duyduğu felsefe, tıp, ahlâk, mûsikî gibi bilimlerle ilgili çalışmalarında psikolojiye ait kavram ve izahların zikredilmesi hem müslüman âlimlerin hakkını teslim etmek hem de günümüz psikoloji disiplinine olan borcumuz açısından doğru gayretler olacaktır.

Biz bu araştırmamızda dokuzuncu asrın önemli âlimlerinden olan ve İslam âleminin ilk filozofu olarak bilinen Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sabbâh el-Kindî'nin risalelerinde yer verdiği psikolojik konuları ele almayı amaçladık. Özellikle İslam psikoloji tarihinin gizli ve kadîm köşelerinde saklı kalan bu dönemi, onun şahsında ve eserlerinden araştırarak günümüz psikolojisine yansıtmaya çalıştık.

Kindî'nin ilk dönem müelliflerinden olması, eserlerinin el yazma şeklinde bulunması, bir kısım eserinin günümüze ulaşmamış olması, bir kısmının yurtdışı kütüphanelerinde bulunması, Türkçe kaynakların yetersizliği gibi bir çok husus çalışmanın güçlükleri arasındaydı. Ancak ulaşabildiğimiz orijinal el yazma risâlesi, bir kısmı tercüme edilmiş eserleri ve yabancı dillerde eserlerine ait yapılmış çalışmalar sayesinde Kindî'de tespit ettiğimiz psikoloji konularını ortaya koymaya çalıştık. Özellikle din psikolojine ait oldukça fazla kavramı eserlerinde bulduk. Bu kavramlardan nefis, sabır, ölüm korkusu, yüksek erdemler, rüya, dua, ibadet, vefa (hak bilirlilik), şükran duygusu gibi konular ve hüzün, üzüntüyü izale yolları, sevgiyi yok eden unsurlar, öfke

ve şehevî duyguların ortaya çıkardığı nevroitik problemler gibi psikoloji konuları ilk göze çarpanlardandır.

Çalışmamız giriş bölümünün dışında iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın amacı, yöntemi, problemleri ve sınırlılıkları izah edildi. Birinci bölümde kavramsal çerçeve verildi. Psikolojinin tarihi, konuları ve din psikolojisi hakkında özet bilgiler sunuldu. Ayrıca Kindî'nin nesebi, hayatı, şahsiyeti, yaşadığı dönemin kültürel ve siyasî çevresi, eserleri ve özellikle psikoloji eserleri işlendi. İkinci bölümde Kindî'nin psikoloji, ahlâk ve felsefe gibi eserlerinde psikoloji konuları ele alındı. Bu bölümde Kindî'nin eserlerinde psikoloji konuları olarak belirlenen maddeler genel psikoloji, değerler psikolojisi, ruh sağlığı ve din psikolojisi başlıkları altında verilmeye çalışıldı.

Çalışmamızın konu seçiminden kaynak tespitine ve teminine kadar her safhasında yol gösteren, bilimsel desteğini ve ilgisini esirgemeyen tez danışmanı hocam Doç. Dr. İbrahim GÜRSES'e burada sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Tez jürimizin kıymetli üyesi Dr. Öğr. Üyesi Hidayet PEKER'e çok teşekkür ediyorum. Yine tez jürimizin kıymetli üyelerinden Prof. Dr. Ahmet Hakkı TURABİ hocama katkıları ve yardımları için sonsuz teşekkür ediyorum. Tezimiz esnasında yardımlarını esirgemeyen Arş. Göv. Esra İRK'e teşekkür ediyorum. Ayrıca çalışmalarım boyunca üzerimden dualarını ve desteklerini esirgemeyen, sabırlarıyla bana tahammül gösteren sevgili aileme şükranlarımı sunuyorum.

Osman ALDEMİR

Bursa - 2019

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	vi
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vi
GİRİŞ	1
1.Araştırmanın Konusu	1
2.Araştırmanın Metodu	1
3.Araştırmanın Kapsamı.....	2
4.Araştırmanın Sınırlılıkları	3
5.Araştırmanın Problemi	3

I. BÖLÜM

TEORİK ÇERÇEVE

1-PSİKOLOJİ ve DİN PSİKOLOJİSİ.....	5
1.1. Psikolojinin Tarihi.....	5
1.2.Din Psikolojisi	8
1.3.Psikoloji Konuları.....	9
2- YA'KUB B. İSHÂK el-KİNDÎ.....	10
2.1.Kindî'nin Nesebi	10
Ya'rub b. Kahtân.....	11
Eş'as b. Kays el-Kindî (ö.642)	11
İshâk b. Sabbâh (ö.h.193/808)	13
2.2.Kindî'nin Hayatı.....	13
2.3.Kindî'nin Şahsiyeti.....	19
2.4.İlimlerde Kindî'nin Yeri ve Önemi	29
2.5. Kindî'nin Eserleri	37
2.6. Kindî'nin Psikolojiye Dair Eserleri.....	40
1- El-Kavl fi'n-Nefs.....	42
2- Risâle Fi'n-Nefs ve Ef'âliha	43
3- Kelâm fi'n-Nefs Muhtasar Vecîz.....	43
4- Risâle fi mâhiyeti'n-Nevm ve'r-Ru'yâ.....	44
5- Risâle fi'l-Akl.....	44
6- Risâle fi'l-Firâse	46
7- Risâle fi'l-hîle li def'il-ahzân.....	48
8- Risâle fi Enne'n-Nefse Cevherun Basîتون Gayru Desîrun Muessirun fi'l-Ecsâm.....	52

9- Risâle fî mâ li'n-Nefsi zikruhû ve hiye Âlem- i'l-Akl kable Kevnihâ fî Âlem'il-Hiss	52
10- Risâle fî Haberi İctimâi'l-Felâsife ala'r-Rumûzi'l-Aşkîyye.....	52
11-Risâle fî Mâiyeti'l-İnsân ve'l-Advi'r-Reîsi Minhu.....	52
12-Risâle fî İlm el-Havâs	52
13-Risâle fî enne mâ bi'l-İnsân ileyhi Hâcetun Mubâhun lehû fi'l-Akl kable en yehzur.....	52

II.BÖLÜM

KİNDÎ'NİN ESERLERİNDE PSİKOLOJİ KONULARI

1.GENEL PSİKOLOJİ	56
1.1.Genel Psikoloji Kavramları	56
Duyum ve Algı.....	56
Duyular	58
Duyu (Hiss) Bilgisi	61
Bağımlılıklar	64
1.2.Kişilik Özellikleri	65
1.2.1.Olumlu Davranışlar.....	69
Gerçeğe Uygun Davranış	70
Vefâkarlık / Hak Bilirlik	71
Minnettarlık /Şükran Duygusu	73
Utanma / Haya ve İffet	75
Hoşgörülü olmak (el-Hilm).....	77
Feraset (Firase).....	78
Sükût Psikolojisi.....	78
Kanaatkâr olmak	80
1.2.2.Olumsuz Davranışlar	81
Rezîlet Kiri	82
Haset etmek.....	83
Övünmek (el-fahr) – Gurur – Kibir.....	85
Cimrilik	87
İsraf etmek.....	88
Negatif Kişilikler – Olumsuz Duygu ve Davranışlar	89
2.DEĞERLER PSİKOLOJİSİ.....	90
İnsanî Değerler	90
Alışkanlıkların Ahlâka Etkisi ya da Ahlâk ve Alışkanlıkların İlişkisi	92
Mutluluk	93
Sabırlı olmak.....	94
Komşuluk Hakkı.....	95
Değerlere Dair Bazı Kavramlar Üzerine	95
3.RUH SAĞLIĞI.....	96
Ruh Sağlığının Önemi ve Nefsin Islahı	96
Üzüntü ve Sebepleri.....	98

Üzüntüyü Yenmenin Yolları.....	101
1-Üzüntünün ne olduğunu düşünmek	102
Teselli vermek	103
2-Üzüntüyü kısa tutmanın gayretinde olmak.....	103
3-Tecrübeleri kullanma düşüncesinde olmak.....	104
4-Üzüntüyü kişinin kendisi ortaya çıkartmamalı	105
5-Tabiata ters olan şeyi istememek	106
6-Kıskançlık etmemek, hasetten kaçınmak.....	106
7-Aç gözlü ve cimri olmamak, ferasetli olmak.....	107
8-Allah'ın verdiklerini emanet bilmek ve şükredici olmak.....	107
9-Dünyaya ve içindekilere değer vermemek, kulluğun idrakiyle yaşamak....	108
10-Kötülüğü ve kötü olanı sevmemek	110
11-Kayıplarla meşgul olmamak, var olan nimetleri düşünmek	112
12-Başa gelen musibetleri nimet bilmek.....	112
4.DİN PSİKOLOJİSİ.....	113
Akıl	113
Nefs.....	117
Nefsin Tabiatı.....	122
Nefse Hakim olmak	123
Ahlâki Faziletler	124
Uyku ve Rüya	130
Tanrı Tasavvuru	135
Dua Psikolojisi.....	137
Fânîlik Düşüncesi	140
Îrâde	141
Ölüm Olgusu – Ölüm kaygısı	142
SONUÇ	144
KAYNAKÇA.....	147

GİRİŞ

1.Araştırmanın Konusu

Araştırmamızda İlk İslam filozofu olarak bilinen Ebû Yûsuf Ya'kub b. İshâk b. es-Sabbâh el-Kindî'nin eserlerinde psikoloji konuları ele alınmıştır. Kindî dahil, onun yaşadığı dönemde eser kaleme alan âlimlerin çoğu, eserlerinin hangi disipline ait olduğu konusunda izahatlar yapmamışlardır. Zira o güne kadar ilimler “Ulûm” olarak bilinmekteydi ve henüz tasnif edilmemiş idi. Kindî'nin ilimlerin tasnifi konusunda ilk çalışmayı yapanlardan olduğunu da hemen belirtmemiz gerekir. O, ilimleri “dinî ilimler ve felsefe” olarak iki kısma ayırmıştır.¹ Görüleceği üzere dokuzuncu yüzyıla kadar ilimler sınıflandırılmamış ve psikoloji bilimi diye bir disiplin oluşmamıştı. Bu sebeple yazılan eserlerde psikoloji ya da o günün ifadesiyle “ilmü'n-nefs” konuları belirgin değildi.

Ancak Kindî'nin risâleleri arasında psikoloji disiplinine ait bir çok konu işlenmiştir. İşte Kindî'nin eserlerinde psikoloji konularının nasıl işlendiği, hangi kavramların gündeme alındığı, günümüz psikolojisi ve din psikolojisi bağlamından bakıldığında hangi duygu, düşünce, tutum ve davranışların incelenmiş olduğunun tespitini yapmak çalışmamızın esas konusunu oluşturmaktadır.

Kindî, günümüz psikolojisinin temel konuları hakkında asırlar öncesinde açıklamalarda bulunmuş, tahliller yapmıştır. İnsanı ve ruh yapısını daha iyi anlamlandırabilmek için onun gibi bir düşünürün fikirlerinden de istifade etmemiz gerekir. Psikolojide önemli olan temel unsurlardan biri, yaşanmış ve tecrübe edilmiş yaşantıların tahlil edilerek geleceğe ışık tutulmasını sağlamaktır. Bu bağlamda Kindî örneğini incelemek oldukça önemli olduğu düşüncesi üzerinden araştırmamızın konu başlığı, “Kindî'nin Eserlerinde Psikoloji Konuları” olarak belirlenmiştir.

2.Araştırmanın Metodu

Sosyal bilimler, insan ve toplum davranışlarını incelemesi sebebiyle genellikle nitel araştırma yöntemleri kullanır. Nitel araştırmalar genellikle algı, duygu, tutum,

---

¹ Ahmet Fuat El-Ehvânî, *El-Medârisü'l-Felsefiyye*, Dâru'l-Mısriyye, Kahire, 1965, s.129.

davranış, sosyal olay ve olguları doğal ortamda bütüncül ve gerçekçi biçimde anlamayı öngören bir yaklaşım olması sebebiyle gözlem, görüşme, söylem veya doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı çalışmalardır.

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden olan dokümantasyon yöntemi kullanılmıştır. Kaynak tarama yöntemi olarak da bilinen bu tür araştırmalarda şahıslar incelenirken öncelikle şahsın kendi eserlerine ulaşılır ve bu eserler tahlil edilir. Daha sonrasında şahısla ilgili diğer çalışmalar taranır. Biz de Kindî'nin eserleriyle birlikte hakkında yapılmış çalışmalara ulaşmaya gayret ettik. Kindî'nin eserlerinin sayıca fazla oluşu ve eserlerinin yaklaşık 18 ayrı bilim dalından fazla olması sebebiyle psikolojiye dair eserlerinin yanında ahlâk, felsefe ve mûsikî gibi diğer risaleleri arasında psikolojiye dair değerlendirilebilecek eser ve kavramlarını incelemeye çalıştık.

Kısaca, tez konusu ile ilgili kaynaklar taranarak veri toplama tekniği olan dokümantasyon yöntemiyle araştırmayı hedeflediğimiz olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizi yapılmış ve Kindî'nin eserlerinde psikolojiye dair konuların neler olduğu belirlenmeye çalışılmıştır.

3.Araştırmanın Kapsamı

Kindî çok yönlü bir filozof olduğu gibi bir çok ilimden ve kendinden önceki kadîm kültürden etkilenmiş bir bilim adamıdır. Çalışmaları pek çok bilim dalının öncüsü mahiyetindedir. Mûsikîden astrolojiye, kimyadan posolojiye, matematikten psikofizyolojiye kadar bir çok disiplinde öncü olduğu ve kendisinden sonraki ilim ehlini etkilediği bilinmektedir. Ancak biz Kindî'nin tüm bu eserleri arasından felsefe, ahlâk, siyaset, mûsikî ve psikolojiye dair bir kısım risâleleri üzerinden konumuzu belirlemeye çalıştık.

Araştırmamızda öncelikle psikoloji ile ilgili klasik kavramlara (akıl, nefis, ruh gibi) yer verdik. Zira bu kavramlar Kindî'nin bir felsefeci olması hasebiyle geniş izahatına girdiği konular olması yanında psikolojinin de önelediği kavramlardır. Daha sonra değerler, ruh sağlığı ve din psikolojisi içerisinde değerlendirilecek dua, faziletler, ölüm kaygısı, üzüntü, üzüntüyle başa çıkma, adâlet, sabır, hak bilirlilik, Tanrı tasavvuru, tutumluluk, hoşgörü, utanma gibi konuların yanında ihanet, öfke, cimrilik, şehvet, kin, intikam gibi olumsuz tutum ve davranışları inceledik.

Kindî'nin günümüze ulaşan risâlelerinden olan ve psikoloji eserleri arasında zikredilen üzüntüyü yenmenin yolları, uyku ve rüya, nefis üzerine ve firase gibi risaleleri üzerinden bu kavramların Kindî'de nasıl işlendiğine geniş yer verdik. Zaman zaman diğer eserlerinde gördüğümüz bir kısım terimleri Kindî'nin değindiği ölçüde zikretmeye çalıştık.

4.Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırmamız, Kindî'nin psikolojik verilere değindiği tüm eserleri ve konu hakkında yapılmış çalışmalarla sınırlıdır. Özellikle Def'ul-Ahzân, Risâle illetu'n-nevmi ve'r-ru'ya, Risâle fi'n-nefsi ve ef'âlihâ, Risâle fi'l-akl, Risâle fi firâse gibi eserleridir. Psikoloji eserlerinden olarak bilinen Risâle fi ilmi'l-havâss, Risâle fi enne'n-nefse cevherun basîtun gayru dâ'irin mu'esirun fi'l-ecsâm, Risâle fimâ li'n-nefsi zikruhu ve hiye fi âlemi'l-akli kable kevnihâ fi âlemi'l-hiss, Risâle fi haberi ictimâ'i'l-felâsifeti ale'r-rumûzi'l-aşkiyye gibi günümüze ulaşmayan eserlerin sadece isimleri zikredildi.

5.Araştırmanın Problemi

Kindî gibi bir şahsiyetin araştırılmasında üç önemli problem alanı karşımıza çıkmaktadır:

1- *Yaşadığı dönemde yazılmış eserlerin günümüze kadar gelmesindeki zorluklar.* Kindî 9. asırda yaşamış bir şahsiyettir. Takriben 12 asır evvelinden eser veya kayıtların günümüze taşınması oldukça zordur. Bazı eserlerinin isimleri bilindiği halde günümüze kadar ulaşamamış olması bir çok araştırmacı ve tarihçinin kayıtlarında mevcuttur.

2- *Tarihî kaynaklarda karşılaşılan aynı isimde bir başka bilim insanının varlığı.* Kindî'nin soyu Güney Arabistan yarımadasında yaşamış soylu bir arap kabilesine dayanır. Diğer isimde ise “Abdulmesih” adı bulunan biridir. İsim benzerliği sebebiyle İlk İslam Filozofu olan Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sabbâh el-Kindî'nin hem hayatına hem de eserlerine bazı araştırmacılar tarafından diğer bilim adamının bilgileri aktarılmıştır. Bu verilen bilgiler içerisinde Kindî'nin dini ile olan ilişkisi zaman zaman tartışmalara sebebiyet vermiştir. Bu tartışmaların sebebi her iki bilim insanının birbirine karıştırılmış olunmasıdır.

3- *Kindî İslam âleminde daha çok filozof yönü ile öne çıktığından üzerinde yapılmış çalışmaların hemen hepsi felsefe disiplini içerisinde yapılmıştır.* Bu ise onun

diğer bilimlerdeki altyapısını ve yazdıklarını gölgede bırakmıştır. Oysa Kindî, zamanının mûteber ve sözü dinlenir hekimlerindedir. Hekimlik yönünü gölgede bırakan şey, zamanının kültürü ve anlayışıdır. Kindî'nin yaşadığı çağdaki anlayış, bir bilim adamı hangi disiplinde ilgisi fazla ise daha çok o bilim yönüyle tanınıyor ve isimlendiriliyordu. Kindî velut bir hekim iken daha sonradan zamanının çoğunu felsefeye vermişti. İlgisinin bu bilime kayması onu felsefeci kimliği ile öne çıkarmıştır. Ancak Kindî'nin eserleri incelendiğinde onun bir filozof ve hekimliği kadar psikoloji konularına da eğilmiş olduğu görülür. Hatta Kindî'yi “İlk Müslüman Psikolog” olarak zikrettirecek konular işlemiş olduğu açıkça görülecektir.

Yukarıda zikredilen üç nokta da Ebû Yûsuf Yâ'kub b. İshâk es-Sabbâh el-Kindî araştırmalarında karşılaşılabilecek problemlerdendir. Bu çalışmamız onun hayatı, kişiliği ve özellikle psikoloji bilimine katkıları hakkında bilgi vereceği gibi Kindî üzerine yapılacak araştırmaları bir nebze rahatlatacak ve onun engin bir ilim insanı olarak tanınmasında katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

I. BÖLÜM

TEORİK ÇERÇEVE

1-PSİKOLOJİ ve DİN PSİKOLOJİSİ

1.1. Psikolojinin Tarihi

Psikoloji terimi, aslen Yunanca bir kavram olup, ruh anlamına gelen “psyche” kelimesi ile bilgi/bilim anlamına gelen “logos” kelimesinden müteşekkildir. Bu bağlamda psikoloji, ruh bilgisi ya da bir başka ifade ile ruh bilimi anlamlarını ifade eder. Tanımı açısından ise davranışı ve bu davranışların altında yatan sebepleri ve süreçleri, bilimsel verilerle inceleyen bir bilimdir.² Genel bir ifade ile toplumsal ve fiziksel çevresi içinde davranışlara sahip olan bireyi, zihninde geçen bilinç olaylarını, kendisi ve çevresi ile uyumunu, kişilerarası ilişkilerini gibi bir çok açıdan inceleyen bir bilimdir.³

Modern bir bilim olan psikolojinin başlangıç tarihi 19. asrın son çeyreğine dayanır. Psikoloji biliminin öncülerinden sayılan G.T. Fechner 1851 yılında yayımladığı “*Zend-Avesta. Gedanken über die Dinge des Himmels und des Jenseits*” (Leipzig, 1951) (Cennet ve Ahiretin hususları üzerine düşünceler) eserinde ruhun ölmediğini ileri sürmüş ve ardından 1960 yılında “*Elemente der Psychophysik*” (Psikofiziğin Unsurları) adlı eserini yayımlayarak, duyu organlarının fiziksel uyarıcıları ile bunların ruh üzerinde yapacağı etki durumları arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya çalışmıştır. Fechner'in bu çalışmaları, çağdaşı olan E.H. Weber'le birlikte psikolojide ölçmenin yapılabileceğine dair yaptıkları çalışmalarla aynı yıllara tekabül eder.⁴

Modern psikolojinin tarihi psikofizik ve sosyoloji disiplinlerinin kurucusu olan Fechner ve çağdaşı Weber'in yaptıkları ferdi ve ortak çalışmalarla başlamış olsa da, bu araştırmacıların etkilendiği kaynakların sahibi, kendilerinden on asır önce yaşamış olan Ebû Yûsuf Yâ'kub b. İshâk es-Sabbâh el-Kindî'dir. Leon Gauthier ve Gerolamo Cardano başta olmak üzere Batılı bir kısım bilim insanı bu hususu dillendirmektedir.⁵

2 Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2008, s.2.

3 Feriha Baymur, *Genel Psikoloji*, 13.b., İnkılâp kitabevi, İstanbul, s.2-3.

4 Maurice Reuchlin, *Psikoloji Tarihi*, 1.b., Çev. Tanju Gökçöl, Cep Üniversitesi, İletişim yayınları, İstanbul, 1991, s.15-16.

Psikolojinin konusu olan insanın ruhsal yaşamı ve onun tutum ve davranışlarını anlamaya yönelik çabaların tarihi insanlık kadar eskidir. Zira çok eski zamanlardan beri ruh, rüya, ölüm ve sonrası hayat, insanın korkuları gibi insana dair bir çok konuda sorular sorularak bunlara cevaplar aranmaya çalışılmıştır. Antik Yunan'da ise insanın ruhsal yetileri, duyu, idrâk ve düşünme yetkinlikleri gibi konularda sistemli gözlem ve teoriler ileri sürülmüştür.⁶

Antik dönem bilim ve felsefe geleneği ile 8. asırda tanışan müslüman düşünürlerin, önceki filozofların (Eflatun ve Aristoteles) ruh ve nefis konularına dair düşüncelerini İslâmî inanç ve öğretilerle uzlaştırılıp geliştirmeleri ve kendilerine ait özgün düşünce ve görüşlerini de ortaya koymalarıyla, İslam dünyası psikolojiye dair kavramlarla tanışır. Mesela Gazzâli bu tür konuları gözlem yoluyla bilinen gerçekler olarak dile getirmiştir. Gazzâli'nin bu görüşü müslüman bilim insanının psikolojiye bakışını özetler niteliktedir.⁷

Kur'an-ı Kerîm'in insanların dikkatine sunduğu bilgi kaynaklarından biri, insanların iç dünyası ve davranışlarıdır. Bu durumu tespit etmiş olan erken dönem müslüman düşünürleri arasından bir çoğunun psikolojik olgu ve olayları anlamaya yönelik çabalarının olduğu görülür. Mesela Hâris el-Muhâsibî (h.165-243) bilinç halleri, akıl, düşünme, arzu ve dürtülerin etkinliği gibi bir kısım konuları Kur'ânî kavramlar eşliğinde ele alarak, İslam âleminde ilk defa insanı ruhsal açıdan ele alan çalışmalar yapmıştır. Bu anlamda Muhâsibî, İslam psikolosijinin öncüsü sayılır.⁸

İslâmî kültür geleneğinde insanın psikolojik varlığından söz edilirken genellikle “nefs” kavramı kullanılmıştır. Bu kullanım şekli Kur'ân'ın nefis ve ruh kavramları üzerinden hareketle yapılmıştır. Böylelikle İslâm âleminde psikolojik güçler ve olayların bilgisi için kullanılan deyim “*İlmü'n-nefs*” kavramı olmuştur. Daha sonraki dönemlerde İslam bilginlerinin eserleri arasında *Kitabu'r Rûh ve'n-Nefs*, *Ahvâlü'n-Nefs* ya da *İlmu Ahvâli'r-Rûh* gibi kavramların konu başlığı veya kitap ismi olarak kullanıldığı

5 Mehmet Bayraktar, “Psikoloji'nin ve Psikofizik'in Kurucusu Olarak Kindî”, *Diyanet İlmî Dergi*, C.54, S.2, Ankara, 2018, s.26-27.

6 Hayati Hökelekli, “İslam Geleneğinde Psikoloji Kültürü”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C.19, S.3, İstanbul, 2006, s.409.

7 Hökelekli, a.g.m., s.410.

8 A.g.m., s.409; Hökelekli, a.g.e., s.28.

görülmektedir.⁹ Mesela İshâk b. Huneyn, İbn-i Sînâ, Fahreddin er-Râzi, İbn Bâcce gibi ilim ehlinin “*Kitâbü'n-Nefs*” adıyla eser yazmış olmaları en bâriz örneklerdir.¹⁰

İslam kültür geleneğinde psikoloji tarihini Hâris el-Muhâsibî ile başlamış olduğu iddiasını haklı kılabilecek en önemli sebep, *nefs* kelimesini İslam düşünürleri arasında ilk defa eserlerinde salt psikolojik anlamda kullanmış olmasıdır. Ayrıca aklın mahiyetine dair İslam dünyasındaki ilk eseri de o vermiştir. Eserlerinde *nefs*, akıl ve kalb gibi temel psikolojik kavramlarla birlikte konuya dair fitrat, marifet, heva ve şehvet gibi terimleri sıkça kullanan el-Muhâsibî, insanın ruh dünyasını anlamak açısından kendinden sonra gelen bir çok düşünürü etkilemiş ve İslâm kültür geleneği içerisinde özgün bir psikolojik dilin anlaşılması ve gelişmesine öncülük etmiştir.¹¹

Aynı asırda yaşamış olan İlk İslam filozofu olarak tanınan Kindî (h. 185-252) eserlerinde Nefsin mahiyeti ve fonksiyonları, ölümden sonraki durumu, nefsin tezkiyesi, akıl türleri, rüya psikolojisi gibi konular üzerine eserler telif etmiştir. Bunların dışında psikoloji kültürüne ruh sağlığı hakkında yazdığı “*Defu'l-Ahzân*” isimli eseriyle öncül çalışmalar yapmıştır. Bir anlamda denetimsiz öfke ve şehvet gibi olumsuz duygu ve arzuların baskısı neticesinde ortaya çıkan isteklerin, hüznün, kaygı, ölüm korkusu gibi patolojik tezâhürlerin, bir kısım nevrotik marazlara yol açması yanında, insânın ahlâkî yetkinliğini engelleyeceği düşüncesini işleyerek bu tür durumlarla başa çıkmanın yollarını dile getirmiştir.¹²

Farabî ise rüya ve vahiy psikolojisine dair sistemli bir teoriyi ilk olarak ortaya koymuştur. İbn-i Sina'da “*İlmü'n-Nefs*” konusunda en çok eser veren düşünür olmuştur. Ruhsal haller, duygu ve heyecanlar ve bunların davranışlar ve bedensel fonksiyonları üzerine olan etkilerinden bahsederek, psikosomatik tıp dalının öncüsü olmuştur. Ruh sağlığı ve hekimliğine, ölüm kaygısı ve strese dair önemli katkılar sağlayan İbn-i Sînâ, “Vehim gücü”nü psikolojiye ilk defa sokan bir düşünürdür.¹³

Ebû Bekir Râzî (ö. 313/925) ise kavramsal ve içerik açısından ilk ve özgün bir ruh sağlığı eseri olan “*et-Tıbbu'r-Rûhânî*”sinde kişilik ve karakter bozuklukları ile tedavilerini işlemiş, bu eseriyle kendinden sonra gelen konu ile ilgili çalışmalar yapacak

9 Hökelekli, a.g.m., s.410; Hökelekli, a.g.e., s.23.

10 İlhan Kutluer, “İlmü'n-Nefs” mad., *DİA (Diyânet İslam Ans.)*, İstanbul, C.XXII, 2000, s.148-151.

11 Hökelekli, a.g.m., s.412-413.

12 A.g.m., s.413.

13 A.yer; Hökelekli, a.g.e., s.34-39.

bir çok ilim adamına kaynaklık etmiştir. Eserinde sağlıklı, dengeli ve erdemli insan olabilme, psikolojik ve ahlâkî bozukluklardan uzak yaşamının yollarına dair sistemli bilgiler vermiştir. Diğer eserlerinde de üzüntü, endişe, ölüm korkusu gibi psikolojik olaylarla birlikte kendini beğenme, kıskançlık, cimrilik, yalancılık, zevkcilik gibi ahlâkî eğilimlerin ruh sağlığına etkilerini ele almıştır. Yazdığı eserlerle *Yusuf el-Şirâzî*, *İbnu'l-Cevzî*, *Ebû Zeyd el-Belhî*, *İbn Hazm* ve *İbn Teymiyye* gibi bir çok bilim adamına öncülük etmiştir.¹⁴

Gazzâli genel psikoloji alanında olduğu kadar, din psikolojisinde de başkalarıyla kıyaslanamayacak bir yere sahiptir. İslam psikolojisi esaslarını gerçek anlamda ele alarak, sistemli iç gözlem ve insanın davranışına dair yaptığı tahlillerle pek çok yeni görüş ortaya koymuştur. Mesela “*İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*”i, psikolojik kavramlaştırmalar açısından oldukça zengindir. “*Meâricü'l-Kuds*”ünde nefis, akıl, kalb ve ruh kelimelerinin izahı, nefsin mahiyeti, idrak edici güçleri, duyular, duyum ve aklî idrakin türleri ve derecelerine dair bilgiler vermiştir. “*Mişkâtu'l Envâr*”ında benzeri görüşler, “*el-Munkizu mine'd-Dalâl*”i şahsî gözlemlerinin yer aldığı, “*Mizânü'l-Amel*”i ise ahlâk psikolojisine dair eserleridir. Gazzâli kendinden önceki âlimlerin bilgilerini zaptettiği gibi onların görüşlerini genişleten çalışmalar yapmıştır. Ortaya koyduğu teoriler ve kavramların ötesinde, dinî ve ahlâkî konuları ele almış ve bunları yaparken psikolojik yaklaşım ve analizlerde bulunmuştur.¹⁵

Fahrüddîn Râzî ahlâk psikolojisine dair “*Kitâbu'n-Nefs ve'r-Rûh ve şerhu kuvâhüma*” adlı eseri yazmıştır. İbnu'l Kayyım el-Cevziyye'nin “*Kitâbu'r-Rûh*”u psikolojiye dair bir eserdir. İbn Haldûn'da “*Mukaddime*”sinde psikolojik görüş ve teorilere yer vermiştir. Kısaca nefis ilmine müslüman ahlâkçılarının ve düşünürlerinin katkıları azımsanmayacak düzeydedir. Nefs konusunu, Allah (c.c.) ve dünya ile ilişkisel bir bütünlük içerisinde ele alan kadîm ve geleneksel anlayış, önemini günümüzde de sürdürmektedir.¹⁶

1.2.Din Psikolojisi

Din psikolojisi, psikoloji biliminin bilimsel metotlarını kullanan bir disiplindir. Çünkü o, insan kişiliğinin bütün yönlerini inceleme gayretinde olan bir araştırma

14 Hökelekli, a.g.m., s.414.

15 A.g.m., s.414-415; Hökelekli, a.g.e., s.39-44.

16 A.g.m., s.409-421.

alanıdır. Bu sebeple din psikolojisi, dinî eğilim ve kabiliyet, dinî duygu ve tecrübeler, dinî ilgi ve istekler, dinî tasavvurlar, dinî inanç ve tutumlar, ibadetler ve dua, tevbe ve hidayet, erdemler ve insanî fazîletler, inançsızlık hali ve dinden kopma, bebeklikten yaşlılığa her evredeki dinî yaşayış ve hatta mistik ve tasavvufî yaşayışlar gibi daha bir çok konu, din psikolojisinin ilgi alanlarını oluşturur. Bütün bu konuları çalışırken psikoloji biliminin her alanının bakış açılarını kullanır ve onun bilgi birikimlerinden de yararlanır. Mesela gelişim psikolojinin verilerini ve metotlarını esas alarak, insanın yaşam evrelerindeki dinî tutum ve davranışlarını inceler. Kişilik psikolojisinin verileri ışığında farklı dindar kişilik tipleri ve onların karakter analizleri hakkında görüşler geliştirir. Patolojik psikoloji ve psikiyatri verileri ışığında dindar kişilerin ruh sağlığını inceler.¹⁷

İkbal'e göre din psikoloğu, dinin psikolojik yorumlarıyla ilgili görüş ve teorileri tarafsızlık içerisinde tenkid ve tasfiyeye tabi tutmalı, “tecrübe”ye dayanarak ilerlemeli, kendi tecrübesinden hareket ederek dinî tecrübeyi derinliği açısından ele almalı, çeşitli tecrübe kategorileri üzerinde titiz çalışmalar yapmalı, tecrübenin muhtevasına giren psikolojik ve fizyolojik subjektif unsurları ayıklayarak aslî, esasî ve fitratî bir tecrübeye ulaşmalıdır.¹⁸

1.3.Psikoloji Konuları

Psikoloji biliminin konusu, insanın, yalnız içebakış yöntemiyle, yani düşüncesi ve duyumları gibi özel durumlarına ulaşabilen dolaysız deneylerdir.¹⁹ Kısaca insanın ruhsal yaşamını anlamaya yönelik gayretlerdir. Yani insanın ruhî yaşayışı ve davranışlarıdır. Davranışlar ise duygular, düşünceler, idrâkler ve inançlar gibi doğrudan gözlenme/gözlemlenme imkanı olmayan içsel ruhî olaylar ile sözler, tepkiler ve hareketler gibi doğrudan görülebilen ya da işitilebilen her türlü ruhî belirtiyi içerisine alan bir anlam ifade eder.²⁰

Din psikolojisinin konusu ise dinî olayları, hadiseleri dinî psikolojik bakış açısıyla araştıran ve inceleyen bir insan ilmidir. İnsanın ruhî yaşayışı ve davranışlarında dinî nitelikte olan her belirtiyi inceleme konusu yapar. Dinî yaşayış ve davranışların yapı ve muhtevasını ve bunlara iştirak eden ruhî fonksiyon ve süreçleri bir bütün olarak ele alır.

17 Hökelekli, a.g.e., s.4-8.

18 A.yer.

19 Reuchlin, a.g.e., s.20.

20 Hökelekli, a.g.e., s.2-3.

İnsanın dinî boyutunun araştırılması demek, onun dinle ilgili her yönünün araştırılması ve incelenmesi demektir. Din, insanın her yönüne nüfuz edici niteliğe sahiptir. Bu sebeple insanın dinî yaşayışını onun ortaya koyduğu duyguları, düşünceleri, tasavvurları, hareket ve faaliyetleri üzerinden incelemek mümkün olduğu gibi onun ilgi ve eğilimleri, istek ve idealleri, ahlâki ve estetik yönelişleri, iştirak ettiği törenler ve girdiği sosyal ilişkiler gibi bütün süreçleri içerisinde incelemek ve ele almak mümkündür.²¹

2- YA'KUB B. İSHÂK el-KİNDÎ

2.1. Kindî'nin Nesebi

Kindî'nin tam adı; Ebû Yusuf Ya'kub b. İshâk b. es-Sabbâh b. İmran b. İsmâil b. Muhammed b. el-Eş'as b. Kays el-Kindî'dir. Latince “Alkindus” olarak bilinir.

Kindî'nin Nesebi: Ya'kûb bin İshâk bin es-Sabbâh bin İmrân bin İsmâ'îl bin Muhammed bin Eş'as bin Kays (el-Kindî)²² bin Ma'dî²³-Kerib²⁴ bin Mu'âviye bin Cebele bin Adıyy bin Rebî'a bin Mu'âviyeti'l-Ekber bin el-Hârisi'l-Asğar bin Mu'âviye bin el-Hârisi'l-Ekber bin Mu'âviye bin Sevr (Kinde)²⁵ (bin Taur)²⁶ ibn Merta' (Merfa') (Murakka')²⁷ bin Kinde bin Afir (Ufeyr)²⁸ bin Adıyy bin el-Hâris bin Murre ibn Uded bin Zeyd bin Yeşceb bin Arîb²⁹ bin Zeyd bin Kehlân bin Sebe bin Yeşceb ibn Ya'rub bin

21 Hökelekli, a.g.e., s.4-8.

22 İbn Nedim, *Kitâbu'l-Fihrist*, Thk. Rıza Teceddüd, Tahran, 1971, s. 315.

23 Azzâvi, eserde “Mâdi bin Keribe” olarak yazıldığının sehven olduğunu not düşer. (İzmirli İsmail Hakkı, *Feylesüfu'l-Arab Ya'kûb bin İshâk el-Kindî*, Arap. çev., Abbâs el-Azzâvi, Bağdat, 1963, s.12)

24 İbn Nedim'de “Ma'di Yekrib” şeklinde verilmiş. s.315.

25 Kabileye nispet edilen “Kinde” isminin atasıdır. (Çev.Azzâvi, s.12.); İbn Nedim, “Muaviye bin Kinde” olarak verir ve “Sevr” olduğunu söyler. s. 315; Flügel'de Kinde olarak verir. s.2-3. (Gustav Flügel, *Al-Kindî “Genannt der Philosoph der Araber”*, Leibzig, 1857.)

26 Flügel, a.g.e., s.3.

27 Saïd el-Endelûsi, *Milletlerin Bilim Tarihi-Tabakâtü'l-Ümem*, 1.b., Çev. Ramzan Şeşen, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2014, s. 142; İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâi bi Ahbâri'l-Hukemâ*, Thk. İbrâhim Şemseddîn, Dâr'ul-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2005, s.274.

28 Flügel, a.g.e., s.3.

29 İbn Nedim'de, “Yeşceb bin Arîb” ismi yerine “el-Hemîse” ismi geçer. s.315; Flügel'de de “el-Hamaise” olarak geçer. s.3.

Kahtân.³⁰ Kindî'nin nesebi ile ilgili verilen isimler³¹ otuzdan fazladır. Kindî'nin soy ağacının (nesebinin) bu şekilde bilinmesi (yani kayıt altına alınmasının sebebi), onun Arabistan yarımadasının asıl bir ailesine mensûbiyetindedir.³²

Ya'rub b. Kahtân

Kaynaklar Kindî'nin soyu ile ilgili otuzdan fazla (32-34) şahsın ismini vererek, onun köklü bir aileden geldiğini bildirirler. Soy silsilesinde bildirilen Ya'rub b. Kahtân'ın (Kindî'nin en büyük dedesi) evlâd-ı Sâm'dan (Sâm oğullarından) olduğu ve Bâbil'den Güney Arabistan'a (Yemen) hicret ettiği, orada Âd'a galip gelerek Yemâniye çevresinde bir hükûmet kurduğu bildirilir. Ya'rub b. Kahtân'ın esas dili Süryanice olmasına rağmen Yemen'e hicretinden sonra Arapça konuştuğu ve Sâ'm oğullarından ilk Arapça konuşanın da o olduğu bildirilir. Ya'rub b. Kahtân'ın çocuklarına Âl-i Kahtân, kavmine de Arab-ı Mûte'arribe³³ denildi.³⁴

Eş'as b. Kays el-Kindî (ö.642)

Asıl adı “Ebû Muhammed Ma'dîkerib b. Kays b. Ma'dîkerib”dir. Halk arasında bilinen ismi “Eş'as b. Kays el-Kindî”dir. Künyesi ise “Ebu Muhammed”dir. Eş'as lakabıdır ve bu lakabını saçlarının dağınık, kıvrıkcık ve keçeleşmiş bir vaziyette olduğundan almıştır.³⁵ Ebu Yusuf b. İshak el-Kindî'nin beşinci göbekten dedesi Eş'aş b. Kays'dır. Ya'rub bin Kahtân'ın çocuklarından olan Eş'as b. Kays Kinde meliki idi. Eş'as b. Kays 631 yılında İslâmı kabul etmiş ve Allah Rasûlü (a.s.)'in sahabesinden sayılmıştır.³⁶ Allah Rasûlü (a.s.)'in irtihalinden sonra irtidât etmiş, ancak daha sonra hicrî kırkıncı yılında tevbe ederek tekrar İslâma dönmüştür.³⁷

30 İzmirli İsmail Hakkı, *Feylesûfu'l-Arab*, s.12; el-Endelûsi,a.ge., s.142; İbnü'l-Kiftî, a.g.e., 2005, s.273-274; Yakut el-Hamavî, *El-Muqtezab min Kitâbi cemhereti en-Neseb*, C.1, 1.b., Thk. Nâci Hasen, Dâr'ul Arabiyye, Beyrut, 1987, s.257-258.

31 Bazı isimlerin muhtelif şekillerde verilmiş olması, gramer ve okumadan kaynaklı olduğu gibi Arapça kelimelerin Latince olarak yazılmasından da kaynaklı olabilir.

32 İzmirli, a.g.e., s.12.

33 Arab-ı Mûtearribe (Arab-ı müsta'ribe): Menşe itibariyle Arap olmayıp sonradan Araplaşan kabilelerden meydana gelmektedir. (Hakkı Dursun Yıldız, “Arap” mad., *DİA (Diyânet İslâm Ansiklopedisi)*, C. III, İstanbul, 1991, s.272-275.)

34 A.g.e., s.12-13.

35 İsmail Tanrıverdi, Eş'as b. Kays el-Kindî'nin Hayatı, Kişiliği ve İslâm Tarihindeki Yeri, (Yükse Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2007, s.12.

36 Gürbüz Deniz, “Kindî, Felsefeyi Kabulü ve Kanumlandırması”, *Diyânet İlmi Dergi*, C.54, S.3, DİB Yayınları, 2018, s.14.

37 İzmirli, a.g.e., s.13-14.

Eş'as b. Kays'ın islama girişi Hz. Peygamber (a.s.)'ın vefatından kısa bir süre önce olmuştur. Yetmiş kişilik (bazı rivayetler daha fazla) bir heyetle Medine'ye gelen Eş'as, Allah Rasûlü (a.s.) ile görüşmüş ve beraberinde gelen heyetle İslâmı kabul ederek Müslüman olmuştur. Müslüman olan Eş'as, Hz. Peygamber (a.s.) ile kız kardeşi Kuteyle'yi evlendirmek teklifinde bulunmuştur. Allah Rasûlü (a.s.) ise bu teklifi kabul etmiştir. Kinde'ye döndükten sonra kız kardeşine durumu anlatarak onu alıp Medine'ye doğru yola çıkmış, ancak bir süre sonra Allah Rasûlü (a.s.)'ın vefat haberini almışlardır. Bu sebeple evlilik gerçekleşmemiştir.³⁸

Eş'as b. Kays'ın sahabeden olduğu ancak daha sonradan karıştığı irtidât olayı neticesinde onun sahâbe olarak sayılıp sayılmayacağı ile ilgili mezhep âlimlerince ihtilaf konusu olmuştur. Hanefî âlimlerine göre irtidât olayına karışmış olduğundan sahâbi sayılmayacağı, ancak Şâfi'ye göre irtidât olayına karışmış olması onun sahâbe olmasını engellemeyeceğinden Eş'as b. Kays sahâbîdir. Kaynaklarda onun sahâbi olarak geçmesinde sebep ve delili budur.³⁹

Eş'as b. Kays'ın irtidat hadisesi Ebu Bekr (r.a.) dönemine tekabül eder. Hz. Peygamber (a.s.) tarafından Hadramut valisi tayin edilen Ziyâd b. Lebîd'in zekat toplama hususunda Kindeli birine yaptığı davranışı sebebiyle vukû bulan olaylar neticesinde Kindelilerin isyanı gerçekleşir ve sonunda Eş'as b. Kays'ında içinde bulunduğu topluluk bir kalede muhasara altında kalırlar. Eş'as b. Kays bu durumda Halife Hz. Ebû Bekr (r.a.) ile görüşme ve onun huzurunda yargılanma talebinde bulunur ve bu durum gerçekleşir. Bu görüşme neticesinde irtidat etmemiş olduğu anlaşılır ve Hz. Ebû Bekr (r.a.)'ın kız kardeşi Ümmü Ferve ile evlenir.⁴⁰

Eş'as b. Kays'ın bu evlilikten sonra Medine'ye yerleştiği ve Hz. Ömer devri başta olmak üzere bir çok fethine katıldığı bilinmektedir. Bunlardan İranın ve Suriye'nin fethi, Kâsidiye, Medâin, Celûla, Yermük ve Nihavend savaşlarına iştirak etmiştir. Hz. Osman (r.a.) döneminde Azerbaycan valiliği yapmıştır. Hz. Ali (r.a.) döneminde Kûfe'ye çağrılmış, Sıffin savaşı ve hakem olaylarında etkin rol üstlenmiştir. Nehrevân'da Hâricilerle yapılan savaşa iştirak etmiştir.⁴¹

---

38 İsmail Tanrıverdi, "Kindî Kabilesi ve İslam'a Girişi", *İTAD (İslam Tarihi Araştırmalar Dergisi)*, S.4, 2018, 44-48.

39 İzmirli, a.g.e., s.14.

40 Tanrıverdi, a.g.m., 48-57; Tanrıverdi, a.g.e., s.25-29.

41 A.g.e., s.29-75..

Ya'kub b. İshâk el-Kindî, Eş'as b. Kays'ın Ümmü Ferve ile evliliklerinden olan çocuklardan (Muhammed, İshak, İsmâil ve Kureybe) Muhammed'in torunlarından olduğundan onun nesebi Hz. Ebû Bekr (r.a.)'ın kabilesine dayanmaktadır. Hz. Ebû Bekr (r.a.) beşinci göbekten Yâkub b. İshâk el-Kindî'nin dayısıdır. Eş'as b. Kays, Hz. Ali'nin şehit edilmesinden takribi kırk gün sonra Kûfe'de vefat etmiştir. Kaynaklarda vefat tarihi 41 (662) veya 42 (663) olarak da geçmektedir.⁴²

İshâk b. Sabbâh (ö.h.193/808)

Kindî'nin babası İshâk b. Sabbah, Abbâsi halifelerinden olan Mehdî (775-785), Hâdî (785-786)⁴³ ve Hârûn Reşîd (786-809) dönemlerinde Kûfe emirliği (valiliği) yapmıştır.⁴⁴

Dedesi el-Eş'as b. Kays, Allah Rasûlü (a.s.)'ın ashâbındandı. Daha öncesinde (cahiliye devrinde) Kinde meliki idi. Eş'as'ın babası (Kindî'nin büyük dedesi) Kays b. Madîkerib Kinde kabilesinin hükümdarıydı. Madîkerib'in babası Muâviye, Hadramevt mevkiinde Benü'l-Hâris el-Esğâr ibn Muâviye kabilesinin, onunda babası Cebele ise aynı bölgede Benü'l-Hârisi'l-Esğâr kabilesinin hükümdarları idiler. Yine Kindî'nin dedelerinden olan Muâviye b. Sevr ve oğlu Muaviye b. el-Hâris el-Ekber'de Müşakkar, Yemâme ve Bahreyn bölgelerinde Mead kabilesinin hükümdarlarıydı.⁴⁵ Atalarının her birinin hükümdar olması, filozofumuz Kindî'nin ne kadar asîl bir aileden geldiğini göstermektedir.

2.2.Kindî'nin Hayatı

İslam düşünce ve kültür tarihinin önemli şahsiyetlerinden olan, kelimadan felsefeye geçişi sağlayan, Meşşâî felsefi ekolünün ilk filozofu,⁴⁶ İslam dünyasının yetiştirdiği “İlk İslam Filozofu”⁴⁷ olarak bilinen ve literatürde “İlk Arap Filozof”⁴⁸ lakabıyla da zikredilen Kindî'nin hayatına dair mâlumat oldukça sınırlıdır. Özellikle

42 Asrî Çubukçu, “Eş'as b. Kays” mad., *DİA (Diyanet İslam Ansk.)*, C.XI, İstanbul, 1995, s.455-456.

43 Mahmut Kaya, *Felsefi Risâleler-Kindî*, 1.b.,Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2015, s.22.

44 El-Kıfî, a.g.e., s.273-274; İzmirli, a.g.e., s.14; İbn Nübâte, *Serhu'l-Uyûn*, s. 231.

45 El-Kıfî, a.g.e., s.274; Endelûsi, *Tabakâtü'l-Ümem*, s.143-144.

46 Deniz, a.g.m., s.14.

47 İbn Nübâte, a.g.e., s.231; Ömer Ferrûh, *Tarihu'l-Fikri'l-Arabi ila Eyyâmi İbn Haldun*, Beyrut, 1983, s.305; İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-Etubbâ ve'l-Hukemâ*, Kahire, 1985, s.73; el-Kıfî, a.g.e., s.241; Yuhanna Kamîr, *Felâsifetu'l-Arab -el-Kindî-*, Beyrut, 1985, s.7.

48 T.J. De Boer, *Târih'ul-Felsefeti fi'l-İslâm*, Nakl.; Muhammed Abdulhâdî Ebû Ride, *Dâr'ul-Nahzat'ul-Arabiyye*, Beyrut, 1954.s.149; Henry Corbin, *Târih'ul-Felsefet'il-İslâmiyye*, Arap.Terc; Nuseyr Merve, Hasan Kubeyî, Beyrut, 1998, s.235.

doğum ve vefat tarihleri ile ilgili kayıtlar kesinlik arz etmez ve takribi tarihler verilir. Hem yaşadığı dönemde etkinliğini hissettiren hem de kendinden sonraki bilimlere ve ilim ehline sayısız etki ve katkıları olan bir filozofun hayatına dair bilgilerin yetersizliği bir çok araştırmacı tarafından teessüfle⁴⁹ karşılanmıştır.

Nesebi ile ilgili bilgilere bakıldığında filozofumuz, soylu bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Ancak doğum tarihi ve doğum yeri ile ilgili olarak kaynaklar farklı tarih ve yer ismi verirler. Kimi kaynaklar onun Basra'da (185/801),⁵⁰ bazı kaynaklar Kûfe'de (185/801)⁵¹ ve bir kısım kaynaklar da Vasît (185/801)⁵² şehrinde doğduğunu bildirirler. Kindî üzerine yapılan çalışmalarda genellikle “doğum tarihinin bilinmediği” gibi bir ifade ile başlanmasına rağmen takribi olarak bir tarih verilir ki, bu tarih hicrî 185, mîlâdi 801 yılıdır.⁵³ Ancak bazı kaynaklar hicrî 185/mîlâdi 796⁵⁴ şeklinde de bir tarih verirler.⁵⁵ Peter Adamson, Kindî'nin doğum ve ölüm tarihleri ile ilgili farklı bilgilerden hareketle, onun yaşadığı olaylar ve yaşadığı zaman, gördüğü halifeler, ilmi tedrisatı gibi hayatı üzerinden doğum tarihini yaklaşık olarak 800 senesi, ölüm tarihini de 860'lı yılların sonlarına doğru olabileceğini bildirir.⁵⁶

Kindî'nin beşinci göbekten dedesi Eş'as b. Kays (ö.642)'dir. Onun hakkında İslam tarihi literatüründe epeyce bir mâlumat bulunmaktadır. Eş'as b. Kays, Kinde meliki idi. Hicretin onuncu yılında, Kinde'den altmış (70 ve daha fazla olarakta bildirilir) kişilik bir grup insanla Medine'ye gelerek Allah Rasûlü (a.s.)'ın huzurunda 631 yılında⁵⁷ İslam

49 İzmirli, a.g.e., s.12.

50 Ferrûh, a.g.e., s.305; İbn Cülcül, a.g.e., s.73; İbn Ebî Usaybia, *Uyûn el-Enbâi fî Tabakâtü'l-Etubbâi*, Thk; Nizâr Rıza, *Dâr'ul Mektebeti'l-Hayât*, Beyrut, 1882, s.286; Gorgis Avvâd, *Mu'cemü'l-Ülemâu'l-Arab*, 1.b, c.1, Mektebetü'l-Nahda, Beyrut, 1986, s.173; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hadiyyat Al-Ârifîn Asmâ Al-Muallifîn ve Âsâr Al-Musannifîn*, C.2, Tsh; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Avni Aktuç, Maarif Basımevi, İstanbul, 1955, s.537.

51 Kaya, *Felsefî Risâleler-Kindî*, s.21; Mahmut Kaya, “Kindî” mad., *DİA (Diyanet İslam Ansiklopedisi)*, c.XXVI, 2002, s.41; Muhammed A. Merhaba, *el-Kindî Felsefetuhu-Müntehabât*, 1.b., Menşûrât Avîdât, Beyrut-Paris, 1985, s.11; T.J. De Boer, a.g.e., s.149; Muhammed Ali Cündî, *İşkâliyyetü'l-Zamân fî Felsefeti'l-Kindî*, 1.b., Mektebe Zehrâ, Kahire, 1991, s.41; Corbin, a.g.e., s.235; Es-Sâvî Ahmed, *El-Felsefeti'l-İslâmiyye*, El-Muttehîde li't-Tabâa, 1998, s.87; İbrahim Agâh Çubukçu, *İslam Düşünürleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977, s.13; Deniz, a.g.m., s.14.

52 İzmirli, a.g.e., s.14.

53 Mustafa Abdurrâzık, *Feylesûf'ül-Arab ve'l Muallimü's-Sânî*, Müessese Hindâvî, Kahire, 2013, s.14.

54 Bu tarihin (h.185/m.796), günümüzün teknik şartlarında değerlendirildiğinde hatalı olduğu görülür. Zira artık hicri takvim ile miladi takvim karşılaştırmaları, her birinden diğerine tarihlerin çevirimi gibi hususlar günümüzde imkan dahilindedir. Bu yolla hicrî 185 yılına ait 1-Muharrem-30 Zilhicce-185 tarihleri miladi yıl olarak 20 Ocak 801-09 Ocak 802 tarihlerine rastlamaktadır. Kaynakların çoğunluğuna göre Kindî'nin doğum tarihi h.185 olarak verilmesi üzerinden hareketle, onun miladi 801 yılında doğmuş olduğu en doğru tarih olarak karşımıza çıkar.

55 Corbin, a.g.e., 1998, s.235.

56 Peter Adamson, *Al-Kindî*, Oxford University Press, New York, 2007, s.4.

57 Deniz, a.g.m., s.14.

dinini kabul ederek, onun ashâbından oldu. Tarihi kaynakların bildirdiğine göre önce irtidat olayına karışsa da Hz. Ebû Bekr (r.a.)'ın huzurunda tevbe ederek tekrar ihtidâ etmiş ve onun kızkardeşi Ümmü Ferve binti Kuhâfe ile evlenmiştir.⁵⁸ Kindî, Eş'aş b. Kays'ın Ümmü Ferve'den olan çocuklarından Muhammed (ö.686)'in torunu olması hasebiyle soyu, anne tarafından Hz. Ebû Bekr (r.a.)'ın ailesine dayanmaktadır.⁵⁹

Kindî, küçük yaşta iken babasını kaybederek yetim kaldı.⁶⁰ Onun çocukluk ve ilk gençlik yıllarına dair yaşamı ve bu dönemlerde aldığı eğitime dair bilgiler de kayıtlı değildir. Ancak yaşadığı dönemin geleneğine ait bilgilerden hareketle onun temel dinî bilgiler, dil ve edebiyat, aritmetik ve Kur'an-ı Kerîm gibi dersleri almış olduğu bilgileri verilir. Babası Kûfe valisi olması sebebiyle bütün çocukluğu bu şehirde geçti ve ilk eğitimini de doğduğu şehir olan Kûfe'de aldı.⁶¹ El-Ehvânî ise küçük yaşlarda Kur'an'ı ezeberlediğini ve ilk ilimlerini bütün müslüman çocuklara uygulanan Arapça, sarf, nahiv, edebiyat ve aritmetik gibi temel ilimleri doğduğu şehir olan Basra'da aldığını söyler.⁶²

Özellikle çocukluk yıllarını geçirmiş olduğu Kûfe ve Basra şehirlerinde sarf ve nahiv okullarının kurumsallaşmış olması, onun dil ve edebiyat alanında olgunlaşmasına katkı sağlamıştır. Aynı dönemde Mu'tezile elinde kelâm ilminin bağımsız bir ilim olarak şekillenmesinden dolayı Kindî'nin, diyalektik alanında ilk zihni disiplinini Basra şehrinde kazanmış olduğu sanılmaktadır.⁶³

Kindî daha sonra Bağdat'a gitti ve ilim tahsilini burada tamamladı.⁶⁴ Bağdat şehrinde kimlerden ders aldığı ve oradaki tahsil yaşamına ait fazlaca bilgi kaynaklarda mevcut değildir. Ancak Bağdat'ta zamanın meşhur âlimlerinden ilim tahsil etmiş olduğu bildirilir.⁶⁵ Tahsil ettiği ilimler tıp, mantık, hesap ilmi, felsefe, geometri, mûsikî, astronomi ve simya gibi ilimlerdi.⁶⁶ Bağdat'a geldiğinde burada ilgi duyduğu felsefe bilimine ait eserleri okuyabilmesi için Yunanca ve Süryanice'nin bilinmesi gerekiyordu.

58 Eş'as b. Kays başlığı altında geniş mâlumat verilmiştir.

59 Kaya, a.g.e., s.21;

60 Es-Sâvî, a.g.e., s.87; Ferrûh, a.g.e., s.305; İbn Cülcül, a.g.e., s.73; el-Kıftî, a.g.e., s.241; Kamîr, a.g.e., s.7.

61 Corbin, a.g.e., 1998, s.235-236; Eserin Türkçe tercümesinde Basra olarak çevrilmiştir. (Henry Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi*, c.1, 1.b., Çev. Hüseyin Hatemi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, s.279.)

62 Ahmed Fuâd el-Ehvânî, "Kindî", *İslam Düşüncesi Tarihi*, edit; M.M.Şerif, C.2, İnsan yayınları, 1996, s.35-36.

63 Kaya, a.g.e., s.23;

64 İbn Cülcül, a.g.e., s.73; Corbin, a.g.e., 1998, s.236.

65 İzmirli, a.g.e., s.14-15.

66 Çubukçu, a.g.e., s. 13.

Süryanice bir çok eserin tercümesini yapmış olduğundan bu dile vakıf olmuş olduğu ve Yunanca dilini de burada öğrenmiş olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁷

Kindî, küçük yaşlarında iken yetim kalmış olsa da soylu ve zengin bir ailenin çocuğu olduğundan yetişme dönemi ve yaşamı refah içerisinde⁶⁸ geçmiştir. Basra ve Bağdat şehirlerinde emlaklarının olduğu,⁶⁹ özellikle Basra'da babasından bir çok mâl ve mülke vâris olması sebebiyle, herhangi bir aylığa ihtiyaç duymadan yaşamış ve hayat mücadelesi ve fikri faaliyetleri geçim derdinden uzak bir hayat sürmüştür. Güzel olan şudur ki, Kindî'nin doğduğu, tahsiline başladığı ve tahsilini tamamladığı her üç belde İslam'ın inşâ şehirlerindedir.⁷⁰

Kindî, üstün zekası ile tıp, tabiat, matematik, astronomi ilimlerinde kendini göstermiş ve felsefe ilminde kendi asrında benzersiz biri olmuştur. Çeşitli ilim dallarına ait yazmış olduğu eserleri, zekasının kuvvetine ve engin bilgisine en açık delildir. Bağdat'ta kısa zamanda halife Me'mûn'un takdirini kazandığı, sarayda düzenlenen ilmî, dinî, edebî ve felsefî toplantılara katıldığı, özellikle ilmî ve felsefe alanlarında yetkin bir şahsiyet olduğunu kanıtladığı, böylelikle halife Me'mûn'un kurduğu Beytu'l-Hikme'de (215/830) bilgin ve mütercimler arasında yer aldığı kayıtlıdır. Yaşadığı dönemde dokuz Abbasî halifesine şahitlik etmiş ve bunlar arasında Me'mûn (813-833), Mu'tasım (833-842) ve Vâsık (842-847)'in takdirlerini kazandığı gibi onlardan yakın ilgi ve destek görmüştür.⁷¹

Bilim ve felsefe alanındaki yetkinliği sebebiyle Halife Mu'tasım-Billâh tarafından saraya davet edilerek adına bir kütüphane açılmış⁷² ve oğlu Ahmed'in özel eğitimi için görevlendirilmiştir. Bu süreçte veliaht olan Ahmed ile aralarında hoca-talebe ilişkisinden öteye bir dostluk ve muhabbet olduğundan, Kindî, bir çok risâlesini onun isteği üzerine kaleme almış ve bu eserleri ona ithaf etmiştir.⁷³

Kindî, halife Mütevekkil-Alellah (847-861) dönemine de şahitlik etmiş ancak bu süreç filozof için daha önceki dönemleri gibi halife tarafından itibar gördüğü bir süreç olmamıştır. Önceki halifeler Mutezile mezhebine itibar etmiş ve mezhebi devletin resmi

67 El-Ehvânî, a.g.e., s.35-36.

68 Abdurrâzık, a.g.e., s.51.

69 Kaya, a.g.e., s.23;

70 İzmirli, a.g.e., s.14-16.

71 Kaya, a.g.e., s.23; Macit Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan, İklim Yayınları, İstanbul 1987, s.61-62; Abdurrâzık, a.g.e., s.23.

72 Deniz, a.g.m., s.14.

73 Kaya, a.g.e., s.23; İzmirli, a.g.e., s.16; Ebû Süleyman Mantıkî es-Sicistânî, *Sivânu'l-Hikme*, Thk; Abdurrahman Baravî, Tahran, 1974, s.282; Corbin, a.g.e., 1998, s.236.

görüşü olarak kabul etmişlerdi. Halife Mütevekkil ise ehli sünnet taraftarı bir politika izlemişti. Bu sebeple Kindî, gözden düşmüş ve saraydan uzak bir yaşam sürmek zorunda kalmış⁷⁴ hatta kitapları elinden alınarak Basra'ya nakledilmiştir.⁷⁵ Ancak bu durum Kindî'nin Mu'tezilî sayılmasından ya da olmasından değil, Mu'tezile mezhebi mensupları gibi akla öncelik vermesinden ve İslam kültürü açısından yeni olan “felsefe” ilminin temsilcisi oluşundan kaynaklanıyor olmalıdır.⁷⁶

Kaynakların bildirdiğine göre Kindî, ömrünün büyük bir kısmını tıp, felsefe, mantık ve aritmetik ilimlerinin âlimi olarak ve bu ilimlerle ilgili eserler verdiği gibi günümüz bilimlerine ışık tutan hendese (Geometri, Mühendislik), tabiî sayılar, astronomi, makamlar ve şekiller gibi ilimlerde eserler telif etti⁷⁷ ve ölünceye kadar da Bağdat şehrinde yaşadı.⁷⁸

Kindî'ye, telif etmiş olduğu eserlerde Aristo'ya tâbi olması, onun “*Mâ ba'de't-Tabî'a*” adlı eserini tercüme etmesi, kıyâs ve burhân kitaplarını şerh etmesi ve ma'kûlât (kategoriler) üzerine bir eser yazmasından dolayı “İlk Arab Filozof” denildi. Kindî, aynı zamanda o günün önemli mütercimlerinden olan Huneyn b. İshâk, Sâbit b. Kurrâ el-Harrânî, Ömer b. Ferhân e't-Taberî gibi mütercimleri arasındaydı. Kindî'nin kudretli mütercimlerden sayılmasının sebebi, tercümelerini para için değil bu işi zevkle yapmasından kaynaklanıyordu.⁷⁹

Kindî'nin doğum tarihi ve yeri gibi ölümü hakkında da kesin kayıt bulunmamaktadır ancak Bağdat şehrinde vefat etmiştir.⁸⁰ Yakın dönem araştırmacıları bir çok farklı tarih vermektedirler. Mesela Sâvi Ahmet gibi bazı araştırmacılar, Kindî'nin ölüm tarihini 252/864⁸¹ olarak verirken, Fuat Sezgin 256/870⁸² yılı olarak verir, Henri Corbin ise 260/873 senesinde vefat ettiğini söyler.⁸³ Mustafa Lütü Cum'a, bu tarihi 257/873 şeklinde verir.⁸⁴ Ağırlıklı olarak verilen ölüm tarihi ise 252/866⁸⁵ senesidir.

74 Kaya, a.g.e., s.23; Corbin, a.g.e., 1998, s.236.

75 T.J. De Boer, *The History of Philosophy in İslam*, Trns. Edward R. Jones B.D., Dover Publications, New York, 1967, s.98-99.

76 Kaya, a.g.e., s.23;

77 İbn Cülcül, a.g.e., s.73.

78 Kaya, a.g.e., s.23;

79 İzmirli, a.g.e., s.16.

80 Bağdatlı, a.g.e., s.537.

81 Es-Sâvî, a.g.e., s.87; Çubukçu, a.g.e., s. 13.

82 Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, 2.b., İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür yayınları, İstanbul, 2008, s.46 ve 1023.

83 Corbin, a.g.e., 1998, s.236.

84 Muhammed Lutfî Cum'a, *Târîhu Felâsifeti'l-İslâm*, Müessese Hindâvî, Kahire, 2014, s.21.

85 Cündî, a.g.e., s.41.

Mustafa Abdurrâzık, Kindî'nin çağdaşlarından olan Câhız'ın 255 senesinde vefat ettiğinin bilinmesi ve eserlerinde çağdaşı olan Kindî'den bahsederken kullandığı ifadelerden hareketle onun ölüm tarihi ile ilgili yakın tahminde bulunur. Câhız'ın “*Kitâbu'l-Hayevân*” ve “*Kitâbu'l-Buhelâ*” adlı eserlerinde Kindî'den bahsederken geçmiş zaman kipi kullandığına dikkat çeker. Abdurrâzık, ilk eserin h.254 yılında yazılmış olması ve eserde Kindî'den mazi olarak bahsedilmesi üzerinden bir tarih verir ki, o, böylelikle Kindî'nin takribi olarak 252/866 yılında,⁸⁶halife Mütevekkil'in ölümünden beş yıl sonra vefat etmiş olduğunu söyler.⁸⁷ Mustafa Lütfi Cum'a ise eserinde doğumu ve ölüm tarihleri arasında bir hesaplama yaparak Kindî'nin takribi 70 yıllık bir ömür sürmüş olduğunu söyler.⁸⁸

Kindî hakkında yazılan kaynaklarda onun ölümüne kronik romatizmal bir hastalığın sebep olduğu bilgileri verilir. Dizlerinde ağrılar oluşur ve bunu önceleri şarapla tedavi eder. Ancak daha sonra şaraba tevbe eder ve tedaviye bal şerbeti ile devam eder. Bu tedavi şekli onun ağrılarını artırır ve ölümüne sebep olur.⁸⁹ Ölümü ile ilgili Ebû Ma'şer şunları söyler: Kindî'nin dizinde “hâm” vardı ve bunun için şarap içer ve ona iyi gelirdi. Daha sonra Kindî şaraptan tevbe ederek bal şerbeti içmeye başladı. Ancak damarlarının ağzı açılmadığından içtiği şerbetin harareti bedeninin derinliklerine ulaşmıyordu. Bu sebeple hastalığı olan “hâm” kuvvet buldu ve sinirlerine ağrı, sızı vermeye başladı. Bu ağrılar beyine kadar vardı ve Kindî bu sebeple vefat etti. Haber verilen bu “hâm” hastalığı beyaz veremdir.⁹⁰

İzmirli İsmail Hakkı, Kindî hakkında söylenen bazı ithamları zikrederek bunların yanlışlığını, onun İslâm oluşunu şöyle ifade eder: “Bazı art niyetli kimseler Kindî'yi, isminden de anlaşılacağı üzere Abdulmesih el-Kindî ile karıştırdıklarından ya da bazıları yine Abdulmesih el-Kindî ile Abdullâh b. İsmail el-Hâşimî arasında cereyan eden mektuplaşmalar sebebiyle onun Hıristiyanlığa karşı bir sevgisinin olduğunu söylerler. Oysa Kindî hakkında bu gibi ifadelerin söylenmesi, nesebinin Yahûdî olduğunu iddia etmek kadar gülünçtür. Ebû Ma'şer'in⁹¹ ifade ettiğine göre, Kindî'nin yakalandığı hâm hastalığına karşı ilaç olarak içtiği ve bu hastalığa devâ addetmiş olduğu şaraptan tevbe

86 Abdurrâzık, a.g.e., s.36.

87 A.g.e., s.51; Fahri, a.g.e., 1987, s.61-62.

88 Cum'a, a.g.e., s.21.

89 Kaya, a.g.e., s.24; el-Kıftî, a.g.e., s.280.

90 İzmirli, a.g.e., s.26; el-Kıftî, a.g.e., s.280.

91 Ebû Ma'şer olarak zikredilen bu zat, zamanında Kindî için buğzeden, halkı onun aleyhine kışkırtan biri idi. Daha sonra Kindî'ye yanlış iddialarda bulunanlara, iftira atanlara karşı onu koruması, savunması, filozofumuzun olumlu, erdemli şahsiyeti hususunda dikkat çekici bir noktadır.

etmesi onun İslâma ne kadar yakın olduğunu gösterir. Kısaca İslâm filozoflarının babası olan Kindî İslam oğlu İslam'dır.”⁹²

Günümüzden 12 asır önce yaşamış, soyundan da anlaşılacağı üzere asil bir aileye mensup, yaşadığı dönemin ilimlerine vakıf, zamanının ilim ehli ve yöneticileri tarafından takdir edilmiş, “İlk Müslüman Filozof ve İlk Arab Filozof” ünvanını hak etmiş ve yaklaşık 70 yıllık ömründe günümüz tasnifine göre yirmiye yakın ilim dalında üçyüzden fazla eser ve arkasında her biri alanında ihtisas sahibi olan talebeler bırakmış, Batı dünyasının tercümelere kendisini takip ettiği, kendinden sonra gelen ilim ehli ve mütefekkirler arasında “İslâm Filozoflarının Babası” olarak kabul gören Ebû Yusuf Ya'kub b. İshâk b. es-Sabbâh el-Kindî hem İslam, Arab, emîrzâde,⁹³ hem de ünlü bir filozof, hekim ve mühendis olarak karşımıza çıkar. Geriye bıraktığı eserler üzerinden onu tanımaya çalışanlar, kendi bilimleriyle ilgili hususları bulduklarında, konunun derinliği, yazıldığı zamanın imkanları, toplumun ilmi ve siyasî hayatı gibi hususları da gözönüne aldıklarında karşılarında zamanının tüm ilimlerine vakıf bir allâme bulacaklardır. Kimi ihtisası çerçevesinde onu iyi bir mûsikîşinâs, kimi gökbilimci ve kimi de kimyager olarak tanıyacaktır.

2.3. Kindî'nin Şahsiyeti

Kindî'nin hayatı ile ilgili belirsizlikler şahsiyeti için de söz konusudur. Küçük yaşlarda babasını kaybederek yetim kalmıştır. Çocukluk ve ilk gençlik yılları Kûfe ve Bağdat şehirlerinde geçmiştir. İlk eğitimini de bu iki şehirde almıştır. Zamanının eğitim müfredatından olan temel dinî bilgiler, Kur'ân-ı Kerim, dil bilgisi (sarf ve nahiv) ve edebiyat derslerini Kûfe şehrinde almış⁹⁴ ve daha sonrasında kelâm ilmi ve gramer bilgilerini öğrenmek için Basra şehrine gitmiştir.⁹⁵ Yaşadığı dönemde kelâm ilmi Mu'tezile ehlinin elinde olduğundan Basra ekolünden etkilendiği tahmin edilmektedir.

Kindî ilmi tahsili için Bağdat şehrine gitmiş ve öğrenimini bu şehirde tamamlamıştır. Zekası ve azmi sayesinde ilimlerde kendini kısa zamanda ispatlamış ve zamanın halifesi olan Me'mun'un (813-833) da takdirini kazanmıştı. Halife tarafından sarayda düzenlenen ilmi ve edebî oturumlara katılmış ve aynı zamanda Beytül-hikme'de yer almayı başarmıştı. Bu durum sadece Me'mun dönemi ile sınırlı kalmamış

92 İzmirli, a.g.e., s.27-27.

93 A.g.e., s.14.

94 El-Ehvânî, a.g.e., s.36.

95 Fahri, a.g.e., s.61.

daha sonraki halifelerden Mu'tasım-Billah (833-842) ve Vâsık-Billah (842-847) tarafından da takdir, yakın ilgi ve destek görmüştü. Hatta halife Mu'tasım-Billah tarafından saraya davet edilerek, oğlu (veliaht) Ahmed'in eğitimi için mürebbiye olarak görevlendirilmişti.⁹⁶ Kindî daha sonra eserlerinin bir çoğunu veliaht Ahmet için kaleme almıştır.⁹⁷

Kaynaklarda hakkında yazılanlar (eserleri dışında) soylu bir arap kabilesinden geldiği, babasından kalan miras sebebiyle mâli açıdan durumunun yeterliliği, paraya ihtiyaç duymadan yaşamını devam ettirdiği, çalışmalarını maddî kaygılardan değil zevkle yaptığı, yaşamını refah içerisinde geçirdiği gibi bilgilerin yanında ilmî yeterliliği, yaşamında bir çok eseri telif edecek kadar azimli olduğu ve ona verilen “İlk İslam veya Arab Filozofu” lakabı gibi hususlar zikredilir. Tüm bunların yanında hakkında cimri olduğu yönünde menfi bir ifade vardır ki, o da çağdaşı olan Câhız'ın kaleme aldığı “*Kitâbu'l-Buhalâ*” (Cimriler kitabı) adlı eserinde zikrinin geçmiş olmasıdır.⁹⁸

Kindî hakkında araştırma yapan ilim ehli onun hikmetli sözleri arasında cimriliği yeren ifadelerinden ve yaşamını refah içerisinde geçirdiği rivayetlerinden hareketle, Câhız'ın iddialarının yakıştırmaya olduğunu söylerler. Kimi araştırmacılar onun veciz sözleri üzerinden onun tutumlu olmayı savunduğunu,⁹⁹ kimileri de bu iddianın çekememezlikten kaynaklanmış olabileceğini söylerler. Bu araştırmacılar arasında Mahmut Kaya, Sicistâni'nin “*Tetimme-i Sîvanu'l-Hikme*” adlı eserinde Kindî'nin eserlerinden derlediği hikmetli sözler arasından cimrilikle ilgili ifadelerini zikrederek, filozofun cimri olamayacağı ve Câhız'ın iddialarının yakıştırmaya olduğunu söyler.¹⁰⁰

Kaya hem bu bölümde hem de eserin son bölümü olan “*Kindî'nin Hikemiyâtı*” kısmında şu özdeyişlere yer verir: “Cimri olan asil (soylu) olamaz.” “*Cimri kişi daima zelildir.*” “Aklı olan için cimrilik ne kötü!”¹⁰¹ Kindî'nin hikemiyâtında “Cömertlik sevilir, fakat nerede o (yok ki)”¹⁰² dediği, “bir gün kendisine insanların en cimrisinin kim olduğu sorulduğunda 'Başkasına cömert davranışı, malını eksiltmediği ve kendisini mülkünden etmediği halde cimrilik eden kimsedir' diye cevap verdiği¹⁰³ göz önünde

96 El-Ehvânî, a.g.e., s.36; Ebî Usaybia, a.g.e., s.286.

97 A.g.e., s.286.

98 Câhız, *Kitâbü'l-Buhalâ*, 5.b., Thk., Tahâ el-Hâcerî, Dâru'l Meârif, Kahire, 2005, s.81-93.

99 Fahri, a.g.e., 1987, s.62.

100 Kaya, a.g.e., s.24-25.

101 A.g.e., s.24-25 ve 526.

102 Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk b. es-Sabbâh Kindî, *Felsefî Risâleler*, çev, Mahmut Kaya, 1.b., Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2015, s.526.

103 Kindî, *Felsefî Risâleler*, s.532.

bulundurulursa Kindî'nin cimri değil cömertliği seven biri olduğunu söylemek onun hakkını teslim etmek olur.

Mahmut Kaya, Kindî'nin oğlu Muhammed'e yazdığı vasiyetinde geçen bir kısım ifadeleri naklederek, onun tutumlu bir kişilikte olduğunu söyler. Yine Kindî'nin çevrede bulunan nâdir hayvanları evine alarak beslediğini bildirdikten sonra, böyle tutkusu olan biri için cimrilik iddiasının çelişkili olduğunu ifade eder. Mal ile ilgili olarak bu iddia kabul edilebilecek olsa bile, ilim ve düşünce alanında 277 eser bırakacak kadar cömert davranan bir şahsiyet olmuş olduğunu zikreder.¹⁰⁴

Kindî hakkında Câhız'ın anlattıkları dikkatle incelendiğinde, Câhız'ın naklettikleri bizzat Kindî'den duyduğu şeyler olmaktan ziyade, başkalarının onun hakkında naklettiği rivayetlerden ibaret olduğu görülür. Bu durum akla iki şey getirir: İlki, Cahız, Kindî'nin hem çağdaşı hem de hemşehrisidir. Kindî'yi yaşadığı dönemde tanıyan bir şahsiyet olarak, onun hakkında kendi görüşlerini aktararak herhangi bir yorumda bulunmamış olması, sadece başkalarının nakillerini “*Kitâbu'l-Buhelâ*” eserinde zikretmesi, Câhız'ın Kindî'ye olan tavrını açık eder. Bu bağlamda Kaya kanaatinde haklı çıkar.

İkinci bir durum ise Câhız'ın Kindî hakkında art niyetli olmadığı ve eserinin belli şahsiyetlerin anlatımları üzerinden toplumun karakter analizinin yapıldığı, yaşanan hayatta olumsuz tutum ve davranışların hicvedildiği, psikolojik tahlillerin yapılarak yanlışlıkların ortaya konulması yönünde bir gayretin ürünü olduğu söylenebilir. Zira eserin muhtevası bunu açıkça göstermektedir. Bu yönüyle de Câhız'ın “*Buhelâ*”sı psikolojik tahlillerin yapıldığı kıymetli bir eser olarak görülebilir.

Kindî üzerine araştırma yapanlar bilirler ki, onun ilimlerde gösterdiği üstünlük, mahâret ve sultanların yanında değerli bir şahsiyet oluşu yaşadığı zamanın uleması tarafından dâima kıskanılmıştır. İlk zamanlarında Ebû Ma'şer, Benî Mûsa'dan Muhammed ve Ahmed kardeşler gibi bir çok ilim ehli Kindî'ye karşı tavır almış ve onu saraya şikayet ederek gıyabında çeşitli hileler yapmışlardır. Hatta kütüphanesine el konulması da bu çağdaşı olan ilim ehlinin tavırları nedeniyle olmuştur.

Câhız'ın “*Buhelâ*”sı esasında cemiyet hayatını inceleyerek yaşadığı dönem insanının davranışlarına yönelik tahlillerin yapıldığı bir psikoloji eseridir. Bu eserde Kindî hakkında anlatılanlar iyi tahlil edildiğinde, onun yerilmesinden ziyade tutumlu oluşu, söyleyeceklerini açıkça söyleyen açık görüşlü biri oluşu, israf gibi olumsuz bir

---

104 Kaya, a.g.e., s.25.

tavrı eleştiren, insanlara ailesiyle ilgili önemli tavsiyeler veren, özellikle kira hukuku üzerinde günümüz açısından doğru tahliller yapan, kiracı olan bireylerin yanlış tutum ve davranışlarını iyi tahlil eden, günümüz insanının hak vereceği bilgiler sunan ve o zamanın insanların olumsuz davranışlarını detaylı bir şekilde izah eden bir tavrı içerisinde olduğu anlaşılacaktır. Yok eğer söylendiği gibi Câhız, Kindî'yi bilinçli bir şekilde eserinde zikretmişse, bu tavrı onun iyi bir edebiyatçı oluşundan ve yemek istediği şahsı nasıl hicvedeceğini çok iyi bilen yönünden kaynaklanmaktadır.

Tam adı Ebu Osman Amr b. Bahr el-Kinani el-Fukaimi el-Basrî olan “Câhız”ın bu lakabı kendisinin patlak gözlü biri oluşundan verilmiştir. Halife Mütevekkil onu çocuklarına mürebbiye tayin etmek istemiş ancak çirkin görünümü olması sebebiyle bu isteğinden vazgeçmiştir. Ayrıca kaynaklar Câhız'ı cimri biri olarak bildirir. Bunun yanında Câhız zamanında kaleminden yani hicivlerinden korkulan bir üne sahiptir. Mesela çağdaşı olan Ebû Hiffân'a Câhız'ın kendisini perişan ettiğini ve neden onunda Câhız'ı hicvetmediği sorulduğunda şöyle der: “Aklımdan zorum yok. Muhakkak o benim aleyhime sabah bir risâle yazsa aynı günün akşamı olmadan şöhreti Çin'e varır.” Câhız bir şiirinde kendini şöyle ifade eder: “Benden önce çok kimse ileri mesafeler aldılar. Ancak ben yavaş adımlarla hepsini geçtim.”¹⁰⁵

Kindî hakkında anlatılanlardan bir örnek vererek durumu izanlara bırakmak yerinde olacaktır. Kiracısı olan Ma'bed onunla aralarında kira sözleşmesi yaptıklarını ve kiranın ödenmesi, miktarı ve evin düzenine ya da bakımına ait şartları anlamış olduğunu ancak sözleşmede zikredilen bazı maddeleri anlayamadığını söyleyerek kendisine bunu sorar. Ma'bed'in anlayamadığı sözleşmede olan şartlar şöyledir: “Evlerinde biriken büyükbaş hayvan dışkısı, koyun pisliği, yem artıkları ve kemikler dışarı atılmayacak, kendisine verilecek. Bunlarla birlikte hurma çekirdekleri ve nar kabukları gibi evsel atıklar da kendisine verilecek. Evlerde pişirilen kokulu yemeklerden bir miktar komşu hamile kadına gönderilecek.”

Kindî hakkında aynı eserde Amr b. Nühyeviyye'nin anlattıkları arasında, komşularına ve kiracılarına da tavsiyelerde bulunduğu, “evde pişirilen kokulu yemeklerden çok az miktar hamile kadınlar gözetilerek onlara verilmesi” yönünde hem komşuluk hakkını hem de empatiyi öğreten nasihatlerin zikri yapılır. Hatta bu nasihatlerin sonunda “Az bir miktar nefisleri köreltmeye kâfidir” sözü de nakledilir.¹⁰⁶

105 Ramazan Şeşen, “Câhız” mad., *DİA (Diyânet İslâm Ansiklopedisi)*, C.VII, İstanbul, 1993, s.20-24.

106 Câhız, a.g.e., s.81-82.

Konuya dikkatli bakarak Kindî'nin bu talepleri okumaya çalışıldığında şunlar görülecektir: Kindî'nin kiraya vermiş olduğu evler günümüz daire türüne benzememektedir. Her birinin müstakil ev olduğu anlaşılır. Zira bir evde büyük baş hayvan ve koyunların olmasının başka izahı olamaz. Kindî'nin bunları istemekteki maksadı ne olabilir? Böyle talepleri olan biri sıradan bir kişi olsa dahi onun hakkında cimrilik yakıştırmayı yapmak pek akla uygun düşmez. Zira talepler dışkı, kemik, çekirdek ve kabuk gibi artık maddelerden ibarettir. Bu maddeleri kullanan, gerekli yerlerde bunları değerlendirebilen biridir. Yani arazisi olan birisidir ve dışkıları gübre olarak kullanmak maksadıyla istemiştir. Hurma çekirdekleri de fidan yetiştirmek maksadıyla istenmiş olabilir.

Öyleyse Kindî'nin bu taleplerinin arkasında ne vardır? Eğer Kindî'yi sadece kiracılarından bir şeyler talep eden bir ev sahibi olarak değil de onlarca bilime eser veren ve bu bilimlerin öncüsü ve günümüz “*Posoloji bilimi*” olarak bilinen; bileşik ilaçların yapımında bu ilaçları oluşturan maddelerin ölçü ve miktarlarını belirleyen bir bilimin de kurucusu olduğu hakikati üzerinden değerlendirdiğimizde onun bu taleplerinin makul bir karşılığının olduğu anlaşılabilir olur. Özellikle günümüzde “*Tıbb-ı Nebevî*”nin gündeme geldiği bir ortamda yaşayan insanlar olarak, her bir yiyecek, içecek ve bitkinin faydalarından sözedildiği bir zamandan mevzuya bakmamız daha hakkaniyetli bir davranış olacaktır.

Kindî'nin ilmî derinliği her tür maddenin kullanımına ve hayata döndürülmesine yetecek enginlikte olması, bu durumu bir nebze izah eder kanaatindeyiz. Günümüze ulaşan konuya dair eserlerde nar kabuğu ya da hurma çekirdeğinin faydalarına bakıldığında bağırsakların çalışması, kurtlarının dökülmesi, gazlarının izalesi, toksinlerin atılması ve sindirim sisteminin düzgün çalışmasına yönelik faydalarının yanında, birlikte kullanıldığında sayısız yararlarına dair bilgiler bulunacaktır. Özellikle hurma çekirdeklerinden kahve yapıldığı günümüzden konuya daha hakkaniyetle bakmak erdemli bir tutum olacaktır.

Kaldı ki Ma'bed'in Kindî hakkında anlattıklarından sonra hem komşularının hem de kiracılarının onun hakkında “İçten, samimi bir şahsiyet oluşu, tatlı dilliliği, onun aşırı tutumlu oluşuna tahammülü gerektiren cinstendi”¹⁰⁷ şeklindeki ifadeleri, Kindî'yi yeren sözler değil, ona iltifat edilen cümleler olduğu anlaşılır. Ayrıca Kindî'nin şahsiyetine

---

107 A.g.e., s.82.

yönelik, Câhız'ın kendisinin herhangi bir olumsuz ifadesinin bulunmayışı ve hakkında nakledilenlerin tavsiye ve öğretici türden oluşu, onun nasıl bir karaktere sahip olduğunu göstermektedir. Câhız'ın nakilleri üzerinden Kindî'nin bu tür olumlu tavır ve şahsiyeti ileriki konularda tafsilatlı olarak izah edilmiştir.

Kaya, eserinde Kindî hakkında yapılan iltifat ve yorumları naklederek, onun bütün ilimleri kuşatan bir âlim olduğu gibi hükümdar soyundan gelen asil biri, aklî ilimlerle şeriatı uzlaştıran bir mühendis, zamanında İslam filozofu lakabıyla anılan ve İslam kültürü adına yaptıklarının bir ömre sığmayacak kadar faklı ilim dallarında eserler veren bir şahsiyet olduğunu söyler. İlahiyat ve edebiyatın yanında, felsefeden tıp bilimine, matematikten astronomi bilimine, optikten meteorolojiye, kimyadan mûsikîye, psikoloji biliminden ahlâka kadar gelecek nesillere zengin bir literatür armağan eden bir filozof olduğunu zikreder.¹⁰⁸

Kaya, Kindî'nin şahsiyetine dair geniş bilgiler verdiği bölümde, onun Ortaçağ Avrupası'nda “Alkindus” olarak tanındığı ve eserlerinin Latince'ye çevrilmesiyle haklı bir şöhrete sahip olduğunu söyler. İtalyan filozof (Gerolamo Cardano) tarafından, Kindî'nin, dünyaca ünlü en seçkin on iki filozof ve bilim adamı arasında zikredildiğini ve İbn Rüşd'ün kendisinden övgüyle bahsettiğini de nakleder.¹⁰⁹

Kindî, azim ve çalışmaları, üstün zekası, yaptığı tercümelemleri, telif ettiği eserleri ile zamanının en önde ilmi şahsiyeti, her konuda görüş ve kanaatlerine müracat edilen bir bilim adamı ve çevresi tarafından büyük bir filozof olduğu kabul görür iken hatta lakabı “İlk Arab Filozof” olduğu halde, bir kısım çevreler tarafından büyük baskı ve eleştirilere maruz kalmıştır. Bu ağır itham ve eleştirilerin sebebi, çağdaşı olan ilim ehli tarafından kıskanılması ve çekememezliktir. Bu durum onun başarıları, halifelerin Kindî'ye olan yakınlıklarının bilinmesi ve eserlerinde bu tür hasımlarına verdiği cevaptan açıkça anlaşılmaktadır. Zira Kindî İslâm âleminde ilk filozof namını elde eden şerefli ve asil bir kişiydi. İslâm felsefesinin reisi, Doğuda, Batıda, İslâm ve yabancılar arasında parlak bir şöhreti olan üstün özelliklere sahip önemli bir şahsiyetti. Kelimenin tam anlamı ile allâme (bir çok şeyin sırrına vakıf olan âlim) bir kişilikti.¹¹⁰

İzmirli, eserinde onu şu ifadelerle metheder: “Dünyada herhangi bir filozof veya âlimin ne böyle bir ilmî hayatını, ilimlerde yükselişini, eserlerinin enginliğini gösteren

---

108 Kaya, a.g.e., s.26.

109 A.g.e., s.27.

110 İzmirli, a.g.e., s.11.

ilmî şaheseri vardır, ne de ilminin kaynaklarını, madenlerini, asıllarını bildiren bir çok ilmi disiplini teşkil eden eserleri vardır ve ne de onun önemli şahsiyetini, meslekî husûsiyetini etraflıca açıklayan ve onun ilme olan yakınlığını etraflıca araştırmadan hakkındaki hakiki bilgisine ulaşılabilecek biri vardır.”¹¹¹

İzmirli devamla şunları söyler: “Kindî, bir çok eser telif etmiş ve bir çok eseri de tercüme etmiş olan bir şahsiyettir. Felsefenin zor olan mevzularını uzun uzadıya açarak düzenler ve açıklardı. Aristo'nun eserlerini başlıca tercüme edenlerden biriydi. Onun “*Mâ Ba'de't-Tabî'a*”sını tercüme etmiş, kıyâs ve burhân kitaplarını şerh etmiş ve kategori üzerine de bir kitap yazdığı için Kindî'ye “İlk Arab Filozofu” denildi. Kindî, en becerikli ve dirayetli mütercimlerden biri idi ve onun mütercimler arasında zikredilmesi tercüme maddi çıkar için yapmadığındandır.”¹¹²

Bu kadar övgüyü hakeden biri için zamanının ilim erbabı tarafından kışkırtılması ve kendisine bir kısım ithamlarda bulunulması, hasımlarının karakterlerini ortaya koymaktadır. Bu ilim ehlinde biri de Ebû Ma'ser Ca'fer b. Muhammed el-Belhî'dir. Kendisi hadis ilmi ile meşgul idi. Kindî ise felsefe ile iştigal ettiğinden onun aleyhinde idi. Çünkü Ebû Ma'ser aklî ilimlere ve felsefeye buğz eden biriydi. Bu sebeple halkı Kindî aleyhine tahrik eder/kışkırtırdı. Ancak filozof Kindî, onun bu kışkırtıcı hamlelerini zekice planlarla boşa çıkarır. Talebelerinden birini Ebû Ma'ser'e gönderir ve onu bir şekilde riyâziye (matematik ve geometri) ilimlerine rağbet ettirir. Yani güzel bir üslûpla yanaşarak Ebû Ma'ser'i bu ilimleri öğrenmeye istekli hale getirir. Ancak Ebû Ma'ser buna güç yetiremez ve bu ilimleri öğrenmeyi bırakır. Daha sonra Ebû Ma'ser astronomi ilmine rağbet eder ve aklî ilimlere sempati ile bakmaya başlar. Astronomi (ilm-i tencîm/ahkâm-ı nücûm) ilmi, Kindî'nin de meşgul olduğu ilimlerden olması hasebiyle, daha önce hasım olan Ebû Ma'ser tarafından gelecek kışkırtmalar bertaraf edilmiş olur.¹¹³ İbn Ebî Usaybia, Ebû Ma'ser'in kırkyedi yaşından sonra astronomi ilmini öğrendiğini ve daha sonra Kindî'ye karşı olumsuz tutumdan vazgeçtiğini söyler. Yazdığı eserlerde de Kindî'yi, İslam âleminin en zevkli mütercimleri arasında zikreder.¹¹⁴

Kindî, kendisine karşı kıskançlık edenlerin başlıcalarından olan Mûsâ b. Şâkiroğulları'nın filozofa karşı kurmuş oldukları hilelerden ve komplolarından

---

111 A.yer, s11.

112 İzmirli, a.g.e., s.16.

113 Kaya, a.g.e., s.28; Ebî Usaybia, a.g.e., s.286; İzmirli, a.g.e., s.20.

114 Ebî Usaybia, a.g.e., s.286. (Diğer mütercimler ise; Huneyn b. İshâk, Sâbir b. Kurrâ el-Harrânî, Ömer b. el-Ferhân et-Taberî olarak zikredilir. a.g.e., s.286)

kurtulamamıştı. Matematikte şöhret kazanmış olan Muhammed b. Mûsâ ve Ahmet b. Mûsâ diğer fen bilimcileri kendilerine rakip görürlerdi. Kindî'de onların kendilerine rakip gördüğü kişilerin başında gelirdi. Bu kıskanç âlimler, kendisi de felsefe ve kelim ilmine karşı olan halife Mütevekkil'e Kindî hakkında her türlü dedikoduyu ulaştırdılar. Bütün bu asılsız dedikodular yüzünden Kindî hem dövüldü (dayakla cezalandırıldı) hem de kütüphanesine el konularak bir bilim adamının yaşayabileceği en büyük acıyı yaşamış oldu. En kıymetli eserlerinin Mûsâoğullarına verilmiş olması Kindî'ye dayaktan daha ağır geldi. Ancak daha sonra Kindî'nin kitapları “Kindiyye” ismiyle bir kütüphaneye konuldu.¹¹⁵

Meşşâî felsefî ekolün ilk filozofu olan Kindî,¹¹⁶ bir filozof olduğu kadar becerikli bir mühendis idi. Zamanında Dicle ve Fırat arasında bulunan su havzalarının bir kısım cetvellerinin açılması için onun bilgisine müracaat edildi. Mûsâoğulları Kindî'nin el konulan eserlerine müracaat edip oradan öğrendikleri bilgileri kullanarak onun yerine geçmek istediler. Ancak kendilerine verilen Ca'ferî cetvelinde hata yapmışlardı ve su akılmıyordu. Meselenin halledilmesi için meşhur mühendislerden Sind b. Ali çağrıldı. Bu hususla ilgili çok masraf yapıldığından zamanın halifesi Mütevekkil üzülmüş ve yanlışlığın ortaya çıkarılmasını istemiş ve Sind'e “Tetkiklerini yap ve hatayı (meselenin aslını) haber ver. Eğer yapılan işte hata olduğu çıkarsa o ikisini de (Musaoğullarını kastederek) cetvelin kenarına asarım” dedi. Musaoğullarının hayatı Sind b. Ali'nin elinde idi. Mevzunun neticesinde yaptığı çalışmalar ve Musaoğullarıyla yaptığı anlaşma sayesinde Sind hem Musaoğullarının hayatını kurtardı hem de Kindî'ye ait olan eserleri onlardan kurtardı.¹¹⁷

Kindî, Yunanca ve Süryani'ceye vakıf idi ve bu dillerden bir çok eser tercüme etmiştir. Bir filozof ve mühendis olduğu gibi astroloji de ilgilendiği ilimlerden idi. Teknik düşüncelerini astrolojiyle besler ve bu ilimden faydalanırdı. Hatta h.218 yılında üç ay kadar Bağdat rasathânesinde gözlemlerde bulunmuştur. Kindî aynı zamanda işinin ehli bir tabîb idi. Tıp ilminde şöhreti vardı. Irak hekimleri arasında müstesna bir yeri vardı. Etrafındaki diğer ilim ehli tarafından itibar gören bir şahsiyetti. O zamanlar hekimler filozof, filozoflarda hekim idiler. Ancak her biri hangi özelliği üstün ise onunla

---

115 İzmirli, a.g.e., s.17; Kaya, a.g.e., s.28-29; Ebî Usaybia, a.g.e., s.287.

116 Deniz, a.g.m., s.14.

117 İzmirli, a.g.e., s.17-19.

bilinirlerdi. Kindî felsefe ilmine daha fazla itina gösterdiği için filozof yönü ile öne çıkmıştı.¹¹⁸

Yukarıda da anlatıldığı üzere Kindî'nin başarıları ve engin şahsiyetini çekemeyen hasımları onu ithamdan ve ona karşı koğuculuktan (hakkında ileri-geri konuşmaktan) geri durmamışlardı. Kindî, onlara karşı (seviyelerine düşerek) onların yaptığı şekilde karşılık verecek bir şahsiyet olmadığından olacak ki, düşüncelerini serbestçe ifade edemediğinden yakınlıkla, hasımlarına karşı “*Kitâbu fî felsefeti'l-Ûlâ*” adlı eserinin giriş kısmında, veciz ifadelerle onlara cevap verir. Bu ifadelerinde dahi Kindî, hak bilirliliğinin ne olduğunu ve hakikatin kabulünde alınması gereken tavrın nasıllığını ortaya koyarak, hasımlarının şahsiyetlerindeki noksanlıkları ve olumsuz tutum ve davranışların yanlışlığını izaha çalışır.

Hasımları için şunları yazar: “Nereden ve kimden gelirse gelsin hakikatin güzelliğini benimsemekten ve hakikate sahip olmaktan utanmamalıyız. Zira gerçeği arayan için “hakikat”ten daha değerli bir şey yoktur. Hakikat küçümsenemez, aksine ondan şeref duyulur. Biz gücümüz nispetinde hakikati arayacağız ve zamanın anlayışına uygun bir tarzda bu yolun yolcularını takip edeceğiz. Ancak günümüzün düşünürleri (mütefekkir ilim ehli) olarak tanınmalarına rağmen hakikatlerden uzak kimselerin yanlış yorumlamalarından çekindiğimiz için bazı karmaşık meseleleri detaylı tahlil yerine, kısaca izah ettik. Hakkı temsil etmeye layık olmadıkları halde bugün (o tür şahsiyetler) bu konumda olsalar da bu kişilerin kıt zekâları hakikatin espirisini anlamaktan âcizdir. Bilgileri, herkese ve kendilerine fayda verecek ictihat yapacak düzeyde olmadığı gibi yüksek düşünce sahiplerini de takdir etme nispetinde değildir. Bu şahsiyetlerin hayvânî nefislerinde yer etmiş olan haset kiri ve tefekkür dünyalarını örten karanlık, hakikatin ışığını görmelerini engellemiştir. Haksız şekilde işgal ettikleri makam ve kürsüleri korumak için saldırgan ve zâlimâne tavırlarıyla, kendilerinde bulunmayan ve oldukça uzağında buldukları insânî faziletlere sahip olan şahsiyetleri her aşamada aşağılamaktadırlar. Dinden yoksun oldukları halde amaçları din tacirliği yapmak ve reislik (riyâset) peşinde koşmaktır. Din tâcirliği yapan kimsenin dini olmaz. Zira kim bir şeyin ticaretini yaparsa neticede onu satar.”¹¹⁹

---

118 A.g.e., s.19-20.

119 Kaya, a.g.e., s.27-28; Kindî, *Felsefî Risâleler*, s. 148-150.

Kindî “tabî’iyyat”¹²⁰ da önem veren bir şahsiyettir. Henüz bu ilimler felsefeden ayrılmadığı için Tabîyyât onun felsefesinin bir kısmı idi. Aynı zamanda Kindî mûsikî ilminde de üstad biri idi. Bu konuya dair bir olay anlatılır. Komşularından Kindî’ye yıllarca buğzeden bir tüccar işlerini oğluna bırakmıştı. Bu tüccarın oğlu kötü bir hastalığa yakalandı (hafızasını kaybetti) ve komuşusu alacağını vereceğini bilemez hale geldi, elinde ne var ne yok farkında olmaz bir durumda idi. Çare için etrafta var olan tüm hekimlere başvuruldu ancak bir çare bulunamadı. Tüccar, Kindî’nin diğer hasımları gibi onun aleyhinde olanlardan biri olduğundan ona müracaat etmek istemediyse de çevresinin tavsiyesi üzerine Kindî’ye geldi ve evine davet etti. Kindî hastayı muayene ettikten sonra müzik ile terapiye başladı. Öğrencilerinden dört tanesini çağırarak hastanın başında üd çalmalarını söyledi. Bu arada Kindî hastanın nabzını tutuyordu. Neticede hasta hareket etmeye başladı ve kalkarak oturdu ve konuşmaya başladı. Hasta bu halinden kurtuldu. Kindî tüccara “haydi alacağımı, vereceğini sor ve kaydet” dedi. Baba soracağını sordu ve söylenenleri kayıt altına aldı.¹²¹

Kindî’nin şahsiyeti ile ilgili anlatılanların içerisinde onun kişilik ve karakterine dair epeyce bilgi bulmak mümkündür. Özellikle hasımlarına karşı tutum ve davranışlarında onların seviyelerine düşmeden meseleleri pratik akılla halletmesi, ilimlerde olduğu kadar sosyal ilişkilerde de zekî bir kişi olduğunu gösterir. Cedel yerine tatlı yollarla meseleleri vuzûha kavuşturmak istemesi, hasımlarına tavsiyelerde bulunması ya da yardıma muhtaç olduklarında küskünlük göstermemesi ve onlardan yardımı esirgememesi gibi bir çok olumlu tutum ve davranışı, onun erdemli bir kişiliğe sahip olduğunu gösterir. Veciz sözleri ile ilgili bölümde genişçe anlatıldığı üzere, her bir özdeyişi hem ilimde enginliğini hem erdemli duruşunu ve hem de nasıl bir ahlâka sahip olduğunu bize izah eder niteliktedir.

---

120 **Tabî’iyyât:** İlk ve Ortaçağ ilim ve felsefesinde, duyularla algılanan organik ve inorganik varlıklar alanında meydana gelen her çeşit oluş ve bozuluşun (kevn ve fesad), değişen ve değişime uğramayan (hareket ve sükûn) varlıkların ilke ve özelliklerinin nelerden ibaret olduğunu gözleme dayanarak araştıran ilimler el-ulûmü’t-tabîyye ve kısaca et-tabîyyât diye anılmaktadır. İslâm filozof ve bilginlerinin ilimler tasnifiyle ilgili eserlerinde tabiat ilimlerinin sekiz ilimden meydana geldiği görülmektedir. Bu sekiz ilim; Fizik, Gök ve Yeryüzü, Kevn ve Fesat (Oluş ve Bozuluş), Etkiler ve Edilgenler, Madenler ve Meteoroloji, Nefs (Psikoloji), Bitkiler, Hayvanlar-Canlılar. (Mahmut Kaya, “Tabî’iyyât”, DİA, C.XXXIX, İstanbul, 2010, ss.330-331.)

121 İzmirli, a.g.e., s.20-21.

2.4.İlimlerde Kindî'nin Yeri ve Önemi

İslam dünyasında ilimlere ait tasniflerin başlangıcı tam olarak bilinmemekle birlikte, tasnif çalışmalarının yaklaşık hicri ikinci asırda olduğu tahmin edilmektedir. İlk ilimler tasnifçisinin Câbir b. Hayyan (öl.810) olduğu düşünülmektedir.¹²² Ancak ilimlerin tasnifinde Kindî'nin ayrı bir yeri vardır. Konuya dair ilk ve özgün çalışma Kindî'de görülür. Zira o ilimleri dinî ilimler ve insanî ilimler olmak üzere ikiye ayırır. Ona göre dinî olan ilimlerin kaynağı vahiydir. Vahiy ise Allah'ın, seçtiği peygamberlerinin temiz ruhlarını aydınlatmasıyla, onlara verdiği ilimdir. Yani vahiy, istek ve iradeye gerek kalmadan, kendisine verilenin bir çabası olmadan, duyu ve akıl gücüyle elde edilemeyen, benzerinin insan tarafından ortaya konulamayacağı ilâhî bir bilgidir.

İnsani ilimler ise felsefe çatısı altında toplanmıştır. Bu insanî ilimler de ikiye ayrılmıştır. Bunlar “bizâtihi ilimler” ve “başka ilimler için âlet olan ilimler”dir. Bizâtihi olan ilimler, teorik ve pratik olmak üzere iki kısma ayrılır. Teorik ilimler *fizik psikoloji* ve *metafizik* disiplinleridir. Kindî'ye göre psikoloji yani ilmü'n nefis, bir yönü fizyolojiye bağlı, diğer bir yönü de metafiziğe açık olan bir ilimdir. Fizikten metafiziğe geçişte bir eşik ve aracı konumundadır. Ona göre yüce Yaratıcı, nefsi, latif olmayan madde ile latif olan metafizik arasında bir mertebeye koyduğundan fizikten metafiziğe geçiş mümkün olmaktadır. Bizâtihi ilimlerin ikincisi olan pratik ilimlere gelince onlar *Ahlâk ve Siyaset* ilimleri olarak iki disiplindir.

Âlet ilimleri, yani başka ilimlere giriş mahiyetinde olan ilimler ise matematik ve mantık ilimleridir. Matematik ilimleri, *Aritmetik*, *Geometri*, *Astronomi* ve *Mûsikî* olmak üzere dört disiplinden oluşmaktadır. Mantık ilimleri ise *Kategoriler*, *Önermeler*, *Birinci ve İkinci Analitikler*, *Topikler*, *Retorik*, *Şiir ve Sofistik Delillerin Çürütülmesi* gibi kısımlardan oluşur. Kindî ilimlerin tasnifine dair eserlerinde, bilgi kaynakları açısından ilimleri iki gruba ayırmıştır. Bunlar duyularla algılanan pratik bilgilerin oluşturduğu “pratik ilimler” ve akılla algılanan bilgilerin oluşturduğu “teorik ilimler”dir.¹²³

Kindî yapmış olduğu bu tasniflerle ilim dünyasına yeni bir kapı aralamış ve o zamana kadar “Ulûm” (İlimler) olarak bilinen kavrama yeni bir boyut getirmiştir. Konu ile ilgili Ehvâni şunları anlatır: “Kindî, Araplar arasında ilimlerin ilk musannifi

122 Hidayet Peker, “İbn Hazm'ın ilimler Tasnifi” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 18, S.1, Bursa, 2009, s.320.

123 Kaya, a.g.e., s.33-35.

(tasnifçisi) sayılır. O ilimleri ilk olarak “din bilimleri/dinî ilimler ve felsefe” olarak iki kısma ayırmıştır. Fârâbi'den İbn Haldun'a kadar bir çok ilim ehli de Kindî'nin bu tasnifine uyarak ilimleri onun gibi iki kısım olarak değerlendirdiler. Kindî, yaptığı bu tasnifin nedenini, İslam dininin, insanın ihtiyacı olan ilimlerle (Tefsir, Hadis, Fıkıh ve usulleri gibi) gelmiş olduğu sebebine dayandırmıştır.¹²⁴ Kindî'nin ilimlerin tasnifine dair bilinen eserlerinin dışında günümüze ulaşmayan “*Kitâbü Aksâmi'l-ilmî'l-İnsî*” (İnsânî ilimlerin kısımları) ve “*Mâhiyyetü'l-ilm ve aksâmihi*” (İlmin mâhiyeti ve kısımları)¹²⁵ gibi müstakil eserler de kaleme almıştır.

Kindî ilk olarak mantıkçılar yolu ile inkarcılara karşı Allah'ın birliği (tevhid) ve peygamberliği (nübüvvet) müdafa hakkında eserler yazdı.¹²⁶ Ehvânî, “Kindî Okulu” başlıklı bölümde onun ilimlere dair yaptığı yenilik, getirdiği metodu ve ortaya koyduğu gayreti izah eder. Kindî'nin, Matematik (Riyâziyye), Aritmetik (hesab), Mühendislik (hendese), Astronomi (felek), Mûsikî gibi ilimlerin ilk kurucusu olduğunu söyler. O, yaşadığı asırda Astronomi ilimleri ile ilgili dünyada var olan sekiz büyük şahsiyetten biri sayılırdı. Kindî'nin eserleri ve ilmi sayesinde Batı dünyasında ünü (şöhreti) yayılmış, eserlerinden bir kısmı Latinceye tercüme edilmiş ve hala bu eserlere Avrupa'da ulaşmak mümkündür.¹²⁷

Endelûsî de eserinde “Müslümanlarda İlim” başlığında Kindî'den bahseder. Kindî'nin Astroloji ve felsefe ilimlerinde meşhur olduğunu ve ondan “Arapların filozofu, hükümdarlarından birinin oğlu” şeklinde bahseden Endelûsî, Ya'kûb b. İshak el-Kindî'nin eserlerinde senteze önem veren bir şahsiyet olduğunu ve ilimlerin genel prensiplerini bilmeyenlerin onun eserlerinden istifade edemeyeceğini söyler.¹²⁸

Abbâsî halifelerinden Me'mûn devrinde (813-833) ilmî faaliyetler gelişmiş, Abbâsî sarayı ilim ehlinin himaye gördüğü merkez haline gelmişti. Halîfenin kendisi de felsefî ilimlerle ilgileniyordu. Bu dönemde Kindî ve bazı âlim ve mütercimler, çoğu Yunanca'dan olmak üzere bir çok eseri Farsça, Süryânice, Sanskritçe ve Nabatîce gibi dillerden Arapça'ya çevirdiler. Kindî'nin Arapça'ya çevirdiği “*Batlamyus Coğrafyası*” bu

124 El-Ehvânî, *El-Medârisü'l-Felsefiyye*, s.129.

125 Kaya, a.g.e., s.35 ve 85.

126 Sabri Hizmetli, *İsmail Hakkı İzmirli*, 1.b., Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 144.

127 El-Ehvânî, a.g.e., s.129.

128 Endelûsî, a.g.e., s.144.

eserlerden biriydi.¹²⁹ Ayrıca Hipokrat'ın “*Takdimü'l-ma'rifesi*” de Kindî tarafından tercüme edilmiştir.¹³⁰

Ebû Ma'ser el-Belhî (ö.886), tercümesini yaptığı *Kitâbü'l-Müzâkerât li Şâdan* adlı eserde İslam tarihinin usta mütercimlerinin dört olduğunu ve onların “Huneyn b. İshak, Ya'kub b. İshâk el-Kindî, Sâbit b. Kurra (el-Harrânî) ve Ömer b. Ferruhân et-Taberî” olduğunu söyler.¹³¹

Kindî'ye göre, tabiatın içerisinde var olan madenlerin kendine özgü nitelikleri vardır. Bu madenler birbirlerine dönüşemez ve dönüştürülemezler. Yani demir, bakır ya da kurşun gibi madenler, çeşitli işlemlere tabi tutulunca altın ve gümüş gibi kıymetli madenlere dönüştürülemez. Kindî'nin bu ve buna benzer görüşleri, kimya biliminin gelişmesine ve bu bilimler açısından doğru madde anlayışının yerleşmesinde önemli katkılar sağlamıştır.¹³²

Kindî, mûsikîye dair yazdığı çeşitli risaleler, mûsikî öğretiminde geliştirdiği farklı metotlar açısından bakıldığında, İslam mûsikî ekolünün ilk kurucusu sayılmaktadır.¹³³ Turabi, İslam dünyasında mûsikîye dair eserleri günümüze ulaşan ilk düşünürün Kindî olduğunu söyler ve onu Arap mûsikîsinde ilmî ekolün kurucusu ve temsilcisi olarak tanıtır. Ayrıca İslâm âleminde mûsikînin kâidelerini ilk defa ortaya koyanın da Kindî olduğunu bildirir.¹³⁴

Kindî bir filozof olmasının yanında matematik, fizik, astronomi ve müzik gibi bir çok disiplinde de uzman bir şahsiyettir. Mûsikî alanında on tane risale yazmış; mûsikî ve mûsikîşinaslığın kemâle erdirilmesinin ritim, şiir ve kompozisyon konularında iyi derecede bilgiye sahip olmakla gerçekleştirebileceğini söyleyerek prozodi ilminin de kurucu sayılır.¹³⁵

Mûsikî ilmi ile uğraşan Kindî, bu ilimde kendine özgü yorumlar yapmış, mûsikî ilminde Pythagorasçı (Pisagorcu) felsefenin İslam âlemindeki temsilcisi olmuş, konuya dair eserleri ve mûsikî bilimine kazandırdığı ilmî terimlerle bu bilimde öncü bir şahsiyet

---

129 A.g.e., s.20-21.

130 A.g.e., s.31.

131 A.g.e., s.108.

132 Hüseyin Gazi Topdemir, “İslam Dünyasında Felsefenin Öncüsü-Kindî”, *Bilim ve Teknik*, Temmuz, 2012, s.75.

133 El-Ehvânî, a.g.e., s.129.

134 Ahmet Hakkı Turabi, *El-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1996, s.100.

135 Turabi, a.g.e., s.102.

olmuştur.¹³⁶ Bilhassa mûsikî sahasında Fârabî ve İbn Sînâ'ya kaynaklık yapması bunun en bariz delilidir.¹³⁷

Goldziher, Kindî'nin müzik ilmi ile ilgili sekiz makale yazdığını ve incelemeleri arasında ritmi (ika') ele almış olduğunu söyler. Bu bilgi üzerinden şu kanaati ortaya koyar “Notalı şarkı ya da müziği daha Hıristiyan Avrupası tanımadan asırlar önce Müslümanlar tarafından bilinmekte idi.”¹³⁸

O meteoroloji alanında da dikkat çeken çalışmalar yapmıştır. Bu alanda yetkin çalışması olan Aristoteles'in atmosferle ilgili olayları buharla izahının aksine Kindî maddelerin genleşmesi ile açıklar. Onun bu düşüncesi bilim tarihçileri tarafından özgün düşünce olarak kabul edilir. Yani maddenin genleşmesi fikrini ilk olarak açık bir şekilde ortaya koyan Kindî olmuştur. Ona göre yeryüzünden yükselen buharlar belirli bir yüksekliğe çıktığında orada soğuk hava tabakasıyla karşılaşır, hacmi küçülerek yoğunlaşır ve neticede yağmur olarak tekrar yeryüzüne yağar.¹³⁹

Kindî atmosferin renksiz olduğunu belirlemiş ve mavi görünmesinin nedenini de izah etmiştir. Bunun sebebi, Güneş'ten gelen ışıkların gökyüzündeki gaz moleküllerine çarpması neticesinde bazı dalga boyu kısa olan ışınların büyük oranda emilmesidir. Günümüz bilimlence “*Rayleigt Saçılımı*” olarak bilinen optik olgu sebebiyle tarafımızdan gökyüzü mavi olarak görünür.¹⁴⁰ Kindî, optik bilimi üzerine de çalışmalar yapmış ve bu bilimi Batı dünyasına tanıtan insan olmuştur. İzafiyet teorisini Einstein'dan önce ortaya koymuştur.¹⁴¹

İfade ettiğimiz gibi Kindî'nin çalışmaları arasındaki disiplinlerden biri de optiktir. Bu ilimle ilgili olarak ışığın doğrusal yayılımı, ışığın yansımaları ve kırılması gibi konuları üzerine çalışmalar yapmıştır. Konuyla ilgili olarak yazdığı risâle günümüzde mevcut olmamakla birlikte, “*Liber de Causis Diversitatum Aspectus*” (Farklı Görünümlerin Nedenleri Kitabı) adıyla yapılan çevirisi günümüze ulaşmıştır. Optikle ilgili diğer çalışması olan “*Kitâb el-Şuaât*” ise mevcut eserleri arasındadır.¹⁴²

---

136 Hatice Toksöz, “Kindî'nin Düşünce Sisteminde Müzikal Seslerle Âlemdeki Düzen Arasındaki İlişki”, *Diyanet İlmî Dergi*, DİB Yayınları, C.54, S.2, Ankara, 2018, s.94-98.

137 Turabi, a.g.e., s.100.

138 Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, 1.b., çev. Azmi Yüksel, Rahmi Er, İmaj yayınları, Ankara, 1993. s.108-109

139 Topdemir, a.g.m., s.75.

140 A.g.m., s.75.

141 Deniz, a.g.m., s.16.

142 Topdemir, a.g.m., s.75.

Kindî'nin önemli çalışmalarından biri de görsel koninin eksenine yakın olan cisimlerin uzak olanlara göre daha net algılanır olmasıdır. Kindî parlak nesnelerin çevresini ne şekilde aydınlattığını belirleyen çalışma yapmıştır. Ona göre yıldızlar uzakta olmalarına rağmen oldukça net algılanabilirler. Bunun nedeni, görmedeki netliği belirleyen ışınların uzunluğu değil, görsel ışınların ortamda bir değişim meydana getirmeleridir. Yani Kindî, algıdaki netliğin sebebinin algılanan nesnenin uzaklığı olarak değil, görsel alandaki uzamsal bulunuşları ile ilgili olduğunu belirtmiştir.¹⁴³

Kindî “*Risâle fî kemmiyeti kütüb-i Aristutâlis*” adlı risâlesinde matematik (Riyâdiyyât) ilimlerinin aritmetik (sayı ilimleri), geometri (hendese), astronomi ve müzik'ten ibaret olduğunu söyler. Kindî bu bilimlerin kısa izahını da yapar. Astronomi ilmi tümüyle âlemi, âlemde var olan cisimlerin tümel olarak adetlerini, onların hareketlerini ve hareketlerinin sayılarını ve âlemde var olan bu tür varlıklarda vukû bulan olayların bilgisini konu edinen bir bilimdir. Aritmetik ilmi sayı ilmidir ve tüm bilimlerden önceliği olan bir daldır. Zira sayı olmadığında sayılanlar da olmaz.¹⁴⁴

Kindî her ne kadar günümüz modern bilimlerinde kullanılan posoloji¹⁴⁵ ve psikofizik¹⁴⁶ kavramlarını kullanmamış olsa da bu ilimlerle ilgili çalışmalar yapmıştır. 19. Asırda yaşamış E.H. Weber (1795-1878) ve G.Th. Fechner (1801-1887) gibi posoloji ve psikofizik alanının kurucuları olan Batılı modern bilim insanlarına öncülük etmiştir. Bu bilimlerin kuruluşundan takribi 10 asır önce yazdığı tıp risalelerinden olan “*Risâle fî Ma'rifeti Kuvâti'l-Adviyeti'l-Murakkaba*” (Bileşik İlaçların Kuvvetlerini Bilme Risâlesi) adlı eseri bu bilimler üzerinedir. Bu eseriyle tıp ve eczacılık bilimlerinde devrim sayılabilecek düşünceler ortaya atmıştır. Eserin Arapça metnini yayınlayan ve Fransızcaya da çevirisini yapmış olan *Leon Gauthier* başta olmak üzere daha bir çok tıp tarihi alanında uzman bilim adamı tarafından Kindî, bu bilimlerin kurucusu ve son dönem bu bilimlerle ilgili çalışan bilim adamının da öncüsü olarak kabul edilmiştir. Ayrıca Rönesans döneminin matematikçisi, fizikçisi ve hekimi olan İtalyan bilim adamı

---

143 A.g.m., s.76.

144 Muhammed Abdu'l-Hâdî Ebû Ride, *Resâilü'l-Kindî el-Felsefiyye*, Dâr'ul-Fıkr el-Arabî, Kahire, 1950 s.369-370; Kaya, a.g.e., s.434-435.

145 **Posoloji ilmi**; Kısaca ilaç yapımı ilmi denilebilir. Bileşik ilaçların yapımında bu ilaçları oluşturacak maddelerin miktar ve ölçülerini belirleme bilimidir.

146 **Psikofizik**: Bir yönüyle fiziğin diğer yönüyle psikoloji ilminin alt disiplini. Fiziksel olaylar ile psikolojik olaylar arasındaki kemiyetsel ilişkileri konu edinen bir bilim dalıdır. İlk defa 19. asırda Alman bilim adamı Gustav Theodor Fechner tarafından 1860 yılında ortaya atılmıştır.

Gerolamo Cardano (1501-1576) yaşadığı döneme kadar gelmiş geçmiş 12 bilim adamından bahsederken, Kindî'yi bunlar arasında zikretmiştir.¹⁴⁷

Onaltıncı asrın başlarında Cardano'nun “Dünya tarihinin en büyük zekâsı” olarak tarif ettiği filozof Ebû Yûsuf Ya'kub b. İshâk b. es-Sabbâh el-Kindî, Halife Me'mûn zamanında eserler yazmaya başladı. Kindî, adaptasyon ve tercüme yoluyla Aristoteles ve yeni Eflâtuncular'ın felsefe anlayışları hakkında bilgiler aktardığı gibi tabii ilimler ve meteoroloji gibi ilimlere ait tetkikleriyle zamanının anlayış ve ufku genişletecek çalışmalar yapmıştır. Ayrıca Kindî, ilm-i nücûm ve kürek kemiği ile geleceği keşfetme gibi hususlarla da meşgul olmuş bir şahsiyettir.¹⁴⁸

Kindî felsefe biliminde bir filozof olduğu gibi hem ilim tarihinde hem de diğer ilimlerde tartışmasız bir yere sahiptir. Bir ömre takribi 300 eser sığdırmış bir bilim adamıdır. Bilimler açısından bakıldığında daha sonraki dönemlerde ilimlerin tasnifi üzerinden onun yaklaşık olarak yirmi ayrı bilim dalında eserler vermiş olduğu göze çarpar. Bu bilimler üzerine verdiği eserlerin sayıları ve mahiyetlerine bakıldığında iştigal ettiği bilimlerde ne kadar mâhir olduğu hem konulara dair içeriklerinden hem de sonraki düşünürler tarafından hakkının teslim edilmesi üzerinden daha net anlaşılacaktır. Bilinmektedir ki Kindî, Batı dünyasında da bir çok bilim insanını etkilemiş çalışmalara imza atmıştır.

Matematik bilimine dair vermiş olduğu eserler (kendi yaptığı tasnifteki matematik ilimlerine dair olanlar takribi olarak elli risâleden fazladır), ortaya attığı hipotezler ve bunları matematik sembollerle kanıtlama gayretleri, ayrıca felsefe bilimi için matematik öğrenimini şart koşması gibi hususlar, onun matematiğe verdiği önemi göstermektedir. Ayrıca Hind astronomi ve matematiği ve Grek matematiği ile ilgili yapılan çalışmalara dair on iki eser vererek, bu sistemlerin eksiklerini gösterip gerekli düzenlemelerde bulunmuştur.

Kindî'nin ilimlere dair katkısı oldukça fazladır. Herbiri kendi disiplini içerisinde mütaala edilecek özgün çalışmalarının olması, onun tüm ilimlere olan ilgi ve yakınlığını gösterir. Mesela kendi zamanına kadar, ilk ve ortaçağlardan beri gelen ve simya denilen sözde ilimin, insanların istismarına yol açtığını ve onun bir aldatmaca olduğunu ortaya

147 Mehmet Bayraktar, “Posoloji'nin ve Psikofizik'in Kurucusu Olarak Kindî”, *Diyanet İlmî Dergi*, C.54, S.2, Ankara, 2018, s.26-27.

148 Carl Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi-I*, 2.b., Çev. Neşet Çağatay, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1964, s. 116; Ayrıca bkz. A.Zeki Validi, “Die Schwerter der Germanen, nach arabischen Berichten des 9. bis 11. Jahrhunderts”, *Zeitschrift der Deutsch-Morgenlaendischen Gesellschaft*, Bd.90, Leipzig, 1936, s.20.

koymuştur. Optik alanındaki çalışmaları, aynalar, ışığın yayılma ve yansımaları gibi hususlarda öncü bir bilim insanı olarak kabul görmektedir. Atmosferde meydana gelen hadiseleri yorumlayan özgün çalışmaları ve gökyüzünün rengiyle ilgili ortaya koyduğu görüşleriyle meteoroloji bilimine katkıları olmuştur.¹⁴⁹

Kindî'nin, ilm-i nücûm (Astroloji) ve kehânet ile ilgili eserleri olduğu bilinmektedir. İbn Haldun Mukaddime'sinde Kindî'nin konu ile ilgili bir eserinden bahseder. Kindî'nin, Abbâsi Halifelerinden Harun Reşid ve Me'mûn'un münecimi olduğunu söyledikten sonra onun İslam milletinde vukû bulacak kırânlar¹⁵⁰ hakkında yani ümmetin talihine dair hadiseleri anlatan bir eser yazdığını söyleyerek¹⁵¹ eser hakkında şunları aktarır: Şîa, bu eseri, Cafer-i Sadık'a nispetle “*Cefî*” diye isimlendirdiler ve söylenildiğine göre eserde Kindî, Abbasoğullarına ve hânedanlığına dair bir kısım öngörülerde bulunmuştur. Abbâsî hânedanlığının çökeceğini, Bağdat'ın istilâya uğrayacağını ve bu olayların yedinci asrın ortalarında olacağına dair ifadelerde bulunmuştur. Ancak biz bu eserle ilgili her hangi bir habere rastlamadığımız gibi eseri gören ya da vakıf olan birine şahid olmuş değiliz. Bunun sebebi, Tatarların Bağdat'ı istila ettiklerinde kütüphanelerdeki kitapları Dicle nehrine atmaları olabilir. Çünkü Tatarlar Bağdat'ı ele geçirdiklerinde Tatar meliki (Hulağu Han) Abbâsî halifelerinin sonuncusu olan Mu'tasım'ı öldürmüştü ve kütüphanelerdeki kitapları da Dicle'ye attırmıştı. Ancak Mağrib'de (bugünkü Fas ve yöresi) bu eserin bir parçası olduğu söylenen ve halk arasında “*el-Cefru's-Sağîr*” (Küçük Cefir) şeklinde zikredilen bir eser bulunmaktadır.¹⁵² İbn Haldun eserinin bir başka yerinde Kindî'nin bu eserinden “*Kitabu'l-Cefî*” olarak bahseder.¹⁵³

Kindî, Abbâsîlerin en görkemli döneminde yaptığı çalışmalarla, gelecek nesillere zengin bir külliyat bırakmanın ötesinde felsefî anlamda bir okul ve ilmî anlamda engin bir akımın kurucusudur. Yetiştirdiği talebelerin engin ve yetkinliği bu hususu göstermektedir. Meşhur talebeleri *İbn Kernîb*, *Ahmet b. Tayyib es-Serahsî*, *Ebu Zeyd el-*

149 Kaya, a.g.e., s.70-73.

150 *Kırân*: Yıldızların birbirine yaklaşması ve aynı hizada bulunması. Güneş ve aydan başka seyir halindeki yedi yıldızdan iki ya da daha fazlasının feleğin belli bir burcunda toplanması. (Züheyr Hamedân, *İ'lâm el-Hadarâti'l-Arabîyyeti'l-İslâmiyye*, Mektebetü Esed, Dimeşk, 1995, s.86.)

151 İbn Haldun, bu izahı “el-Kırânâtü'l-Kâinetu fil-Milleti” ibaresiyle verir. İlimler arasındaki ismi “İlmü Kırânât”tır. *İlmü'l-Kırânât*: Devlet veya milletlere dair, onların talihi, geleceği, gaybî hal ve hadiseleri ya da insanların doğum vakitlerinin (mevâlid) uğurlu olup olmadığı gibi bir kısım hususları, yıldızların felekî durumlarına (burçlara), yani gökteki cisimlerin hareketlerine bakarak öngörülerde bulunma ilmi.

152 İbn Haldun Abdurrahman, *Mukaddime İbn Haldun*, Dâru'l Fikr, Beyrut, 2001, s.420.

153 İbn Haldun, a.g.e., s.406-407.

Belhî'dir.¹⁵⁴ Bunlardan kendisi gibi etraflı bir filozof olarak bilinen *Ahmet b. Tayyib es-Serahsî*, yine bir filozof olduğu kadar hekimliği ve coğrafyacı yönüyle bilinen *Ebû Zeyd el-Belhî*, daha önce kendi aleyhinde olduğu halde sonradan matematik ve astronomi dersleri alarak kendine dost olan *Ebû Ma'sher el-Belhî*, meşhur katiplerden olan ve *İbn Kirnîb* lakabıyla da tanınan *Ebû Ahmed el-Hüseyn b. Ebu'l-Hüseyn*,¹⁵⁵ Halife Mu'tasım Billah'ın oğlu olan ve bir çok risâlesini kendisine yazdığı veliaht *Ahmed* ve *Debîs* lakabıyla bilinen kimya, boyama ve mürekkeb işlerinde mâhir olan *Muhammed b. Yezîd*¹⁵⁶ bu talebelerinin başlıcalarındandır. Ayrıca Ebû Zeyd el-Belhî'nin talebelerinden olan *Ebu'l-Hasen el-Âmirî* de Kindî'nin okuluna mensup filozoflardandır.¹⁵⁷

Kindî'nin ilmî etkisi sadece talebeleriyle sınırlı değildir. Eserleri kanalıyla kendinden sonra gelen filozof ve kelamcılar üzerinde de etkili olmuştur. Bunların başlıcaları *Hârizmî*, *İbn Sîna*, *Seyyid Şerif Cürçânî*, *İbn Hazm*, *Seyfeddin el-Âmidî* gibi bilim insanlarıdır. Bunların dışında eserlerinin Latince ve İbrânice'ye çevrilmesiyle ortaçağ Avrupası'nda da etkisi büyük olmuştur. Matematik, astronomi, tıp, kimya, meteoroloji ve optik gibi pozitif disiplinlere ait otuzun üzerinde eserinin Batı dillerine çevrilmesi ve Batı bilim insanları tarafından Kindî'nin seçkin âlim ve filozoflar arasında gösterilmesi sadece ortaçağ Latin dünyasında değil, aynı zamanda yeniçağ ilim çevresinde de etkisini ve tanındığını göstermektedir.¹⁵⁸

Kısaca Ebû Yûsuf Ya'kub b. İshâk b. es-Sabbâh el-Kindî, İlk İslam ve Arap Filozofu, felsefe üzerine eser yazan ilk bağımsız yazar, İslam öncesi devirlerde Arap topluluklarına İmri'ul-Kays gibi şairler vermiş olan köklü Arap kabilelerinden olan Kinde kabilesine mensup, felsefe, tıp, astronomi ve matematik gibi bir çok ilim dalında (265 adet) eserler vermiş engin bir şahsiyettir. Tüm bunların yanında “**İlk Arap psikoloğu**” idi. Ortaya koyduğu eserler ile Roger Bacon gibi ortaçağ Avrupası bilim insanını etkilemiştir. Astrolojik incelemeler yapmıştır.¹⁵⁹

154 El-Ehvânî, a.g.e., s.129.

155 İbn Nedîm, *Fihrist*, s.321; Kaya, a.g.e., s.74.

156 İbn Nedîm, a.g.e., s.424; Kaya, a.g.e., s.74.

157 İbn Nedîm, a.g.e., s.320-321; Kaya, a.g.e., s.73-74.

158 Kaya, a.g.e., s.74-75.

159 Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, 1.b., çev. Azmi Yüksel, Rahmi Er, İmaj yayınları, Ankara, 1993. s.108-109

2.5. Kindî'nin Eserleri

İslam dünyasında tercüme hareketlerinin en yoğun olduğu, düşünce hayatının geliştiği, en zengin kütüphaneye sahip ve yoğun ilmî araştırmaların yapıldığı bir ilim merkezi olan Beytu'l-Hikme gibi devlet eliyle kurulan bir müessesenin aktif olduğu bir devirde yaşayan, zamanının teorik ve pratik bütün ilimlerine ilgi duyan ve her bir ilmî disiplinde öncü konuma gelen Kindî, felsefeden tıp ilmine, matematikten astronomiye, kimyadan fiziğe, optikten mûsikîye, ilâhiyattan siyasete, psikolojiden ahlâka, astrolojiden kehânete kadar yaklaşık yirmi ilmî disiplinde sayıları üç yüzü bulan eser vermiş ve kendinden sonraki nesle zengin bir külliyat bırakmıştır.

Kindî'nin ilmî kişiliği hakkında hem klasik eserlerde hem Batı dünyasında ve hem de yakın dönem kaynaklarında pek çok bilim adamı tarafından gerekli övgüler yapılmıştır. Yazdığı eserlerin gerek sayısı gerek yirmiye yakın disiplin üzerine risâleler yazmış olması ve gerekse bir çok bilimin öncüsü durumunda oluşu, ayrıca kendinden sonraki her bir düşünür ve bilim ehlinin üzerindeki etkisi Kindî'nin bilim dünyasındaki yerini, büyüklüğünü ve kuşatıcılığını göstermektedir. İbn Nedîm onun için “zamanının erdemli şahsiyeti ve bütün kadîm ilimleri kuşatan bilgisiyle asrının yeganesi”¹⁶⁰ övgüsünü yapar.

Sicistânî ise Kindî hakkında “Arap ilimlerinde bir umman mesabesinde olan Kindî, bilgi ve sanat alanlarındaki üstünlüğü, astroloji, tıp ve nahivden şiire edebiyat bilimlerindeki yeterliliği, felsefe, matematik ve bunlarla ilgili bütün bilimlerde Müslümanlar arasından çıkmış yegane şahsiyettir. Öyle ki bu denli bilginin bir tek insanda toplanması ender rastlanan bir durumdur.”¹⁶¹ Beyhâkî gibi bazı tarihçiler onu ilim adamı ve matematikçi,¹⁶² bazıları ise bu ilimlerin yanında hekim, felsefeci, kelim ve mantıkçı olarak zikrederler.¹⁶³

Kindî'nin hayatı ile ilgili noksan bilgilere rağmen İslam'ın ansiklopedik yazarları arasında gerekli yeri almasını sağlayan eserleri hususunda daha fazla bilgiye sahibiz. Külliyyatının bir kısmı kaybolmasına ve zamanımıza ulaşamamış olmasına rağmen kalan eserleri arasından Ebu Ride'nin Mısır'da neşrini yaptığı “*Felsefî Risâleleri*” ve İbn Nedîm'in ona nispet ettiği mantık, aritmetik, metafizik, astronomi, mûsikî, tıp, kelim,

160 İbn Nedim, a.g.e., s. 316.

161 Sicistânî, a.g.e., s.282.

162 Zahîruddin Beyhâkî, *Târih Hukemâ el-İslam*, Dimeşk, 1946, s. 41.

163 İbn Cülcül, a.g.e., s.73.

psikoloji, meteoroloji ve kimya gibi bir çok disiplinle alakalı 242 risâle veya makalelerinin olduğunu biliyoruz.¹⁶⁴

McCarthy (Makârisî), Kindî'nin eserlerini zikrettiği kitabında İbn Nedîm'in fihristini 241, Kâdı Sâ'id el-Endelusî'nin “*Kitâb et-Tabakâtu'l-Umem*” adlı eserinde zikrolunan eser sayısını 248, el-Kıftî'nin “*Târihu'l-Hukema*” eserindeki eserlerin sayısını 228, İbn Ebî Usaybia'nın “*Uyûn el-Enbâi fî Tabakâti'l-Etubbâ*” adlı kitabında geçen eserlerin sayısını ise 281 adet olarak verir.¹⁶⁵

Kindî, yaşadığı yetmiş yıllık hayatında aşağıda verilen listede de görüleceği üzere bir çok eser kaleme almıştır. Kindî üzerine yapılan araştırmalar, tarihçilerin kitapları ve konu ile ilgili yazılan eserlerde onun risâlelerinin tasnifi yapılmıştır. Bu tür çalışmalar bize Kindî'nin eserlerinin sayısı, neler olduğu ve hangi bilim dallarına ait eser verdiği hakkında geniş mâlumat vermektedir. Ulaşabildiğimiz tasnifler: *İbn Nedîm*, *İbn Kıftî*, *İbn Ebî Usaybia*, *Makârisi* (McCarthy), *İzmirli İsmail Hakkı* ve *Mahmut Kaya* gibi ilim ehline aittir. Kaynakların bildirdiğine göre eserlerinden bir kısmı günümüze kadar ulaşmamıştır. Ulaşılan ya da haberdar olunan eserlerinin sayısı İbnü'l Kıftî'nin tasnifine göre 224,¹⁶⁶ İbn Nedîm'in tasnifine göre 241,¹⁶⁷ İbn Ebî Usaybia'nın tasnifine göre 281,¹⁶⁸ Mahmut Kaya'nın tasnifine göre 277¹⁶⁹ ve İzmirli İsmail Hakkı'nın tasnifine göre ise 272¹⁷⁰ adettir.

Bu tasnifler arasında Kindî'nin eserlerinin sayılarında farklılıklar olduğu gibi disiplinler arasında da farklılıkların olduğu göze çarpar. Eserlerinin sayılarına dair farklılıklar yukarıda görülmektedir. Kindî'nin eserlerinin tasnifindeki farklılıkları ise İbn Ebî Usaybia 15 ayrı disiplinde yaparken İbn Nedîm ve İbn Kıftî 16, Mahmut Kaya 19 ve İzmirli İsmail Hakkı 17 ilim dalında vermektedir. Bu tasniflerle ilgili olarak İzmirli İsmail Hakkı şöyle der: “İbn Nedîm ve el-Kıftî, Kindî'nin eserlerini bir kısım gruplara ayırmaktadırlar. Yapılan bu gruplandırmalar hakiki bir tasnif değildir. Belki itibâridir ve ilmi kıymetten mahrum bir tasniftir. Kindî'nin eserlerine dair yapılan tasniflerdeki her

---

164 Fahri, a.g.e., s.62; İbn Nedîm, a.g.e., s.371-379; Richard Joseph McCarthy, *Et'Tesânifu'l-Mensûbe ilâ Feylesûfi'l-Arab*, Bağdat, Matbaa El-Âni, 1382/1962, s.81-91.

165 McCarthy, a.g.e., s.81-111.

166 El-Kıftî, a.g.e., s. 276-280.

167 İbn Nedîm, a.g.e., s. 315-321.

168 Ebî Usaybia, a.g.e., s.289-293.

169 Kaya, a.g.e., s.79-119.

170 İzmirli, a.g.e., s.28-46.

bir gruba dahil edilen eserlerden bir kısmı bir başka gruba nakledilmiş olsa bu konuda her hangi bir itiraz olunacağı kanaatinde değilim.”¹⁷¹

Çalışmalarımız sürecinde gördüğümüz odur ki Kindî bir filozof ve hekim olduğu gibi bir o kadar da psikologtur. Günümüz psikologları onun eserlerine psikolojiye dair bir çok malzeme bulabileceklerdir. Kindî'yi tanıma gayretinde olan bir psikolog, karşısında İslam âleminin ilk psikologlarından birini görecektir.

KINDÎ'NİN RİSÂLELERİNİN DİSİPLİNLERE GÖRE SAYISI

Eserlerin Konulara Göre Tasnifi	İbn Nedîm	İbn Kıfî	İbn Ebî Usaybia	Mahmut Kaya	İzmirli İsmail Hakkı
Felsefe	22	20	22	22	27
Mantık	9	9	11	14	9
Fizik	-	-	-	10	16
Psikoloji	5	5	5	8	7
Ahlâk ve Siyaset	12	12	12	12	12
Reddiye ve Tartışmalar	17	16	21	14	19
Aritmetik	11	11	11	11	12
Geometri	23	17	25	20	24
Astronomi	19	18	23	14	17
Kehanet	5	4	-	6	26
Küresel Varlıklar	8	8	8	9	9
Gök Küreleri	16	14	20	16	12
Boyutlar ve Mesafeler	8	8	14	9	10
Meteoroloji	14	11	18	16	-
Tıp	22	24	31	33	31
Kimya	-	-	-	9	-
Optik	-	-	-	6	-
Mûsiki ¹⁷²	7	6	8	7	7
Mukaddime	-	-	-	-	5
Çeşitli Konular	33	32	43	28	29
TOPLAM	241	224	281	277	272

171 A.g.e., s.29-30.

172 Ahmet Hakkı Turabi yüksek lisans tezinde Kindî'nin mûsikî sahasında on tane risâle yazdığını ve bu risâlelerden yalnızca dört tanesinin günümüze ulaştığını bildirmektedir. (Turabî, a.g.e., s.33-62.)

2.6. Kindî'nin Psikolojiye Dair Eserleri

Yukarıdaki çizelgede de görüleceği üzere kültür tarihçileri ve ilim ehli Kindî'nin eserlerini tasniflerinde onun psikoloji bilimine dair eserlerini de vermişlerdir. Eserleri sistematik bir tasnife tabi tutan İbn Nedim, İbn Kıftî ve İbn Ebî Usaybia Kindî'nin psikolojiye dair eserlerinin sayısını beş olarak verirler. Daha sonraki dönemlerde Kindî'nin eserlerini tasnife tabi tutan İzmirli İsmail Hakkı onun psikolojiye dair eserlerini yedi ve Mahmut Kaya ise sekiz adet olarak verirler. Her biri eserlerin isimlerine de tasniflerinde yer vermişlerdir. Ancak eserler arasında farklılıklar dikkat çekmektedir. McCarthy ise yaptığı tasnifteki rakamlandırma üzerinden Kindî'nin risâleleri arasından onyedini tanesini ilmu nefis (psikoloji) başlığı altında vermiştir.¹⁷³

Her bir tasnifçinin Kindî'nin ilmü'n-nefis'e dâir verdiği eserler topluca şunlardır:

1. *el-Kavl fi'n-Nefs*.¹⁷⁴
2. *Risâle fî en-Nefs ve Ef'âlihâ*.¹⁷⁵
3. *Kelâm fi'n-Nefs Muhtasar Vecîz*.¹⁷⁶
4. *Risâle fî mâhiyeti'n-Nevm ve'r-Ru'yâ*.¹⁷⁷
5. *Risâle fî'l-Akl*.¹⁷⁸
6. *Risâle fî'l-Firâse*.¹⁷⁹
7. *Risâle fî mâ li'n-Nefsi zikruhû ve hiye Âlemi'l-Akl kable Kevnihâ fî Âlem'il-Hiss*.¹⁸⁰
8. *Risâle fî Haberi İctimâi'l-Felâsife ala'r-Rumûzi'l-Aşkîyye*.¹⁸¹
9. *Risâle fî Enne'n-Nefse Cevherun Basîtun Gayru Desîrun Muessirun fî'l-Ecsâm*.¹⁸²
10. *Risâle fî Mâiyeti'l-İnsân ve'l-Advi'r-Reîsi minhu*.¹⁸³

173 McCarthy, a.g.e., s.117.

174 Kaya, a.g.e., s.89;

175 İzmirli, a.g.e., s.41.

176 Kaya, a.g.e., s.89;

177 Kaya, a.g.e., s.90; İbn Nedim, a.g.e., s.319; el-Kıftî, a.g.e., s.373-374; Ebî Usaybia, a.g.e., s.292; İzmirli, a.g.e., s.41.

178 Kaya, a.g.e., s.90;

179 A.g.e., s.91.

180 A.yer, s.91; İbn Nedim, a.g.e., s.319; el-Kıftî, a.g.e., s.373-374; Ebî Usaybia, a.g.e., s.292; İzmirli, a.g.e., s.41.

181 A.yerler

182 A.yerler

183 İbn Nedim, a.g.e., s.319; el-Kıftî, a.g.e., s.373-374; İzmirli, a.g.e., s.41.

11. *Risâle fî enne mâ bi'l-İnsân ileyhi Hâcetun Mubâhun lehû fî'l-Akl kable en yehzur.*¹⁸⁴

12. *Risâle fî İlm el-Havâs.*¹⁸⁵

Kindî'nin psikolojiye dair eserlerinin kültür tarihçileri ve ilim ehline göre tasniflerinde verdikleri isimleri aşağıdaki çizelgelerde verilmiştir:

İbn Nedîm ¹⁸⁶	el-Kıftî ¹⁸⁷	İbn Ebî Usaybia ¹⁸⁸
<i>Risâle fî Enne'n-Nefse Cevherun Basîtun Gayru Desîrun Muessirun fî'l-Ecsâm</i>	<i>Kitâb fî enne 'n-Nefse Cevherun Basîtun gayru Dâsirun</i>	<i>Risâle fî Enne'n-Nefse Cevherun Basîtun Gayru Dâsirun Müessirun fî'l-Ecsâm</i>
<i>Risâle fî Mâiyeti'l-İnsân ve'l-Advi'r-Reîsi minhu.</i>	<i>Kitâb fî Mâiyeti'l-İnsân ve'l-Advi'r-Reîsi minhu.</i>	<i>Risâle fî enne mâ bi'l-İnsân ileyhi Hâcetun Mubâhun lehû fî'l-Akl kable en yehzur</i>
<i>Risâle fî Haberi İctimâi'l-Felâsife ala'r-Rumûzi'l-Aşkîyye</i>	<i>Risâle İctimâi'l-Felâsife ala'r-Rumûz</i>	<i>Risâle fî Haberi İctimâi'l-Felâsife ala'r-Rumûzi'l-Aşkîyye</i>
<i>Risâle fî mâ li'n-Nefsi zikruhû ve hiye Âlemi'l-Akl kable Kevnihâ fî Âlem'il-Hiss</i>	<i>Kitâb fî mâ li'n-Nefsi zikruhû ve hiye Âlemi'l-Akl kable Kevnihâ fî Âlem'il-Hiss</i>	<i>Risâle fî mâ li'n-Nefsi zikruhû ve hiye Âlemi'l-Akl kable Kevnihâ fî Âlem'il-Hiss</i>
<i>Risâle İletu'n-Nevmi ve'r-Ru'yâ vemâ Tirmizü bihî en-Nefs</i>	<i>Risâle İletu'n-Nevmi ve'r-Ru'yâ vemâ Tu'meru bihî en-Nefs</i>	<i>Risâle İletu'n-Nevmi ve'r-Ru'yâ vemâ Yermizü bihî en-Nefs</i>

İzmirli İsmail Hakkı ¹⁸⁹	Mahmut Kaya ¹⁹⁰
<i>Risâle fî Enne'n-Nefse Cevherun Basîtun Gayru Desîrun Muessirun fî'l-Ecsâm</i>	<i>Risâle fî Enne'n-Nefse Cevherun Basîtun Gayru Desîrun Muessirun fî'l-Ecsâm</i>
<i>Risâle fî Haberi İctimâi'l-Felâsife ala'r-Rumûzi'l-Aşkîyye</i>	<i>Risâle fî Haberi İctimâi'l-Felâsife ala'r-Rumûzi'l-Aşkîyye</i>
<i>Risâle fî mâ li'n-Nefsi zikruhû ve hiye Âlemi'l-Akl kable Kevnihâ fî Âlem'il-Hiss</i>	<i>Risâle fî mâ li'n-Nefsi zikruhû ve hiye Âlem- i'l-Akl kable Kevnihâ fî Âlem'il-Hiss</i>
<i>Risâle İletu'n-Nevmi ve'r-Ru'yâ vemâ Te'muru bihî en-Nefs</i>	<i>Risâle fî mâhiyeti'n-Nevm ve'r-Ru'yâ</i>
<i>Risâle fî en-Nefs ve Ef'âlihâ.</i>	<i>Kelâm fî'n-Nefs Muhtasar Vecîz</i>
<i>Risâle fî Mâhiyeti'l-İnsân ve'l-Advi'r-Reîsi minhu.</i>	<i>el-Kavl fî'n-Nefs.</i>
<i>Risâle fî İlm el-Havâs</i>	<i>Risâle fî'l-Firâse</i>
-----	<i>Risâle fî'l-Akl</i>

184 Ebî Usaybia, a.g.e., s.292.

185 İzmirli, a.g.e., s.41.

186 İbn Nedim, a.g.e., s.319.

187 El-Kıftî, a.g.e., s.373-374.

188 Ebî Usaybia, a.g.e., s.292.

189 İzmirli, a.g.e., s.41.

190 Kaya, a.g.e., s.89-92.

Yukarıdaki çizelelerde her bir tasnifçinin verdiği eserlerde küçük farklılıklar göze çarpmaktadır. Bu eserler arasındaki farklılıklar ya eserlerin farklılığından ya ulaşılamayan eserlerden ya da aynı konuların açıklandığı farklı istinsahlardan kaynaklanıyor olabilir. Bunların dışında bazı ilim ehlinin bir risâlesini felsefî bir eser olarak görürken bir diğerinin psikolojiye dair bir eser olduğu kanaatinden de kaynaklanmış olma ihtimali vardır.

Kindî'nin psikolojiye dair eserlerinin sayısını tam olarak vermek oldukça zor görülmektedir. Bunun en önemli sebebi eserlerin yazılış zamanlarında ilimlerin tasnifi günümüzdeki şekliyle açık olmamasıdır. Sonradan yapılan tasniflere bakıldığında göze çarpan husus şudur: İlk dönem tasnifçileri (İbn Nedîm, el-Kıftî ve İbn Ebû Usaybia gibi) farklılıklarla birlikte 5-7 arası bir eserin psikolojiye ait olduğunu, son dönem tasnifçileri ise 7-8 eser olarak verirler. Ancak her birinin verdiği toplam eser sayısı, isim farklılıkları hesaba katmadan bakıldığında yukarıdaki listelerde de görüleceği üzere toplam 12 adet eser ortaya çıkmaktadır. McCarthy'nin eserleri rakamlarla verdiği 17 sayısından bakıldığında Kindî'nin psikolojiye dair eserlerinin takribi sayısı hakkında şunu söylemek çokta yanlış olmaz. Kindî'nin ilmü'n-nefs'e dâir eserleri dışında felsefe, ahlâk ve siyaset gibi ilimlerde yazdığı eserlerinin içerisinde psikoloji konularının işlenmiş olduğu gözönüne alındığında yirmiden fazla eserini psikoloji eseri olarak kabul etmek mümkündür.

Kindî'nin psikolojiye dair eserleri olarak bilinen bazı risâleleri ile her bir tasnifçinin listesinde yer verdiği ancak günümüze ulaşmayan risâleleri hakkında daha geniş malumat verebilmek için bunları özel başlıklar altında incelemeyi uygun bulduk. Bu risâlelerin bir çoğunun el yazmasının bulunduğu kütüphane kayıtları, neşirleri ve tercümeleleri ile ilgili ulaşılabildiğimiz bilgiler bu bölümde verilmiştir. Bunlar:

1- El-Kavl fi'n-Nefs.

Mahmut Kaya “*el-Kavlu'n-nefs*” risâlesinin Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki mecmuada (Ayasofya, nr. 4832) mevcut olmadığını ancak esere ait iki nüsha bulunduğunu ve bunların birinin British Museum'da (Ar. 8060),¹⁹¹ diğerinin ise Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de (Teymur Paşa, nr.55) bulunduğunu aktarır. İlkinin G.Furlani tarafından İtalyanca'ya çevrilerek “*Rivista trimestrale di studi filosofici e religiosi*” (Perugia, 1922, III, s.50-63) içinde “*Una risâlah di al-Kindî sull'anima*” başlığıyla, 191 McCarthy'de aynı kütüphanenin rakamı nr. 8069 olarak verilmiştir. (McCarthy, a.g.e., s.69.)

diğerini ise Ebû Ride “*Resâilü'l-Kindî el-felsefiyye*”de (Kahire, 1950, I, s.272-280) Arapça olarak yayımlamıştır. Risâlenin İngilizce'si ise Peter Adamson ve Peter E. Pormann tarafından “*The Philosophical Works of al-Kindî*” (Karachi, 2012, s.113-118) neşredilmiştir.¹⁹²

Söz konusu olan risâle “*el-Kavlu'n-nefs*”, Ebû Ride'nin “*Resâil*”inde,¹⁹³ Kamîr'in “*Felâsifetü'l-Arab*”ında¹⁹⁴ ve McCarthy'nin “*et-Tesânifi*”inde¹⁹⁵ “*Risâle fi'l-kavl fi'n-nefs el-muhtasar mine'l-kitâbi Aristo ve Felâtun ve sâiri'l-felâsife*” şeklinde geçmektedir. Mahmut Kaya, Ebû Ride'de geçen metni Türkçe'ye tercüme ederek “*Nefis Üzerine*” adıyla “*Felsefi Risâleler*” içinde (İz yayıncılık, 1994, s.131-136) ve daha sonra Türkiye Yazma Eserler Kurumu tarafından basılan “*Felsefi Risâleler-Kindî*” içinde (İstanbul, 2015, s.378-391) Arapça metniyle birlikte neşredilmiştir.

2- Risâle Fi'n-Nefs ve Ef'âliha

“*Nefs ve fiilleri üzerine*” adıyla bilinen bu eser İzmirli İsmail Hakkı'nın Kindî üzerine yazdığı eserinde psikolojiye dair risâleleri arasında zikredilmektedir.¹⁹⁶ Ancak bu risâle, Ebû Ride ve Mahmut Kaya gibi tasnifçilerin Kindî'nin psikolojiye dair eserleri arasında verdikleri “*el-Kavl fi'n-Nefs*” adlı risalesinin aynısıdır.

3- Kelâm fi'n-Nefs Muhtasar Vecîz

Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Ayasofya, 4832) bulunan bir sayfalık bu risâleyi Ebû Ride “*Resâilü'l-Kindî el-felsefiyye*”de (Kahire, 1950, I, s.281-282) yayımlamıştır.¹⁹⁷ Alexander Altmann ve Samuel M. Stern tarafından İngilizce'ye tercüme edilen risâle “*Isaac Israeli-A Neoplatonic Philosopher of the early tenth century*” (Oxford Uni. Press, 1958, s.43.) Mahmut Kaya tarafından Türkçe'ye “*Nefis Üzerine Birkaç Söz*” adıyla tercümesi yapılarak “*Felsefi Risâleler*” içinde (İz yayıncılık, 1994, s.137-138) ve daha sonra Türkiye Yazma Eserler Kurumu tarafından basılan “*Felsefi Risâleler-Kindî*” içinde (İstanbul, 2015, s.392-395) Arapça metniyle birlikte neşredilmiştir. Risâlenin bir

192 Kaya, a.g.e., s. 89. Aynı şekilde bkz. McCarthy, a.g.e., s.69.

193 Ebû Yûsuf Ya'kub b. İshâk el-Kindî, *Resâilü'l-Kindî el-Felsefiyye*, Nşr. Muhammed Abdu'l-Hâdi Ebû Ride, Dâr'ul-Fikr el-Arabî, Kahire, 1950, s.270.

194 Kamîr, a.g.e., s.58.

195 McCarthy, a.g.e., 1962, s.69.

196 İzmirli, a.g.e., s.41.

197 Kaya, a.g.e., s.89; McCarthy, a.g.e., s.66.

başka İngilizce tercümesi Peter Adamson ve Peter E. Pormann tarafından “*The Philosophical Works of al-Kindî*” (Karachi, 2012, s.120-121) gerçekleştirilmiştir.¹⁹⁸

4- *Risâle fî mâhiyeti'n-Nevm ve'r-Ru'yâ*

Kaya, uyku ve rüya konusunu İslam bilim ve kültür tarihinde bilimsel açıdan ilk defa açıklayan eserin Kindî'nin “*Risâle fî mâhiyeti'n-Nevm ve'r-Ru'yâ*” adlı eseri olduğunu söyler.¹⁹⁹ McCarthy risâle hakkında: El yazması olarak Ayasofya 4832, s.9-11 (s.8 ve Mükerrer s.10) mevcut olduğunu, Ebû Ride'nin “*Resâil*”inde (I, s.293-311) neşredildiğini ve Gerard Cremonalı tarafından yapılan Latince tercümesinin Albino Nagy'nin “*Die Philosophische Abhandlungen des Ja'cub ben Ishâq al-Kindî*”sinde (Münster, 1897, s.12-27) yayımlandığını, ayrıca aynı eserin (Roma rakamıyla olan bölümünün) 31. sayfasında eserle ilgili kayıtlar verdiğini söyler.²⁰⁰ Kamîr de risâleyi Arapça olarak yayımlayanlar arasındadır.²⁰¹

Kaya ise İstanbul'daki el yazmasından bahsetmeden, Ebû Ride ve Nagy'nin yayımladığı bilgileri aktarır. Risâlenin İtalyanca çevirisi Pier P. Ruffinengo tarafından yapılmış “*Al-Kindî: Trattato sull'intelletto. Trattato sul sogno e la visione*” (Medioevo, 23, 1997, s.337-397) ve İngilizce çevirisi ise Peter Adamson ve Peter E. Pormann tarafından “*The Philosophical Works of al-Kindî*” (Karachi, 2012, s.124-133) yapılmıştır.²⁰² Ebû Ride'nin “*Resâilü'l-Kindî el-felsefiyye*”sinde (Kahire, 1950, I, s.293-311) yaptığı neşrine dayanarak Türkçe tercümesini yapan Mahmut Kaya “*Uyku ve Rüyanın Mahiyeti Üzerine*” adıyla “*Felsefî Risâleler*” (İz yayıncılık, İstanbul, 1994, s.139-148) içinde, daha sonra Türkiye Yazma Eserler Kurumu tarafından yapılan “*Felsefî Risâleler-Kindî*” (İstanbul, 2015, s.396-417) içerisinde Arapça metniyle birlikte yayımlamıştır.

5- *Risâle fî'l-Akl*

Kindî'nin eserleri arasında psikolojiye dair olarak bilinen eserlerden birisi de “*Risâle fî'l-akl*” adlı risâlesidir. İslam düşünürleri ve latin skolastikleri üzerinde önemli etkileri bulunan bu eser, Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Ayasofya, Nr. 4832) yazma eser

198 Kaya, a.g.e., s.89-90.

199 Kaya, a.g.e., s.90.

200 McCarthy, a.g.e., s.63.

201 Kamîr, a.g.e., s.71-79.

202 Kaya, a.g.e., s.90.

olarak mevcut bulunanmaktadır. Bu eser Ebû Ride tarafından “*Risâletü'l-Kindî el-felsefiyye*”sinde (Kahire, 1950, I, s.353-358), Yuhanna Kamîr “*Felâsifetü'l-Arab*”ında (Beyrut, 1985, s.83-85),²⁰³ el-Ehvânî İbn Rüşd'ün “*Telhîsu Kitâbu'n-Nefs*”inde (Kahire, 1950, s.178-181), Abdurrahman Bedevî “*Resâilü felsefiyye*”sinde (bingazi, 1973)²⁰⁴ yayımlamışlardır. Eserin Latince'ye iki ayrı tercümesi Gerard Cremonalı ve Johannes Hispanesis²⁰⁵ tarafından yapılmış ve bunları Albino Nagy “*Die Philosophische Abhandlungen des ja'cub ben Ishâq al-Kindî*” (Münster, 1897, s.1-11) adlı eserde yayımlamıştır.²⁰⁶ Nagy eserinde bu risâleyi “*Liber de Intellectu*” (s.1-11) başlığı ile yayımlamış ve eserin nüshalarının bulunduğu kütüphaneleri de ayrı bir bölümde tafsilatlı olarak vermiştir.²⁰⁷

“*Risâle fi'l-akl*”ın İngilizce'ye tercümesi McCarthy tarafından yapılarak “*Islamic Studies*”te (III, Karachi, 1964, s.119-149) neşredilmiştir. Daha sonra J.Jolivet bu metni Fransızca'ya çevirisini yapmış “*L'Intellect selon al-Kindî*, Leiden, 1971) ve Etienne Gilson tarafından Kindî'nin akıl hakkındaki görüşleri üzerine bir makale yazılmıştır. Risâlenin İtalyanca tercümesi Pier P. Ruffinengo tarafından “*Al-Kindî: Trattato sull'intelletto. Trattato sul sogno e la visione*” (Medioevo, 23, 1997, s.337-397), Peter Adamson ve Peter E. Pormann tarafından “*The Philosophical Works of al-Kindî*” (Karachi, 2012, s.96-98)²⁰⁸ ve yine İngilizce'si Jon McGinnis ve David C. Reisman tarafından “*Classical Arabic Philosophy*” (Indianapolis/Cambridge, 2007, s.16-17) neşredilmiştir.

Eserin Türkçe'ye çevirisi Mahmut Kaya tarafından yapılmış olup bu tercüme Ebû Ride'nin neşri esas alınarak “*Akl Üzerine*” başlığı altında ilki “*Felsefi Risâleler*” (İz yayıncılık, İstanbul, 1994, s.149-152) ve ikinci olarak aynı eserin Türkiye Yazma Eserler Kurumu tarafından “*Felsefi Risâleler-Kindî*” olarak yapılan yeni baskısında Arapça metniyle birlikte (İstanbul, 2015, s.418-425) yayımlanmıştır.

---

203 McCarthy, a.g.e., s.65. (McCarthy, Kamîr'in bir başka nüshasından sayfeleri s.53-56 şeklinde vermektedir.)

204 Kaya, a.g.e., s.90-91.

205 Bu isim McCarthy'nin eserinde “Johanna el-İsbânî” olarak geçmektedir. (McCarthy, a.g.e., s.65.)

206 McCarthy, a.g.e., s.65; Kaya, a.g.e., s.90-91.

207 Albino Nagy, *Die Philosophischen Abhandlungen des Ja'qub Ben Ishâq Al-Kindî*, C.2, bölüm 5, in *Beitraege zur Geschichte der Pfilosophie des Mittelalters*, Verlag der Aschendorffschen, Münster, 1987, s.xxx-xxxı.

208 Kaya, a.g.e., s.91.

6- *Risâle fî'l-Firâse*

Kindî'nin psikoloji eserlerinden birisi de “*Risâle fî'l-Firâse*” adlı risâlesidir. McCarthy, risâleye dair verdiği bilgi şu şekildedir: Bursa, Hüseyin Ömer Nr.33 (Mecelletü'l-cem'iyetü'ş-şarkıyye 68,53).²⁰⁹ Esere dair bilgi ve eserin psikoloji bilimine ait risâlelerden biri olduğu hususunu zikreden Mahmut Kaya'dır.

Kaya'nın Kindî'ye ait olduğunu söylediği “*Risâle fî'l-Firâse*” adlı eser hakkında verdiği bilgi sınırlıdır. Eserin ismi ile birlikte bir nüshasının Bursa Eski Basma ve Yazma Kütüphanesi'nde (Hüseyin Çelebi, nr.33) olduğu bilgisidir. Bu bilgiyi aldığı kaynakları dipnotunda bildirir. Dipnotta bulunan kaynaklar: O.Rescher, “Notizen über einige arabischen Handschriften aus Brussaer Bibliotheken”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft* (ZDMG), LX-VII/53, 1914, s.53 ve 53. sayfası ile McCarthy, et-Tesânîf, s.81 şeklindedir.²¹⁰ Ancak bahse konu olan eserde verilen bilgi şu şekildedir: O.Rescher, Nr.33. Başlığı altında iki eserden bahseder. İlkini “*Kitâb el-firâse des Abû Abdallah Mohammad b. abî Tâlib el-Ansâri*” ve ikinci eseri de Roma rakamı II ile “*Eine Risâle des Ja'qûb b. Ishâq el-Kindî*” şeklinde verir. Ancak risâlenin ismini verdikten sonra 4 numaralı bir dipnot ile “Bu eser elbette tanınmış ünlü el-Kindî'ye ait olamaz” bilgisiyle verir.²¹¹

Bu bilgiler eşliğinde eseri Bursa Eski Basma ve Yazma Kütüphanesi'nden temine çalıştık. Gerekli yazışmalardan sonra kütüphane yetkileri tarafından hem eserin kütüphanedeki kayıt şekli hem de eserin kendisine ulaştık. Bursa Eski Basma ve Yazma Kütüphanesi yetkilileri tarafından eserin kaydı aşağıdaki şekliyle bildirildi.

Koleksiyon No	Koleksiyon Adı	Eser Adı	Müellif	Müellif Hattı
882/2	Hüseyin Çelebi	(Risalet fi ilm el-firase 7724 H)	Kindî	Nesih

Eser hakkında gerekli incelemeler yapıldı. Resher'in dipnotta verdiği bilginin doğru olmadığı ve Mahmut Kaya'nın ifade ettiği gibi eserin Kindî'ye ait olduğu bilgisi teyid edildi. Eserin dış kapağı kütüphanedeki kaydında da verildiği gibi “şemseli meşin kopuk” ve isimsiz. Dışkapağın içindeki ikinci sahifesinde el hattı ile “*Kitâbu'l Firase, Ebû Abdallah Muhammed b. Ebû Tâlib el-Ensâri*” yazılı. Hem ön kapak ve ona bitişik

209 McCarthy, a.g.e., s.71.

210 Kaya, a.g.e., s. 91.

211 O. Rescher, “Notizen über einige arabischen Handschriften aus Brussaer Bibliotheken”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft* (ZDMG), C. 68, Leipzig, 1914, s. 53.

ikinci sahife hem de arka kapak ve ona bitişik iki sahife içteki eserin korunması adına kullanılmış bir dosya görünümündedir. Risâlenin tamamı bu ikinci sahifelerin kağıt özelliğinden başka bir kağıtla yazılı ve eser kısmı bir bütün şeklinde, başlangıç sayfasının sağ sayfasında (yani ilk sahife) bir başka risalenin sonu mevcut ve bu durum risâlenin sonunda da aynıdır. Bir sonraki eser “*ilmu'l-ketf*” risâlesinin başlangıç sayfasıdır ki “*Risâle Ilmu'l-ketf*”²¹²Kindî'nin kehânete dâir “*Kürek Kemiğinden Fal Bakma*” risâlesidir.²¹³ Ayrıca eserin tamamında zamana dâir aşınmalar ve sudan mütevellit lekelenmeler bir uyum halinde görülmektedir. Bu şekliyle de kapağın iç sayfalarıyla uyumlu değildir. Hat el yazması (mahtuta) olması hasebiyle eserin tamamı ile hem bir önceki hem de bir sonraki eser aynı hat ile yazıldığı açıklıkla görülmektedir. İç kapakta isimlerin yazılış hatlarının ayrı bir yazı türü olduğu ve Kindî'ye ait olmadığı da belirgin bir vaziyettir. Belki Resher'in dipnottaki verdiği kanaati, eserin tamamında bir incelemenin yapılmamış olmasındandır.

Mengi bu risale ile ilgili şu bilgileri verir: İnsanın dış görünümünden yani fizikî yapısından onun karakterini analiz etme ve insanı tanımayı konu alan eserlerin genel adı “*Kıyafetnâme*” olarak bilinir. İnsanı bütün halinde konu alan ve “*kıyâfet'ül beşer*” de denilen ilim “*ilm-i firâset*” olarak bilinir. İşte Kindî'nin “*Risâle fi'l-Firâse*”si kıyafetnâme türünün ilk örneklerindedir.²¹⁴

Hökelekli, İslam Ansiklopedisinde konuya dair şu bilgileri verir: “İslam kültüründe âlimler insan şahsiyeti ve karakteri hususuna yoğunlaşan bir kısım bilgi dallarına ilgi duyarak, geçmiş milletlere ait konuyla ilgili bilgileri değerlendirerek geleneklerine katmışlardır. Mesela Aristo'nun “*Phsionomica*” eserinde verdiği insanın yüz çizgileri üzerinden yapılan şahsiyet ve karakter analizleri bunlar arasındadır. Bazı fizyonomi bilginleri yaptıkları bu tür araştırmalarla milletlere ve ırklara dair milli karakterlerin ortaya çıkarılması yönünde uğraşlar vermişlerdir. İslam dünyasında da bu tür çalışmalar olmuş ve “*ilm-i sîma, ilmü'l-esrâr, ilmü kiyâfeti'l-beşer ve ilmü'l-firâse*” gibi isimler altında eserler kaleme alınmıştır. Bu eserlerin konusu insanların dış görünüşünden, el, yüz gibi organlarının özellikleri üzerinden o insana dair huy, mizaç, şahsiyet ve karakter gibi özellikleri tespate çalışılmıştır. Yarı ilmi, yarı edebî olan sezgi,

212 McCarthy, a.g.e., s.76.

213 Risâleye dair McCarthy; “Bursa, Hüseyin Çelebi, Nr.36” şeklinde açıklama yapar. (McCarthy, a.g.e., s.76.) Buradan anlaşılacağı üzere McCarthy'nin gördüğü eser, “*Kitâbu'l-firâse*”nin bitiminden sonra başlayan eserdir.

214 Mine Mengi, “Kıyafetnâme” mad., *DİA (Diyânet İslam Ansk.)*, C.XIII, İstanbul, 1996, s.116-117.

tahmin, şahsî gözlem ya da tecrübe gibi yöntemler üzerinden yapılan değerlendirmelere dayanan bu bilgilerin yer aldığı eserler yakın dönemlere kadar devam etmiştir. İşte konu ile ilgili Ya'kub b. İshâk el-Kindî'nin “*Kitabu Firase* ya da *Risâle fi'l-firâse*” adlı eseri bu tür çalışmaların ilk örneği ve öncüsüdür.”²¹⁵

Kindî'nin “*Risâle fi'l-firâse*”si insanın fizikî yapısı üzerinden onun karakterini analiz eden, göz, el, ayak gibi uzuvlarının şekillerine göre şahsiyeti hakkında geniş malumatlar veren diğer eserlerinde de verdiği gibi ruh sağlığına dair analizler yapılan, özellikle kişinin feraseti hakkında geniş bilgilerin verildiği bir psikolojik eserdir. Çünkü karakter analizi psikoloji disiplininin çalıştığı konulardandır.

7- *Risâle fi'l-hîle li def'il-ahzân*

İslam kültüründe ahlâk, psikoloji bilimi ile içli dışlı olan bir bilim dalıdır. Ahlâk bilimine dâir kaleme alınan eserler genellikle psikolojik bir temel üzerinden hareket eder. Genellikle dinin arzu ettiği kemâl noktasına, istenilen olgunluk ve yüceliğe ulaşabilmesi için gerekli güç/güçleri, etki kaynaklarını ve ona engel teşkil eden sebeplerin araştırılarak bilinmesi ve bunların tahlil edilmesi temel yöntemler olarak benimsenmiştir. Bu sebeple nefsin tabiatı, güçleri, hâlleri, onda tezahür eden olumlu ve olumsuz huyların çıkış yerleri, istek, arzu ve dürtülerinin kontrol altına alınmasının yolları gibi nefse dâir her durum bu ilmin genel çerçevesini oluşturmaktadır.²¹⁶

Ahlâk, hem dinî metinlerde hem de İslam kültür ve medeniyetinde her zaman ayrıcalıklı bir konumda olmuştur. Klasikçilere göre ahlâk, insanın yaratılıştan gelen fitrat ve karakterinin adıdır. Bu tanım ahlâk ve psikoloji arasında bir irtibatın varlığını izah eder mahiyettedir. Nitekim ahlâk, davranışlardan ziyade davranışlara kaynaklık eden kuvveleri ile nefste yerleşmiş olan sâbit bir hâldir. İnsanın 'ne yaptığı'ndan ziyade esasının 'ne olduğu' ile ilgili karakter formasyonudur. Bu noktada esas olan şey insanın kuvveleri ve bu kuvvelerine/güçlerine bağlı huy ve karakter özelliklerinin geliştirilmesidir. Diğer taraftan klasik ahlâk düşüncesi “erdem etiği” olarak nitelendirilebilir. Bununla birlikte ahlâk ilmi bir anlamda mutluluğu kazanma ve mutluluğa engel olan sebepleri yok ederek mutsuzluktan kurtulma sanatıdır.²¹⁷

215 Hayati Hökelekli, “Şahsiyet”, mad. *DİA (Diy. İslâm Ansk.)*, C.XXXVII, İstanbul, 2010, s.297-298.

216 Hökelekli, a.g.e., s.27.

217 Mehmet Görmez, Saim Yeprem, “*Ahlâk Klasikleri*”, içinde Ya'kub b. İshâk el-Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, Çev. Mustafa Çağrı, 3.b., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2017, s.4-17.

Yukarıdaki izahlarda da görüleceği üzere ahlâk ile psikoloji arasında içli dışlı yakın bir irtibat söz konusudur. İzmirli İsmail Hakkı'nın “Kindî'nin eserlerine dair yapılan tasniflerdeki her bir gruba dahil edilen eserlerden bir kısmı bir başka gruba nakledilmiş olsa bu konuda her hangi bir itiraz olunacağı kanaatinde değilim.”²¹⁸sözü üzerinden hareketle Kindî'nin “*Defu'l-Ahzân*”ı her yönüyle psikoloji disiplini içerisinde değerlendirilecek türdendir. Her ne kadar Kindî'nin eserlerine dâir yapılan tasniflerde “*Defu'l-Ahzân*” psikolojik eserler arasında gösterilmemiş olsa da işlediği konular, betimlemeler ve özellikle böyle bir olumsuz duyguyla başa çıkma yolları açısından tam bir psikoloji eseridir.

Eserin içeriğine dâir izahatlar “Kindî'nin eserlerinde psikoloji konuları” başlığı altında geniş şekilde işlenmiştir. Bu kısımda eserin zikredilme sebebi yukarıda da belirtildiği gibi onun psikolojik bir eser olduğunu vurgulamak, kaynakları, yazmaları ve neşirleri ile ilgili bilgiler vermek ve kendinden sonraki bilim insanına ve çalışmalarına tesirlerini kısaca izaha çalışmaktır.

“*Defu'l-Ahzân*”, bir müslüman filozof tarafından felsefî uslûpla yazılmış, üzüntü ve ölüm kaygısının sebepleri ve bu olumsuz duygulardan kurtulmanın yolları gibi ahlâkî-psikolojik konuları ele alan ilk ahlâk kitabı niteliği taşımaktadır.²¹⁹ Risâle, İbn Ebî Usaybia'nın “*Uyûn*”unda “*Risâle fi'l-hîle li def'il-ahzân*”, İbn Nedîm'in “*Fihrist*” adlı eserinde “*Risâle fi def'il-ahzân*” ve Kadî Sâid'in “*Tabâkatu'l-Ümem*”inde “*Risâle fi tesliyeti'l-ahzân*” olarak geçer. İstanbul/Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan nüsha (Ayasofya, nr. 4832) esas alınarak “*Defu'l-Ahzân*”in dört ayrı neşri yapılmıştır. Eseri ilk neşredenler Helmut Ritter ve Richard Walzer'dir. Eser İtalyanca'ya “*Uno Scritto Morale Inedito di al-Kindî*” adıyla çevrilerek 1938 yılında Roma'da yayımlanmıştır.²²⁰

Daha sonra risâleyi Abdurrahman Bedevî, “*Resâilu Felsefiyye*” adlı eserinde metnin ilk neşrinde yapılan hataları tespit ederek ve bunları düzeltmek suretiyle 1973 yılında Bingazi'de yeniden yayımlamıştır. Mâcîc Fahrî ise bu nüshaya dayanarak 1978 yılında “*el-Fikru'l-ahlâkî el-Arabî*” adlı eserinin içinde Beyrut'ta üçüncü neşrini gerçekleştirmiştir. 1998 yılında ise Mustafa Çağrı, bu risâlenin Süleymaniye Kütüphanesinde (Bağdatlı Vehbi, nr.2023) kaydıyla bulunan nüshasını diğer neşirlerle

218 İzmirli, a.g.e., s.29-30.

219 Ya'kub b. İshâk el-Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, Çev. Mustafa Çağrı, 3.b., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2017, s.20.

220 Kaya, a.g.e., s. 92; el-Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, s.20-23.

karşılaştırma yaparak Türkçe tercümesini yapmış ve “*Üzüntüden Kurtulma Yolları*” adıyla İstanbul'da dördüncü neşrini yapmıştır.

Daha sonrasında sırasıyla Mahmut Kaya tarafından 2002 yılında “*Üzüntüyü Yenmenin Çareleri*” başlığı ile “*Felsefî Risâleler-Kindî*” adlı eserinin ikinci baskısı içinde İstanbul'da aynı yıl Ghada Jayyus-Lehn tarafından İngilizce'ye çevrilerek “*The Epistle of Ya'qub İbn Ishaq al-Kindî on the Device for Dispelling Sorrows*” başlığı altında “*Journal of Middle Eastern Studies*”in 29. sayısı içinde (s.121-135), 2004 yılında Soumaya Mestiri ve Dye Guillaume tarafından Paris'te “*Al-Kindî-Le moyen de chasser les tristesses: et autres textes ethiques*” eseriyle Fransızca'sını (s.49-84), 2007 yılında Jon McGinnis ve David C. Reisman tarafından İngilizce'si Indianapols'te “*Classical Arabic Philosophy: An Antology of Sources*” adlı eserde “*On the Means of Dispelling Sorrows*” (s.23-35) başlığı altında ve yine İngilizce'si Peter Adamson ve Peter E. Pormann tarafından “*The Philosophical Works of al-Kindî*” adlı eserde “*On Dispelling Sorrows*” başlığı ile yayınlanmıştır.²²¹

Eserin kaynakları ile ilgili Kindî'nin Roma felsefesinden bilgi edindiği, muhtemelen Stoacı filozof Epiktetos ve öğrencisi Flavius Avrianus'un notlarından yararlanmış olacağı, Yeni Platonculuk ve Roma dönemi Stoacılığı gibi bir kısım ekollerden faydalanmış olacağı yönünde kaynaklarda bilgiler aktarılmıştır. Bu daha çok eserin içinde yer alan “Gemi yolcuları” allegorisinin benzerlerinin bu kültürlerle dair bazı eserlerde de geçmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Kindî risâlesinde her ne kadar ayet ve hadislere yer vermemiş olsa da bunun sebebinin felsefî uslûbun hakim olduğu bir çığır açma düşüncesi olabileceği, ayrıca eserin muhtevasında var olan İslâmî unsurlar açısından bakıldığında onun İslâmî telakkî ile uyuşma gayretinde olduğu rahatlıkla görülmektedir. Eserde “haset”in kötü bir tutum olduğu, insan yaşamında olan maddî ve mânevî imkanların “Allah'ın mülkü” olduğu, bunların Allah tarafından insanlara bir “emanet” olarak verildiği, insanın hayatı boyunca bu nimetlere karşı “Allah'a şükretmesi” gerektiği gibi bir çok hususla birlikte girişte besmele, hamd, salâvat, dua ve nihayetinde muhatapı için yapılan veciz dua formlarının varlığı eserin İslâmî karakterini ve Kindî'nin İslâmî telakkîye sadakatını göstermektedir.²²²

221 Kaya, a.g.e., s. 92-93.

222 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, s.26-27.

Üzüntü ve ölüm kaygısını İslam dünyasında ilk olarak felsefi açıdan ele alan ve bu duygularla başa çıkma hususunda hangi psikolojik ve ahlâkî tedbirlerin alınması gerektiğini inceleyen ilk düşünürün Kindî olduğu bir hakikattir. Biyografik kaynaklar bu duyguların (üzüntü/hüzn ve ölüm korkusu) ilk defa işlendiği eser olarak “*Defu'l-Ahzân*” adlı risâleyi gösterirler. Bu anlamda Kindî, kendinden sonraki bir çok düşünüre öncülük etmiş bir müslüman filozoftur. Mesela bunlardan Ebubekir Muhammed Zekeriyya er-Râzî, “*et-Tıbbu'r-rûhânî*” adlı eserinde “*zararlı düşünce ve kuruntu, kederden kurtulma ve ölüm korkusu*” gibi başlıklar vererek bunların izahını yapmıştır. Ebu Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî, “*Mesâlibu'l-ebdân ve'l-enfûs*” adlı tıp ve ahlâka dair eserinde “*korku ve kaygının teskini, üzüntü ve ıstıraptan kurtulma, kuruntu ve vesveseyi ortadan kaldırma*” konularını işlemiştir. İbn Sînâ, “*Risâle ve'l-hüzn ya da Risâle fî Mâhiyeti'l-hüzn*” adlı makalesinde isminden de anlaşılacağı üzere “üzüntü/hüzn”ü konu etmiştir. Makâle “*Defu'l-Ahzân*”ın tam bir özeti niteliğinde olup onun Kindî'yi takip ettiğini gösterir.

İbn Miskeveyh hem “*İlâcü'l-hüzn*” adlı kısa risalesinde hem de “*Tezhîbü'l-ahlâk*” içinde üzüntü ve ölüm kaygısını işlemiştir. İbn Hazm “*el-Ahlâk ve's-Siyer fî müdâvâti'n-nüfûs*” adlı eserinde üzüntüyü yenme konusunu işlemiş ve Kindî'den yararlanmıştı. Râgıp el-İsfehânî'nin “*ez-Zerî'a ilâ mekârimi's-şerî'a*” adlı dinî-felsefî içerikli olan ahlâk kitabının “*Defu'l-Ahzân*”la paralellik arz etmesi, Kindî'den ne derece yararlandığını gösterir. Yine “*İhyâ*” ve özellikle “*Mizânü'l-amel*” gibi eserlerinde Gazzâlî'nin dünya tutkusu, ölüm korkusu, üzüntü konuları ile birlikte özellikle “*Dünyada üzüntüyü yok etmenin yolu*” başlığı altında konuyu işlemiş olması Kindî'den ne derece faydalandığını göstermektedir. Bunların dışında Nâsiruddîn et-Tûsî “*Ahlâk-ı Nâsırî*”sinde “*Korkunun Çâresi ve Ölüm Korkusunun Çâresi*” gibi başlıklar altında konuyu izahı, Kinalızâde “*Ahlâk-ı Âlâ*”sında “*Kindî 'Defu'l-Ahzân' adlı eserinde demiştir ki.....*” şeklinde ondan nakiller vermesi, aynı şekilde Muhyî-i Gülşenî'ninde “*Ahlâk-ı Kirâm*”ında bizzat Kindî'nin ismini vermesi bu düşünürlerin ondan ne kadar istifade ettiklerini göstermektedir.²²³

---

223 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, s.28-41.

8- Risâle fî Enne'n-Nefse Cevherun Basâtun Gayru Desîrun Muessirun fî'l-Ecsâm

“Nefsin Basit, Çürümeyen ve Cisimlerde Etkili Bir Cevher Olduğu Üzerine” adıyla bilinen bu risâle, yukarıda tabloda verilen beş tasnifçinin de Kindî'nin psikolojiye dair eserleri listesinde küçük kelime farklılıklarıyla da olsa mevcuttur.

9- Risâle fî mâ li'n-Nefsi zikruhû ve hiye Âlem- i'l-Akl kable Kevnihâ fî Âlem'il-Hıss

“Nefsin Duyu Âleminden Önce Akıl Âleminde Bulunduğu Üzerine” adıyla bilinen bu risâle, aynı şekilde yukarıda tabloda verilen beş tasnifçinin de Kindî'nin psikolojiye dair eserleri listesinde yer almaktadır.

10- Risâle fî Haberi İctimâi'l-Felâsife ala'r-Rumûzi'l-Aşkıyye

“Aşka Dair Semboller Üzerine Filozofların Görüş Birliğine Varmaları Hakkında” adıyla bilinen bu risâle, yukarıda tabloda verilen beş tasnifçinin de Kindî'nin psikolojiye dair eserleri listesinde yer alır, ancak İbn Kıftî bu eseri “Semboller Üzerine Filozofların Görüş Birliği” şeklinde zikretmektedir.

11-Risâle fî Mâiyeti'l-İnsân ve'l-Advi'r-Reîsi Minhu

“İnsan ve Onun En Önemli Uzvu Üzerine” adıyla bilinen bu risâle, yukarıda tabloda görüleceği üzere İbn Nedîm, İbn Kıftî ve İzmirli İsmail Hakkı'nın listelerinde yer alan psikolojiye dair eserlerden biridir.

12-Risâle fî İlm el-Havâs

“Havas İlmi Üzerine” ismiyle verilen bu risâlenin Kindî'nin psikolojiye dair eserleri arasında olduğunu zikreden tasnifçi sadece İzmirli İsmail Hakkı'dır. Bu risâle diğer tasnifçiler tarafından zikredilmemiştir.

13-Risâle fî enne mâ bi'l-İnsân ileyhi Hâcetun Mubâhun lehû fî'l-Akl kable en yehzur

Kindî'nin bu risâlesi, insanın kendine dair ihtiyaçlarını kendi aklında mübah sayması hakkında yazılmış bir eserdir. İsminden de anlaşılacağı üzere bu ihtiyaçların

mübah sayılması, onların sakıncalarını, insana getireceği zararları hesap etmeden yapılan bu tür davranışların mahiyetini izah etmektedir. “*Mahzurlarından Önce, İnsanın, İhtiyaçlarını Kendi Akıyla Mübah Addetmesi Üzerine*” adlı bu eseri Kindî'nin psikolojiye dair risâleleri arasında zikreden sacede İbn Ebî Usaybia'dır.

Kindî'nin ölümüne sebep olan kronik romatizmal bir hastalığı döneminde onun bu hastalığına iyi geldiği düşüncesiyle şarap içtiği bilinmektedir. Ancak daha sonra bu tavrından vazgeçerek tövbe eder ve bal şerbeti tedavisine başlar.²²⁴ Onun bu tavrından anlaşılacağı üzere daha öncesinde kendisine iyi geldiği düşüncesiyle haram olan şarabı içtiği anlaşılmaktadır. Ancak tövbe edişi ve tedavi şeklini değiştirmesi ile ilgili davranışı bu eserine konu olan bir tavır olduğu düşüncesini akıllara getirmektedir. Zira öncesinde kendi hastalığına fayda addettiği bir şeyi kendine mübah sayması ancak daha sonra belki de itikadi mahzurlarını hesap etmiş olması onu bu davranışından döndürmüştür.

Yukardaki liste ve şekilde de bu son altı eser isim olarak kaynaklarda “*İlmü'n-nefs*” bölümlerinde zikredilmektedir.²²⁵ Bu risâlelerin kayıp olduğu ya da günümüze kadar ulaşmadığı bilinmektedir. Ancak “*Risâle fî Haberi İctimâi'l-Felâsife ala'r-Rumûzi'l-Aşkîyye*” eseri ile ilgili el-Hatîlî şunları yazar: “Bu risâleyi önceki kaynaklar Kindî'nin eserleri arasında zikretmişlerdir. Ancak ben İsmâil el-Bağdâdî'nin “*Hediyetü'l-ârifîn*”de (C.2, s.542) ve Mustafa Abdulvâhid'in “*Dirâsetu'l-hubb fi'l-edeb el-Arabî*”sinde (C.1, s.42) zikrettiğini biliyorum. Fakat bu risâle Arap kültüründe diğer kaybolan eserler gibi kaybolmuş ya da bulunamamış olarak bilinmektedir.” Eserin tahkikini yapan Abdulkerim Zuhur Udey, el-Haklî'nin önceki kaynaklar olarak bahsettiği eserleri dipnot olarak (İbn Nedim “*Fihrist*”, s.319, İbnü'l Kıftî “*İhbaru'l-Ulemâ*”, s.374 ve İbn Ebî Usaybia “*Uyûnu'l-Enbiyâ*”, s.212) vermiştir.²²⁶ Bu izahın bize verdiği şey diğer beş eserle birlikte isimleri kaynaklarda zikredilmesine rağmen Kindî'nin kaybolan diğer risâleleri arasında olmuş olduğudur.

Kindî'nin psikolojiye dair risâleleri dışında zikredilen eserlerin isimleri tasnifçilerin listelerinde kayıtlı olduğu halde günümüze kadar ulaşmadığı (kayıp olarak) bilinen risâlelerinden bir kısmının psikolojiye ait olma ihtimali olanları mevcuttur.

224 Kaya, a.g.e., s.24; İzmirli, a.g.e., s.26; El-Kıftî, a.g.e., s.280.

225 İzmirli, a.g.e., s.41; Kaya, a.g.e., s.91-92; İbn Nedîm, a.g.e., s.319; el-Kıftî, a.g.e., s.278; Ebî Usaybia, a.g.e., s.292; McCarthy, a.g.e., s.88, 97-98 ve 108.

226 İbn el-Cüneyd El-Hatîlî, “*Kitâb el-Muhabbetu lillâhi Sübhânehû*”, *Mecelle Mecma' el-Lugati'l-Arabîyyeti bi-Dimeşq*, C.58, S.4, Thk. Abdulkerim Zuhûr Udey, Dimeşq, 1973, s.658.

Mesela bunlardan biri “*Risâle fi'l-Vefâ*”²²⁷ adlı eseridir. Risâlenin isminden de anlaşılacağı üzere bu eser “vefâkarlık” hakkındadır. Bilindiği üzere vefâkarlık, psikoloji konularından olumlu kişilik özelliklerinden biridir.

Tüm bunlardan sonra şunu söylemek mümkündür: Daha önce de zikredildiği üzere Kindî'nin eserleri eğer yeni bir tasnife tabi tutulsa bunlardan bir çoğu yapılmış tasniflerden farklı listelerde olacağı, dolayısıyla da psikolojiye dair daha fazla eserinin ortaya çıkacağı açıktır. Zira onun eserleri bir çok konuyu bir arada işleyen bir üslûbla yazılmış türdendir. Bunun sebebi, Kindî'nin yaşadığı çağda bugünkü gibi bilimlerin şekillenmemiş olmasıdır.

---

227 Kaya, a.g.e., s.119.

II.BÖLÜM

KİNDÎ'NİN ESERLERİNDE PSİKOLOJİ KONULARI

Kindî bir çok ilim dalında olduğu gibi psikoloji ile ilgili konu ve kavramların bir çoğunu da gündemine alan, onlarla ilgili eserler yazan ilk filozofdur. Bunlardan akl'ın mahiyet ve fonksiyonları, ruhun mahiyeti, meleke ve fonksiyonları, ruhun ölümden sonraki durumu, ölüm kaygısı, nefsin tezkiyesi, duyu organlarının etkileri, duyu algısı, psikofizyoloji, feraset, rüya psikolojisi, hüznün çareleri, depresyonla başa çıkma, mutluluk, insânî fazîletler/erdemler, sukût psikolojisi, dua, zühd, Tanrı tasavvuru, dünya sevgisi gibi bir çok konu yanında haset, öfke, şehvî arzular, kin, hırs, tamahkâr olmak, cimrilik, intikam duygusu gibi bir çok olumsuz tutum ve davranışlar hakkında eserlerinde izahatlar yapmış bir şahsiyettir. Bahsini yaptığı kavramların bilgisini akıl, duyu, sezgi ve vahiy açısından irdelemiş olması yönüyle de epistemoloji ve psikolojiyi iç içe ele almıştır. Günümüze ulaşan risâleleri incelendiğinde zamanımızın psikoloji bilimine öncülük edecek nitelikte olduğu görülür. Sadece ilmü'n-nefs'e (psikoloji) dair eserleri arasından değil diğer risâlelerinde de psikolojiye kaynaklık eden çalışmalar yaptığı açıktır. Bu anlamda Kindî günümüz psikologlarına engin bir külliyat bırakmıştır.

Amber Haque “İslamî Perspektiften Psikoloji” adlı makalesinde Kindî hakkında şunları yazar: İlk müslüman filozof ve 239'dan fazla kitap ve risâle yazmış olan el-Kindî, psikoloji ile ilgili olarak Uyku ve Rüya, İlk Felsefe, Def'ul Ahzân gibi eserler vermiştir. Kederi/üzüntüyü 'kişinin sevdiği şeylerin kaybı ya da neyin önceleneceği ve neyin sonraya bırakılacağını bilmemezlikten kaynaklanan bir nefsî problem” olarak açıklayan Kindî, eğer kaybetmeye tahammülümüz yoksa ya da bizim için değerli olan şeylerden mahrum olmaktan hoşlanmıyorsak o zaman akıl dünyamızda olan zenginlikleri aramamızı tavsiye etmiştir. Bunun için de duyularımıza ait olan şeyler elimizden gitmeden, bizim için kıymetli olan kazanımlarımızı kayıtsız olunamayacak şekilde değerlendirmemizi, üzüntünün aslında içimizde olmadığını, aksine onu kendimizin oluşturduğunu söyler. Eserlerinde depresyonla başa çıkmak için bilişsel stratejiler kullanan Kindî, insandaki ruhun ve entelektüel işlemlerin işlevlerini izah

ettiği gibi ruhun irade yoluyla iyi bir karakter oluşturabileceğini de bize öğretmeye çalışmıştır.”²²⁸

Kindî'nin eserleri arasında gerek bazı risâlelerinin tamamı, gerek risâlelerinde konu başlığı olarak verdiği mevzular ya da konu içerisinde izahını yaptığı hususlar ve gerekse kavram olarak kullandığı ve tanımını yaptığı terimlerden psikoloji bilimine ait olanları dört ana başlıkta sınıflandırmayı ve her bir mevzuyu bu konu başlıkları altında altbaşlıklarla izah etmeye çalıştık. Oluşturulan dört ana sınıflandırma, Genel Psikoloji, Değerler Psikolojisi, ruh sağlığı ve Din Psikolojisi şeklinde yapılmıştır. Bazı alt başlıklar altında incelenen konulardan bir kısmı hem işlenen bölümün konusu hem de bir başka üstbaşlığın konusu olabileceği gibi hususlar ortaya çıktığında o konuyu daha genel başlık altına almayı uygun bulduk. Mesela şükran duygusu veya hayâ gibi konuların din psikolojisi altında işleneceği gibi genel psikolojinin olumlu kişilik özellikleri altında işlenebileceği, aynı zamanda bu kavramların değerler psikolojisi başlığı altında işlenebileceği gibi.

1.GENEL PSİKOLOJİ

1.1.Genel Psikoloji Kavramları

Duyum ve Algı

Duyum, bir duyu organının uyarılması neticesinde oluşan²²⁹ (ışık duyumu, gürültü duyumu gibi) psiko-fizyolojik olaydır.²³⁰ Duyu alıcılarının çevresindeki uyarıcıları sezinleyerek onlardan aldığı enerjiyi sinir akımına dönüştürüp sinir yollarından geçirerek beyine ulaştırması olarak tarif edilir.²³¹ Algı ise duyuları birleştirerek dış dünyanın bilgisini oluşturmak,²³² bir başka ifade ile duyumla gelen uyarıcıların beyin tarafından tanımlanması ve anlamlı hale getirilmesidir.²³³ Duyumsuz algı, yanılmalardan

---

228 Amber Haque, “Psychology from Islamic Perspective: Contributions of Early Muslim Scholars and Challenges to Contemporary Muslim Psychologists”, *Journal of Religion and Health*, New York, 2004, s.361.

229 Nurettin Topçu, *Psikoloji*, 2.b., Dergah yayınları, İstanbul, 2008, s.178.

230 Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, 1975, s.56.

231 Kemal Sayar, Mehmet Dinç, *Psikolojiye Giriş*, dem yayınları, İstanbul, 2009, s.23; Feriha Baymur, *Genel Psikoloji*, 13.b., İstanbul, 1994, s.104.

232 Topçu, *Psikoloji*, s.131.

233 Sayar, Dinç, a.g.e., s.23.

ibarettir. Ancak algı da duyum demek değildir.²³⁴ Duyumlar, bağımsız olaylar değildir. Her bir duyumla birlikte bir algılama söz konusudur. Bu da bize psikolojik olayların en yalın öğelerininin duyumlar değil, algılar olmuş olduğunu gösterir. Yani her bir duyum, bir algılama ile neticelenir. Algılamanın meydana gelmesi, çevreden gelen etkilerin duyuları uyarması neticesinde oluşan sinir akımının beyne ulaşması ile duyum olayı gerçekleşmiş olur ve bu duyum olayı da beraberinde algılamayı meydana getirir.²³⁵ Kindî'de algılama ise nefsin duyu güçlerinden herhangi biri yoluyla, maddî varlıkların sûretinin idrâki şeklinde tanımlanır.²³⁶

Duyumlar yoluyla herhangi bir şey algılanmış ve bunlar bilince aktarılmış ise bu noktada daha öncesinde olan duyumlardan çağrışımlar yapılarak bir kısım tasavvurlar oluşur.²³⁷ Kindî'ye göre duyu algılarımız, duyu organlarının herhangi bir güçlük ve zamana bağlı olmaksızın, nesne ile doğrudan ilişkisi neticesinde ortaya çıkan şeylerdir. Kindî, duyu algılarının tasavvur/tasarlama gücünde (el-musavvire) oluştuğunu, tasavvur gücünün duyu algılarını hâfizaya ulaştırdığını ve böylece hâfizaya ulaşan duyu algılarının canlının zihninde kavrama dönüştüğünü söyler. Canlının zihninde kavrama dönüşen duyu algılarının, özne-nesne ilişkisi sonucu algılanmış olduklarından duyu organına bağımlı olduklarını ifade eder.²³⁸ Kindî'nin risâlelerinde duyu algılarımızla ilgili tarifi günümüz psikolojisinde yapılan tariflerle birebir örtüşmektedir.

Kindî, insana ait olan algıları, duyu algıları ve aklın algıları olmak üzere iki kısma ayırır. Duyu algılarını, bize (yani maddî olana) daha yakın, tabiata (yani aklî ne manevî olana) uzak olanlar olarak nitelerken, aklî algıları ise aklî kavramlara yakın, bize (yani maddî olana) uzak olan algılar olarak niteler. Algıları, bu şekilde ikiye ayıran Kindî, akla göre açık ve net olan bir bilginin somut kavramını arayan bir kimseyi, güneş ışığında açık ve seçik (belirli) olan nesnelere göremeyen yarasaya benzetir.²³⁹

Günümüz psikolojisinde de algılama konusunda iki olguya dikkat çekilmektedir. Algılama sürecinde beyne iletilen uyarımların gruplar halinde örgütlenmiş ve bunların aynı zamanda bir anlam kazanmış olduğu vurgulanır. Yalın bir uyarımın özel hallerde ayrıca duyulabileceği söylenir. Mesela karanlık olan bir odada bulunduğumuzda bir tek

234 Topçu, a.g.e., s.131.

235 Baymur, a.g.e., s.127.

236 Kindî, *Resâil*, s.167; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.252-253.

237 İbrahim Gürses, *Elmalı'lı Tefsirinde Psikoloji Konuları*, (Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1990, s.31.

238 Kindî, *Resâil*, s.106-110; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.154-155.

239 Kindî, *Resâil*, s.106-110; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.154-159.

ışıklı nokta görülebilir ya da tek bir notanın sesi duyulabilir. Böyle özel bir durumda dahi bu görülen ışık ya da duyulan tek bir ses zihinde yorumlanır. Eğer daha evvelinde duymadığımız bir ses duyarsak bu garip sesi, bildiğimiz diğer seslere benzetiriz. Yani yeni bir nesne ile karşılaşığımızda bunu daha önce gördüğümüz başka bir nesne ile açıklama ve anlamlandırma eğilimi duyarız.²⁴⁰

Kindî, metafizik alanında araştırma yapan kişilerin çoğunun metot hatası yaptıklarını ve onların zihninde alışık oldukları duyu algıları gibi somut (maddî) aklî kavramlar oluşacağını zanettikleri için şaşırıldıklarını ifade eder. Kindî, duyu ve aklın algılarıyla hakikate ulaşabilmenin hem kolay hem de zor olabileceğine değinir. Mesela bir çocuğun eğitiminde alışkanlıklardan istifade etmek kolaydır. Çocuğa hitabet, mektup, şiir ya da hikayeler gibi onun küçüklüğünden beri alışık olduğu sözlü eğitime dayanan şeyleri öğretmek oldukça kolaydır. Ancak fizik alanında araştırma yapanların, yalnızca gayr-i maddî varlıklar alanında geçerli olan matematik metodunu fizik (tabiat) varlıkları alanında kullanmaları onları yanıltacaktır ve gerçeği görmelerini engelleyecektir.²⁴¹

Duyular

Psikolojide duyular birincil ve ikincil duyular olarak iki kısımda mütaala edilir. İlki günlük hayatımızda en çok kullandığımız ve ihtiyaç duyduğumuz görme ve işitme, ikincisi ise koklama ve tat alma gibi kimyasal duyular ile dokunma ve kinestetik gibi vücut hissi duyulardır.²⁴² Yakın döneme kadar toplamda bu beş duyu tanınıyordu. Ancak son zamanlarda yapılan araştırmalar, insanın daha fazla duyuya sahip olduğunu meydana çıkarmıştır. Mesela deri duyusuyla sadece dokunma duyumunun değil *acı-sızı*, *soğukluk* ve *sıcaklık* gibi duyumlarında alındığı hakikati ortaya çıkmıştır. Bu tür araştırmaların sayısı artıkça insanda var olan duyumlarında sayısı artmış ve geldiğimiz noktada *kas duyusu*, *denge* ve *organik duyumlarla* birlikte toplamda insanda var olan duyular onbir olarak belirlenmiştir.²⁴³

Günümüz psikolojisinin yeni ulaştığı duyular ve duyumlarla ilgili bilgilerin hemen bir çoğunu Kindî'de görmek mümkündür. Konuyla ilgili şu izahı yapar: “Duyu (his) ve akılla algılanan (idrak edilen) her şey ya gerçekte aynî olarak ya tefekkürümüzde

240 Baymur, a.g.e., s.127.

241 Kindî, *Resâil*, s.110-111; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.158-161.

242 Sayar, Dinç, a.g.e., s.25-26.

243 Baymur, a.g.e., s.104-121.

tabîi olarak ya da lafız ve yazılarımızda ârizî olarak mevcuttur.”²⁴⁴ Duyu organları nesnelere algıladıklarından, duyu verisi olarak zihinde tasarlanan her şey duyulara bağlı gücün bunları (duyu organlarını) kullanması neticesinde meydana gelmiştir. Ancak aksiyomlar²⁴⁵ gibi zihinde imaj uyandırmayan şeyler zihnin zorunlu idrâkidir, duyularla ilgisi yoktur. Bunların ses, renk, tat, koku ve dokunma gibi duyuların algılayacağı şeylere haiz olmadıklarından imajlarında yoktur. Kısaca bunlar imajsız idrâktir.²⁴⁶

Kindî, bazen maddi olmayan şeylerin de maddî olanlarla birlikte küllî duyunun yardımıyla algılanabileceğini söyler. Bunu görme duyusu üzerinden misallendirir ve şöyle der: “Duyu organı formu (yani bir nesnenin şeklini) renkle birlikte algılar. Algılamada görme duyusunun son sınırı konumunda olan form, renkle birlikte algılanır. Renkle birlikte renklinin algılanışı, küllî duyunun yardımıyla zihinde tasavvur gücüyle rengin peşinden temessül şeklinde (canlandırılmış haliyle) olduğu sanılmıştır. Ancak şeklin algılanışı, nesnesiz aklî bir algıdır. Bunun gibi maddî olanla birlikte algılandığı halde madde ile ilişkisi bulunmayan algıların zihinde bir imaj oluşturmuş oldukları sanılmış olsa da bunlar nesnesiz aklî algılardır.”²⁴⁷

Kindî nefsteki hareketlilikten bahsederken ona ait bir kısım hallerin bir diğerine intikal edebileceğini, mesela acıların öfke, sevinç veya hüznün gibi psikolojik hallere dönüşebileceğini ifade eder.²⁴⁸ Günümüz psikolojisinde acı-sız gibi duyuların, duyular cümlesinden olduğu ya da organik duyularla birlikte sayısı artan duyuların varlığı nasıl bir hakikat ise Kindî'nin ifadelerinde bulduğumuz, acının algısı ve onun daha sonra sevinç ya da hüznün gibi başka hallere intikal edeceği şeklindeki izahları ve duyuların sayıları ile ilgili bir ifadede bulunmamış olması, onun dünyasında duyuların günümüzdeki gibi oldukça fazla olabileceği görüşünde olduğunu akla getirmektedir.

Kindî'nin duyularla ilgili açıklamalarında üç kavram göze çarpar. Bunlar: “*el-Hiss*” (duyu), “*el-Hass*” (duyan güç) ve “*el-Kuvvetü'l-Hassâse*” (duyarlı güç) ifadeleridir. Ona göre duyu (el-Hiss), uyarıcı güçler üzerinden varlığın sûretininin algılanmasıdır. Bir diğer tarifinde de “nefsin hissiyatı algılayan gücü” ifadesini kullanır.²⁴⁹ Kindî'ye göre duyan güç (el-Hâss), hissiyatın sûretini maddesiyle birlikte

244 Kindî, *Resâil*, s.154; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.230-231.

245 Doğruluğu ispatsız olarak kabul edilen önermeler veya doğruluğu akıl tarafından zorunlu olarak kabul edilen şeyler.

246 Kindî, *Resâil*, s.107-109; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.156-157.

247 Kindî, *Resâil*, s.107-109; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.156-159.

248 Kindî, *Resâil*, s.154; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.230-231.

249 Kindî, *Resâil*, s.167; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.252-253.

idrak eden psikolojik güçtür.²⁵⁰ Kindî duyarlı gücü (*el-Kuvvetü'l-Hassâse*) de bedendeki uzuvlarda ve bedenin dışındaki dış dünyada olan varlıkların her birinde meydana gelen değişimlerin (şuurunda olan) farkına varan güç olarak tarif eder.²⁵¹

Kindî “*fi kemmiyeti kütüb-i Aristutâlis*” adlı eserinin son kısmında Aristoteles'in eserlerini ve içeriklerini inceler. Bu eserlerden bazılarının veya bir kısım bölümlerinin Aristoteles'in psikolojiye dair görüşleri olduğunu söyler. Kindî bu eserleri şöyle izah eder: “Aristoteles'in '*Nefsin mâhiyeti ve durumunun izahı*', yani '*Nefs Üzerine*' olan eserinin amacı, nefsin güç ve türlerini, onun genel ve özel niteliklerini açıklamak; ayrıca duyuyu (Hissi) detaylı bir şekilde izah etmek ve duyunun çeşitlerini belirlemektir. Psikolojiye dair eserlerinden olan '*Duyu ve Duyulan Nesnelere*' adlı eserinin amacı, duyu ve duyulan her türlü nesnenin sebeplerini açıklamaktır.”²⁵²

Kindî, mûsikî risâlelerinde uda beş teli bağlayanlardan söz ederken onların beş sayısına atfettikleri yüceliği duyular üzerinden yaptıklarını aktarır: “Bunlar (uda beşinci teli bağlayanlar) ilk tabiat ve beş unsur üzerinden hareketle beş sayısının yüceliğine ulaşmışlardır. Yani zâhiri eşyayı hisseden beş duyunun, bâtinî eşyayı hisseden beş duyu olduğu bilgisine ulaşmışlardır. Bu beş duyu ise düşünme, hatırlama, zihin, ayırt etme ve anlama duyularıdır.”²⁵³

Kindî, görme duyusu aracılığı ile kişiye ulaşan etkileri renkler ve onların karışımları üzerinden yorumlar. Mesela kırmızı ile sarının karışımının yücelik hissini, sarının siyahla karışımının aşağılık hissini kabarttığını ifade eder. Siyah rengin kırmızı, sarı ve beyazla karışımının cömertlik hissini ve gül renginin ise siyah renk ya da parlak sarı ile karışımı halinde yücelik, kanarya sarısı ve menekşe siyahı gibi renklerle karışımında sevinç ve lezzet hislerinin kabardığını bildirir. Diğer bir kısım renklerin karışımı ve ortaya çıkan rengin oluşturduğu hissi izah ettikten sonra şöyle der: “Eğer renklerin tümü kızların yanaklarındaki ten rengi gibi karıştırılsa insanda var olan bütün hisler harekete geçer. Aynı şekilde tasavvur, tefekkür, vehm ve hatırlama gibi şeylerde kabarcığından kişi iyilik, yücelik, lezzet ve hükümlanlık hisleri yanında aklî lezzetler deryasına dalan bir dalgıcın görebileceği bütün güzelliklere muttali olur.”²⁵⁴

250 Kindî, *Resâil*, s.167; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.252-253.

251 Kindî, *Resâil*, s.167; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.252-253.

252 Kindî, *Resâil*, s.376-380; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.456-457.

253 Turabi, a.g.e., s.142.

254 Turabi, a.g.e., s.167-168.

“*Risâle fî Eczâi Hubriyye fî'l-Mûsîka*” adlı eserinde kokuların karışımlarına ve onların koklama duygusu açısından etkinliklerine dair bilgiler verir. Bu bilgiler arasında da psikolojik konular dikkat çekici niteliktedir. Mesela Yasemin kokusunun yücelik duygusunu, mersin ağacı, iris, baharat, numan çiçeği kokularının karışımlarından elde edilen kokunun ve nergis kokusunun dişilik, naz ve işve (cilve) duygularını harekete geçirdiğini söyler. Yasemin ve nergis karışımının zevk duygusunu, süsen ve gül kokularının karışımının övünme ve birlikte sevinme gibi duyguları hareketlendirdiğini söyler. Gül, nergis, misk, karanfil ve karışık kokuların dişil kokular olduğunu ve hepsinin aşk, zevk ve coşku (iştihak) duygularını hareketlendirdiğini ifade eder. Yasemin, menekşe, şakâyık, mersin ve kekik otlarının erkek kokuları olduğunu, bu kokuların sevinç, iyilik ve yücelik duygularını canlandırdığını söyler. Dişil ve eril kokuların karışımlarının sevinç ve lezzet duygularına etkili olduğunu ifade eder.²⁵⁵

Duyu (Hiss) Bilgisi

Kindî “*Risâle fî kemmiyeti kütüb-i Aristutâlis*” adlı risâlesinde duyu bilgisinin ilk cevherin bilgisi olduğunu bildirerek şöyle der: “Bu bilgiye konu teşkil eden nesnelere kesintiye uğramadan sürekli bir şekilde değişerek akmakta ve tümüyle cevherin varlığı ortadan kalkmadığı sürece de bu akış sonlanmamaktadır.”²⁵⁶ Kindî'nin bu izahı duyu organları yoluyla alınan bilgilerin sürekliliği ve bunun sebebine dairdir. O, bilginin sürekli akışını cevherin varlığına bağlamış ve cevher ortadan kalkmadığı sürece bilginin devam edeceğini belirtmiştir. Göz gördüğü/görebildiği sürece nesnelere onun için yeni bilgi kaynağı olmaya devam edecektir.

Kindî aynı eserde “*insânî ilimler* (Ulûmu'l-insâniyye)” ve “*ilâhi ilimler*”den konu açar. İnsânî ilimlerin ancak bireyin istemesi ve gayretiyle belirli aşamalardan geçerek elde edilebileceğini söyler. İlâhî ilimlerin ise insanın istek ve gayretinde olmadığını ancak Allah'ın peygamberlerine verdiği vahy olduğunu ifade eder. İnsânî ilimlerin ilâhî (vahy) ilimlerinden mertebe olarak daha aşağıda olduğunu söyledikten sonra ilâhî ilimlerle ilgili şu izahları yapar: “Peygamberlerin bilgisi tahsil sürecine gerek kalmaksızın kendilerini peygamber olarak seçen ve insanlara gönderen Allah'ın iradesiyle gerçekleşir. Akıl da bu bilginin Allah'ın katından olduğunu yakînen bilir. Zira

255 Turabi, a.g.e., s.168-169.

256 Kindî, *Resâil*, s.369; Kindî, *Felsefî Risâleler*, s.438-439.

insanlar böyle bilginin benzerini ortaya koymaktan âcizdirler. Böyle bir durum da vahyin hakikatini sâbit kılar.

Vahiy bilgileri, insanın tabiatı ve yapısının gücünün üzerinde olduğu için bu bilgiler insan tarafından duyulduğunda ona boyun eğerek itaat eder, fitratı itibariyle o bilgiyi tasdik eder ve ona bağlanır. Eğer bir kimse peygamberlerin kendilerine sorulan gizli ve hakikî olaylara dair verdiği cevapları iyi düşünür ve bu hususlara dair filozofların -yani araştırmaları ve ciddi bilgi birikimlerinin kendilerine kazandırdığı bilgi ve akıl gücüyle cevap veren filozofun- cevapları ile kıyaslama yaparsa filozof/filozofların vermiş oldukları cevapların peygamberlerin vermiş olduğu cevaplar kadar açık-seçik, veciz, kapsamlı ve kestirme olmadığını anlar.”

Kindî bu izahdan sonra konuya dair bir misal verir: “Tıpkı Allah Rasûlü (a.s.)'ın müşriklerin sorularına, yüce Allah'ın öğrettiği (vahy) ile cevap vermesi gibi.” Yasin sûresinde geçen malum olay Kindî tarafından örnek gösterilir. Müşrikler, Allah Rasûlü (a.s.) cevap veremez düşüncesiyle art niyetli bir soru sorarlar. Müşriklerin alaylı ve art niyetli sorusu “(Ey Muhammed) Çürümüş kemikleri kim diriltebilir?” (Yâsîn 36/78) şeklindedir. Soruyu soran müşriklere göre bu olay kesinlikle imkansız bir şeydir. Allah Peygamberine vahiy yoluyla müşriklere ne söyleceğini bildirir. “**De ki 'Onları (kemikleri dahi yok iken) ilk önce kim var edip/yaratıp inşa etti ise yine O diriltir. O ki, bütün (her türlü) yaratmayı/yaratığı (nasıllığını, yaratılma sebebinden her bir hücresinin sebep maddesine, parçalarını, eklemlerini, her bir noktasını ve parçaları denizlere, karalara dağılsa hatta yakılıp kül olsa dahi onları nasıl bir araya geleceğini/getireceğini) hakkıyla bilendir (bilir, zira onu ilk önce yoktan inşa eden O'dur)**”(Yâsîn 36/79) ayetinden “**O (Allah ki) bir şeyi (yaratmayı) dilediği zaman, O'nun emri ona sadece “Ol” demektir. O da hemen oluverir**” (Yâsîn 36/82) ayetine kadar onlara ne söyleneceği bildirilmiş olur.

Bu ifadelerden sonra aydınlanmış saf akıllara göre, yok iken var olan, var olduktan sonra çürümesiyle yok olan kemiklerin tekrar var olabilmesi mümkündür. Değil çürümesiyle yok olmasından sonra hatta var olmamış olsa dahi var edilmesi mümkündür. Zira bu var olanlar var edilmeden önce yok idiler. Dağılanı toplamak yoktan var etmekten daha kolaydır. Ancak her şeyi yoktan var eden şâni yüce Yaratıcı için daha zor ya da daha kolay diye bir şey söz konusu değildir. Allah için yoktan var etmesi ile var olandan başka bir şeyi var etmesi hepsi birdir.” Kindî bu izahdan sonra

müşriklerin karakterleri ile ilgi bir tahlil yapar: “Allah'ü Teâla'nın kudretini inkar eden ve böyle bir mesele hakkında soru soran, kendi kemiklerinin evveliyatında yok olduğunu, sonradan yaratıldığını, yani bir şeyin yokken yaratılmış olduğunu kabul eden biridir. Yok iken kemiklerin yaratıldığını (var edildiğini), var olduktan sonra çürümüş olsalar bile tekrar var edilmesinin ilkinden daha kolay olacağını bilir.”²⁵⁷

Kindî burada yaptığı tahlil ile müşrik karakterin inat tavrını ortaya koyar. Peygamberlerin ifadelerinin ilâhi bilgiler (vahiy) olması ve bu bilgiler diğer insâni bilgilerden daha veciz, kapsamlı ve üstün olması hasebiyle, müşriklerin hala bu tür sorularla gelmelerinin arkasında yatan düşüncenin onların karakter ve kişiliklerinden kaynaklandığını belirtir. Bu bize müşrik kişilik özellikleri hakkında ipuçları veren bir yaklaşımdır.

İnsanî ilimler, mertebe ve öğrenebilme açısından metafizikten de aşağıdır. Matematik ilimlerini bilmeden ve bu ilimlere vakıf olmadan, metafiziği anlamak ve değişmeyen hakiki varlıkları bilebilmek imkansızdır. Zira metafizik ancak duyu gücü sayesinde bilinebilir. Manasını anlamadan insan sesini taklid edebilen hayvanda da duyu gücü vardır ancak hayvanlar düşünceden yoksun varlıklardır. Birey er-riyâzât ve et-te'âlîm diye isimlendirilen -aritmatik, astronomi, geometri ve mûsikî gibi- ilimlerden yoksun olduğunda nitelik ve niceliğe ait olan bilgiden (cevher bilgisinden) de yoksun olur. Bunlardan yoksun olan felsefe bilgisinden yoksun sayılır. Eğer birey felsefe ilmini öğrenmek arzusunda ise o, matematik, mantık, fizik, metafizik, ahlâk gibi ilimleri bilmesi ve nefsi güzel ahlâk ile eğitmesi gerekir. Bu ilimleri öğrenen ve nefsi güzel ahlâk ile eğiten birey daha sonra -burada anlatılmayan- diğer ilimleri öğrenmekle meseleyi tamamlar ve anlatılanları öğrenmiş olur. Şüphesiz ki ulaşmak istediği gâyeyi, hedefi, amacı bilen bir kimse gücünü ve düşüncesini hedeflediği yönde yoğunlaştırırsa, kendisini amacına ulaştıracak azim ve gayrete de sahip olur. Çünkü gayesi istikametinde sürekli olarak düşünce ve hareketleriyle kararlı olarak ilerleyen bir kimse hatadan uzak olur. Ancak hedef ve gayesini tanımayan kimse, bir şekilde ona ulaşmış olsa da elde ettiği şeyin amacındaki şey olduğunu bilemez ve ondan istifade edemez.²⁵⁸

Kindî “*Defu'l-Ahzân*”inde duyu hisleri, haz ve isteklere dair bilgiler verir. Duyu hisleri veya hazlarının korunmasının imkansız olduğunu, değişmesinin, bozulmasının ya da yok olmasının kaçınılmaz olduğunu vurgular. Duyu hislerine dair alışkanlıklar peyda

257 Kindî, *Resâil*, s.372-375; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.438-443.

258 Kindî, *Resâil*, s.383-384; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.444-451.

edildiğinde bunların zamanla insana yabancılaşacağını, başkaldıracağını, onları elde ettikten sonra sırt çevirebileceklerini belirtir ve şöyle der: “İnsan fitratında olmayan şeyleri tabiata katabilmek imkansızdır. Zira kişiye özel olmayan aksine her bir bireyin sahip olabileceği hal/durum ve seciye/ahlâk/huy gibi şeyleri kendimize özel kılmaya kalkışmak, tabiatında bozulma olan şeylerin bozulmamasını istemek, sürekli değişken olanın sabit kalmasını arzu etmek, elden ele dolaşan zaman zaman elde tutulan ancak bazende elden gidebilen şeylerin sürekli bir şekilde elde tutulmasını istemek, tabiattan kendisinde dahi var olmayan şeyleri talep etmek anlamına gelir. Tabiatta var olmayana talep eden insan isteklerinden mahrum kalır ve hedeflerine ulaşamadığı gibi arzularını da gerçekleştiremez. Bu kişi fâni olan şeyleri istek olarak hedeflemiş olur ki bu da imkansızdır. İsteklerine kavuşamayan insan ise mutsuz olur. Ancak arzusunu eksiksiz olarak gerçekleştirebilen bireyler mutlu olabilirler. Öyleyse yapılacak şey bellidir: Arzuladığımız şeyleri yapımıza uygun olan bizim için elverişli bulunanlardan seçmeliyiz.”²⁵⁹

Bağımlılıklar

Psikiyatrinin konularından biri olan bağımlılık, anlamsızlık duygusunun neden olduğu sorunların başında gelir. İnsana zarar veren maddelerin kullanımının ya da bireye bağımlı hale getiren davranışların artması sonucunda oluşur. Negatif etkilerinin ve zararlarının olmasına rağmen kullanımına devam edilen ve kullanımı için fazla zaman harcanan ve kullanımı kontrol edilemeyen alışkanlıklardır.²⁶⁰

Bağımlılık kavramı ile ilgili literatür tarandığında özellikle madde bağımlılığı, davranışsal bağımlılık ve sanal bağımlılıklar gibi bir çok yönünün bulunduğu görülür. Köknel'in madde bağımlılığı üzerine yaptığı tanımda ifade ettiği gibi kişinin bir besin, bir nesne veya uyuşturucu gibi maddeler karşısında bağımlı hale gelmesi²⁶¹ nasıl bir tür bağımlılık ise bireyin çay, kahve, sigara, uyuşturucu hatta bazı yiyeceklere karşı kontrol edilemeyen alışkanlıklarının hepsi birer bağımlılıktır.

Bununla birlikte yine bireylerin belirli davranışları normalin dışında bir düzen ve sıklıkla sergilemeleri neticesinde edindiği alışkanlıklar, onun fiziksel ve psikolojik gibi işlevlerinde dengesinin bozulmasına ve nihayetinde yaşadığı toplumsal çevreye uyum

259 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, s.51-55; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.478-481.

260 İbrahim Gürses, Yasin Kuruçay, “Ergenlerde Anlamsızlık İle İlgili Problemlere Dinin Etkisi Üzerine Değerlendirmeler”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul, 2018, s.98.

261 Özcan Köknel, *Bağımlılık: Alkol ve Madde Bağımlılığı*, Altın kitaplar, İstanbul, 1998, s.15.

sağlayamamasına sebebiyet vermektedir. Bu tür davranışlar psikolojide davranışsal bağımlılık olarak karşılık bulmaktadır. Günümüzde bilgisayar, telefon, internet ve sosyal medya gibi teknik sunumlar neticesinde oluşturulan yeni bağımlılıklar ortaya çıkarmıştır. Bu bağımlılıklar psikoloji disiplininde sanal bağımlılıklar olarak karşılık bulmaktadır.

Kindî “Hikemiyât”ında alkol bağımlılığı ile ilgili izahatta bulunur ve şöyle der: “Alkol (sekr) kullananlar dimağlarına (beyinlerine) zarar verenlerdir. Bedenin alkole bağımlı hale gelmesi neticesinde dimağ (beyin) hastalanır ve beyin aşırı zayıf duruma düşer. Böylece beyin, iradeli ameller ortaya koymaktan uzaklaşır ve işlevini iptal eder. İnsanın kendi hayatını mahveden, yaşamını zora sokan bu gücü hangi nefis yok edebilir? Bu hususta en ilginç olan şey ise uzun yaşam arzusu olan insanların bu tür (bağımlılık yapan) bir davranışı sergilemeleridir. Böyle davranışları yüzünden hayatları kısıyalırsa bu, o kimselerin kendi iradeleri ile gerçekleşmektedir. Böylece bu kimseler istemedikleri şeyi isteyenler durumuna düşmektedirler.”²⁶²

Kindî bağımlılıkla ilgili yaptığı açıklamada hem kavramın “dimağa zarar veren” ifadeleri ile tarifini yapmış hem de bağımlılığın zararlarına dair açıklamalarda bulunmuştur. Aynı zamanda bağımlı olanlar hakkında hafzalanın zorladığı bir fiili işlemlerinden dolayı, onların tutumlarına ait durum tespitinde bulunmuştur. Aynı şekilde şu veciz ifadesi de konuya ışık tutacak niteliktedir: “*Bir şeye bağımlı olan kimse o şeye mahkûm olur ve o bağımlı olduğu şeyin kölesi olur.*”²⁶³

1.2. Kişilik Özellikleri

Genel olarak psikoloji biliminin, özel olarak ise kişilik psikolojisinin insan doğasının nasıllığı ne olduğu ve onun temel problemleriyle ilgilendiği bilinmektedir. Aynı şekilde dinler de insan doğasıyla ilgilenmektedir. Bu anlamda hem teolojiler hem de psikoloji biliminin kişilik teorileri insan varoluşunun anlamıyla ilgilenmektedirler. İnsanı anlamak üzere onun bütününe ve işleyen tüm organizmalarına dair soruların her biri kişilik kavramı ile ilgilidir. Her ne kadar kişilik psikologları, genel anlamda bir kişilik tarifi üzerinde anlaşabilmiş olmasalar da yapılan kişilik tarifleri konuyu anlamamıza yetecek niteliktedir. Bunlar, bireysel davranış ve tecrübe sahibi

---

262 Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk b. es-Sabbâh Kindî, *Felsefî Risaleler*, 1.b., çev. Mahmut Kaya, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015, s.514-515.

263 Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.518-519.

olan bir bireyin davranışlarını yönlendiren arka plandaki etkenler şeklinde tanımlanabileceği gibi doğuştan getirilen-sonradan kazanılmış olan özellikler ve kültürel faktörlerin etkisiyle çocukluktan itibaren şekillenen, değişmeye dirençli, kişiye has kavrayış, tefekkür, karar verebilme ve davranış özelliklerinin toplamı şeklinde tanımlanabilir.²⁶⁴

Psikolojide kişilik kavramı, kapsamı en geniş konulardandır. Psikologların bazıları kişiliğin davranışsal tanımlarını yaparken bazıları da kişiliği sosyal bir uyarıcı çerçevesinde ele alır. İnsanın gözlenebilir ve ölçülebilir özellikleri üzerinden tariflerini yaparlar. Bunlar bize kişiliğin insanın tüm ilgilerinin, tutum ve davranışlarının, yeteneklerinin, konuşma üslûbunun, dış görünümünün ve çevresine olan uyum biçiminin özelliklerini içeren geniş ve kapsamlı bir terim olduğunu göstermektedir.²⁶⁵

Kişilik kavramı ile ilgili tanımlarda genellikle adı bu kavramla birlikte zikredilen bazı terimlerin de izahını yapmak, bunlardan söz etmek gelenek haline gelmiştir. Çünkü bu sözü edilen kavramlar hem kişiliğin içinde etkin durumdadırlar hem de her biri kendi başına psikolojik bir yapının adı olmuşlardır. Bunlar karakter, mizaç, meşrep, huy, seciye ve kimlik gibi terimlerdir. Bu kavramlardan **mizaç (temperament)**; kişinin doğuştan getirmiş olduğu, *fitri* ve *doğal kaynaklı*, kişiye özgü davranışsal tepki verme tarzı ve psişik faaliyettir. **Karakter (character)** kavramı, “hususiyet ve özellik” anlamlarındadır. Kişiliği oluşturan, doğuştan getirilen mizaç özelliklerinin zemininde sonradan kazanılmış, değişmeye dirençli bir kısım davranışsal özellikleri ifade eder. **Kimlik** (hüviyet: identity) ise kişinin kendini nasıl algıladığı, idrak ettiği (self concept), kendiliğini (self) ne şekilde yaşadığını ifade eder.²⁶⁶

Kindî, risâlelerinde yer yer kişilik ve karakter tahlilleri yapar. Bunlardan bir tarifi “Allah'ın Birliği ve Âlemin Sonluluğu Üzerine” adlı risalesinde göze çarpar. Kindî, risâleyi yazdığı şahsa hitaben “senin gibi düşünce ufku açık (engin görüşlü), saygıdeğer (husnü'l-mu'teber), anlayışı yüksek, arzularına (hırslarına) kapılmayacak derecede güçlü iradeye sahip bir kişilik”²⁶⁷ ya da “Oluş ve Bozuluşun Yakın sebepleri Üzerine” adlı risâlesinde “hislerini aklının ışığı ile aydınlatan bir kimse”²⁶⁸ şeklinde yaptığı tanımlamalar psikolojik açıdan oldukça önemlidir.

---

264 İbrahim Gürses, *Dindarlık ve Kişilik*, 2.b., Emin Yayınları, Bursa, 2017, s.16-23.

265 Baymur, a.g.e., s.1253-254.

266 Gürses, a.g.e., s.21-22.

267 Kindî, *Resâil*, s.201-202; Kindî, *Felsefi Risaleler*, s.294-295.

268 Kindî, *Resâil*, s.314; Kindî, *Felsefi Risaleler*, s.306-307.

Mûsikî risâlelerinde de sekiz sayısına dair bilgiler verirken Hz. Davud (a.s.)'ın bu sayıyı kullandığını ve onun insan mizaçlarını sekiz olarak tespit ettiğini bildirir: “Hz. Davud (a.s.), Allah'ı yüceltmek için sekiz sayısını kullanmıştır. Hz. Davud'a göre tatlar, kokular ve nabız yerleri sekiz olduğu gibi mizaçlar da ulvî müessirler de sekiz tanedir. Sekiz olan mizaçlar şunlardır: 1-Isalak sıcak, 2-Kuru sıcak, 3-Isalak soğuk, 4-Kuru soğuk, 5-Sıcak, 6-Soğuk, 7-Isalak ve 8-Kurudur.”²⁶⁹

Yine mûsikî risalelerinde²⁷⁰ mûsikîşinaslarda olması gereken şeylerle ilgili bilgi verirken, insan sesinin hallerine bağlı olarak onun tabiatına (kişiliğine) dair bilgiler verir. Sesi tîz olan kişinin tabiatının hararetli olduğu, hararetli kişinin ise zarîf ve latîf olduğunu; sesi orta halli olanın tabiatına soğukluğun hakim olduğunu söyler. Kompozisyon kısmında tellerin sanatı ve akordunu izaha çalışırken de psikolojik ifadelerle müracaat eder. Üçe ayırdığı tellerin sanatını izah ederken şu terimlere yer verir: İlki, neşe, canlılık, lezzet, refah ve cömertlik, ikincisi, cesaret, kahramanlık, şiddet ve atılganlık, üçüncüsü, ağlamak, hüzn, sızlanmak ve uyumak içindir. Bunlarla birlikte Kindî, icrâcının yaşına ve icrâ edeceği vakit dikkate alınarak mûsikînin ve vaktin bunlara göre ayarlanmasını; ayrıca şahsın tabiatı ve hangi mizaca meyilli olduğuna da itibar edilmesi gerektiğini ifade eder. Son olarak mûsikîşinâsın yaşadığı çevresindeki insanların karakterlerine etki eden şeyleri de bilmesi gerektiğini öğütler.²⁷¹

Kindî, ud tellerin benzerlikleri ile ilgili bilgiler verirken dördüncü tel olan “Zîr” telinin ruh olduğunu söyler; felek ve burçlarla olan ilişkisini anlatır. Bu konuda da psikolojik ifadelerle oldukça sık rastlanır. Mesela “zîr” telinin bir canlıda bulunan atılganlık, kahramanlık, mertlik, cesaret, saldırganlık, şiddet, kibir ve inatçılık (demogoji) gibi bir kısım fiillerle olan uyumundan bahseder. Zîr telinin düşünme (tefekür) gücüne, bedendeki cezbedici güce ve canlıdaki kahramanlık gücüne uyumlu olduğunu söyler. Udun üçüncü teli olan “Mesna” telinin ise bir canlıda bulunan güzel ahlâk, neşe, sevinç, mizah, adalet, insaf, haya, iyilik sevgisi ve aşk gibi bir kısım fiillerle uyumlu olduğunu zikreder. Bu telin, aktif nefsin güçlerinden olan fantaziye (muhayyele), beden güçlerinden zulme ve kişinin davranışlardan akletmeye eş kılındığını söyler. Udun ikinci teli olan “Misles” telinin ise iffet, lütuf, yumuşaklık, korkaklık ve sevgi gibi kişideki bir kısım fiillere uyumlu olduğunu söyler. Ona göre

269 Turabi, a.g.e., s.144.

270 “Kitâbu'l-Musavvitâti'l-Veteriyye min Zâti'l-Veteri'l Vâhid ila Zâti'l-'Aşreti'l-Evtâr” adlı risalesidir ve Ahmet Hakkı Turabi tarafından tercüme edilmiştir. (Turabi, a.g.e., s.133-146.)

271 Turabi, a.g.e., s.146-148.

yine bu tel, aktif nefsin kafadaki güçlerinden ezberlemeye, vücudun rükünlerinden sevdaya, bedenin güçlerinden cimriliğe ve canlıda olan fiillerden korkaklığa uyumlu olduğunu ifade eder. Udun birinci teli olan “*Bam*” teli de bir canlıda bulunan zahirî fiillerden hilm, vakar, ağırbaşlılık ve sevgi gibi fiillere uyumlu olduğunu söyler. Bu telinde aktif nefsin kafadaki güçlerden hatırlamaya, vücutta bulunan itici güce ve canlının fiilleri arasından hilme uyumlu olduğunu ifade eder.²⁷² Bu bilgiler çerçevesinde Kindî, mûsikînin ses ve melodilerinin insan psikolojisine nasıl tesir ettiği konusunda vukûfiyetini ortaya koymaktadır.

Kindî sadece psikoloji, ahlâk ve felsefe gibi eserlerinde insana dair bilgiler vermenin yanında diğer bilimlere ait risâlelerinde de insanın karakter, mizaç, huy, şahsiyet, kişilik ve davranışlar gibi her yönüne dair bilgiler veren engin bir psikologdur.

Kindî'nin hakkında Câhız'ın naklettikleri, onun insanının tutum ve davranışlarına nasıl baktığını, onların olumsuz tutumlarını çekinmeden kendilerine bildiren bir şahsiyet olduğunu ortaya koymaktadır. Bu izahlar hem Kindî'nin kendi kişiliğinin nasıllığı hem de onun izahları üzerinden yaşadığı toplumun bireylerinin kişilikleri hakkında bilgiler verir. Bunlarla birlikte, anlatılanlar arasında yapılan karakter analizleri, günümüz insanın davranışları ile birebir örtüşen cinstendir. Tarafsız bir şekilde bu analizlere bakıldığında kira hukukuna dair bir çok tafsilatın yanında beşeri ilişkiler açısından hak bilirlilik, hakkaniyetli olma, adâletli olmak, mesûliyet, kendi nefsin için istenileni kardeşin için de istemek ve emanet gibi bir çok olumlu tutum ve davranışın izahı, bunlarla birlikte hile, hak yeme, israf, ihanet gibi olumsuz tutum ve davranışların açıklamalarının olduğu görülecektir.

Mesela kendilerinin ihmalinden çıkan yangınlarda ev sahiplerini uğursuz saymaları, haklarında dedikodu yapmaları, kırıcı olmaları veya kira ödeme hususunda ahlâka uymayan davranışları, evden çıkarken demirbaşlarına zarar vermeleri ya da bazı eşyaları çalmaları gibi hususları izah ettikten sonra böyle tutumları sergileyenler hakkında şöyle der: “Kiracılar sürekli kötülük peşindedirler. Kurnazlık ve olumsuz davranışlar onların bir parçası haline gelmiştir. Kötülükleri ahlâk edinmişlerdir. Onlar yaptıkları hataları sebebiyle özür dilemedikleri ve helallik almadıkları gibi Allah'a da tevbe etmiyorlar.”²⁷³ Kindî'nin bu sözlerinde “*kötülükleri ahlâk edinme*” ifadeleri dikkat çekiçi niteliktedir. Çünkü böyle bir davranış kişinin en olumsuz yönünün izah edilmesi

272 Turabi, a.g.e., s.149-164.

273 Câhız, a.g.e., s.83-88.

açısından manidardır. O, daha sonra Anter'in bir veciz ifadesini zikreder; “*Nankörlük, iyilik edenin midesini bulandıran şeydir.*”²⁷⁴

Câhız'ın naklettiği şeyler arasında İsmail b. Gazvân'ın ifadeleri dikkat çekicidir. O şöyle anlatır: “Kindî'yi bir topluluğa hitab ederken gördüm. Bu topluluk arasında hilekâr ve hileyi güzel gösteren kimseler, insanların israf sınırlarını aşarak çılgın olmasını isteyen şairler, insanların mallarından istifade etmeye çalışan kişilerle, zenginlerle dostluk kurmak için yalakalık eden adamlar vardı. Kindî onlara şöyle konuşuyordu: Sizler malını kötü ahlâka sahip süflî kimselerden koruyanı, hilekârların hilesinden endişe ettiğinden malını muhafaza altına alanı, zillete düşme endişe ile tutumlu olanı cimri kimse olarak isimlendiriyorsunuz. Böyle kötü bir davranışla isimlendirerek o insanı lekelemek istiyorsunuz. Bunun aksine varlığın kıymetini bilmeyen, fakirliğin zilletinden habersiz, israfçı, nimetlere karşı savurgan, başkasına ikram ederken kendini küçülten insanlara cömert diyorsunuz. Bu davranışla siz, sizler gibi bedbaht insanları önemseyen kimseleri överek kendinizi kötümüş oluyorsunuz. Dünya ile ilgili şeylerde hata eden, dinin enginlikleri ve aklın öne sürdüklerinde de hatalı davranır. Sizler hata yapanı övüyor, doğru davranışlıları yeriyorsunuz. Bu erdemsiz davranışlarınızdan vazgeçin, olumsuz tutum ve davranışları desteklemeyin.”²⁷⁵

Kindî'nin yukarıdaki ifadelerine bakıldığında yaşadığı toplumun bireylerinin tutumlarına dair bir çok olumlu ve olumsuz davranışları zikrettiği görülecektir. Kindî'nin burada kişilik ve karakter analizleri yapmaya çalıştığı görülecektir.

1.2.1. Olumlu Davranışlar

Günümüzde yeni yeni şekillenmeye başlayan pozitif psikoloji, psikolojinin ihmal edilen konularından biri olan olumlu insan özellikleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Pozitif psikoloji üzerine yapılan çalışmaların olumlu duygu ve davranışlara yöneldiği, özellikle öznel iyi olma hali ve mutluluk gibi konuları işler hale geldiği görülmektedir. Kindî onüç asır öncesinden olumlu ve olumsuz davranışlara dair bir çok kavramı eserlerinde konu etmiştir. Onun eserlerinde olumlu davranışlardan hakikate uygun davranış, hak bilirlilik, şükran duygusu, takdir etme, haya, feraset, kanaatkârlık gibi psöpozitif psikolojiye ait bilgiler bulmak mümkündür.

---

274 A.g.e., s.88-89.

275 A.g.e., s.90.

Gerçeğe Uygun Davranış

Kindî, “*Fîl-Felsefeti'l-Ûlâ*” (İlk Felsefe Üzerine) adlı risâlesinde “davranışın amacının gerçeğe göre davranmak” olduğunu bildirir. “*El-Amelü bi'l-Hakk*”²⁷⁶ olarak verdiği bu kavram günümüz psikolojisinde kullanılan “davranış” kavramının tarifini verir niteliktedir. Bilindiği üzere psikolojinin asıl konusu “kişinin ruhsal yaşamı ve davranışlarını” incelemektir. Davranışların doğrudan gözlemlenen bir yanı bir de gözlemlenemeyen bir yanı vardır. Yani sadece iç dünyamızda yaşanan bir yüzü vardır. Bunlara “şuur halleri ya da olayları ve zihinsel güçler” gibi isimler verilir. Davranışları şuurdan ayrı olarak düşünmek, insanı bir makine gibi ruhsuz kabul etmek anlamına gelir. Tüm bunlardan sonra “davranış” kavramı şöyle tarif edilebilir: Bir yanı ile doğrudan gözlenemeyen duygular, düşünceler, idrâkler, inanç ve tutumlar gibi içsel rûhî olaylar, diğer bir yanıyla ise rûhî belirtileri kapsayan sözler, tepkiler ve hareketler gibi görülen ya da işitilebilen tutumlardır.²⁷⁷

Kindî, “*Sonsuzluk Üzerine*” adlı risâlesine başlarken yaptığı duasında muhatabı için Allah'tan “davranışlarını/amellerini hakk (gerçekle) ile süslemesi”ni talep eder.²⁷⁸ İnsanın davranışlarının hakikat yönünde olması talebi oldukça güzel bir duadır. Zira kişinin tüm fiillerinin hakikat merkezli oluşu onu, Allah indinde salih bir kul yaptığı gibi insanlar içerisinde de erdemli bir birey olarak yaşamasını sağlar. Kindî, aynı risâlesini bitirirken yaptığı duada ise: “Allah (c.c.), Dünya ve ahiretle ilgili mühim amellere kâfidir ve bunlarla ilgili işlerinde sana kefil/yeterli olsun.” diyerek kul için bir prensip sunmaktadır. Yani her türlü işlerinde Rabbini “kâfi/kefil” olarak bil ve ğayrisinden yardım talep etme, ayrıca dünyadakilere de minnet etme demektedir. Duasına devamla: “Allah seni hakk (hakikat/gerçek) ile bir yaşam sürmende ve hakikatin/hakkın meyvelerinden yararlanmada yardımcın olsun.” şeklinde temennide bulunur. Hak üzere bulunmak, Rabbin kullarından istediği şeydir. Kindî'nin de duası bu yöndedir. Kindî duasında hakikat üzere olmayı temenni etmenin yanında “Allah seni her türlü rezilliklerden/hatalardan korusun ve tevfiği ile seni en temiz amellere yöneltsin” temennisinde bulunarak, kulun uzak duracağı kötü tutum ve davranışları ve nelere yönelmesi gerektiğini duasında zikretmiş olur.²⁷⁹

276 Kindî, *Resâil*, s.97; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.144-145.

277 Hökelekli, a.g.e., s.2-3.

278 Kindî, *Resâil*, s.194; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.286-287.

279 Kindî, *Resâil*, s.198; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.292-293.

Kindî hakikatin aranması ve nereden olursa olsun alınması ve kabulüne dair şu ifadeyi kullanır: “*Lâ nestehî min istihsâni'l hakk*” Yani hakikat, gerçekler nereden gelirse gelsin -şarktan ya da garbdan- onun güzelliğini benimsemekten ve hakikate sahip olmaktan çekinmemeli, utanmamalıyız.”²⁸⁰ Bu açıklama bize, hakikati aramanın, ondan çekinmemenin hatta hakikatlerle şeref duymanın erdemli bir davranış olduğunu göstermektedir.

Vefâkarlık / Hak Bilirlik

Vefâ sözlükte tamamlamak, sözünü yerine getirmek, yeminini tutmak ve birinin hakkını teslim etmek anlamlarına gelir. Zıddı “gadr” olan vefâsızlık, sözünde durmamaktır.²⁸¹ Görülen iyilikleri unutmamak anlamına gelen vefakârlık, erdemli davranışlardan olan ve insanı değerli kılan bir haslettir. Kavram olarak, kişinin dostları, yakınları ve çevresi ile ilişkilerinde çıkardan en uzak feragatini, dostlarına karşı kendini en sadıkâne adayışını ve ilişkilerde verilmiş olan sözün/sözlerin yerine getirilmesi hususunda gösterdiği en yüksek bağlılığı/sadâkati ifade eder.²⁸²

Vefa, iç dünyamızda kökleşen bir duyguya dönüşmedikçe, sevgi üzerine kurulacak yaşantılarımız anlamsız hale gelebilir. Zira vefâkar olmak, bireyin kendi ruhsal özelliklerinin gelişimi, ferdî ve ictimâî saadetin yoludur.²⁸³ Dinî ve ahlâki değerlerden yani erdemlerden biri olan ve bireye olumlu kişilik özelliği kazandıran vefâkarlık duygusu, kendine yapılan iyilikleri unutmama, iyilikle muamele edenlere karşı iyilik ve güzelikle karşılık verebilme, iyilik yapanı ve yapılan iyiliği hatırd tutabilmektir.²⁸⁴

Dinî ve ahlâki değerlerden biri olan, insana olumlu kişilik özelliği kazandıran vefakârlık, dostlukta görülen ya da yapılan iyilikleri unutmama, iyilikte bulunanlara karşı aynısıyla ya da daha güzel bir iyilikle karşılık verme, bağlılık ve dostlukları devam ettirebilme, en azından iyilik yapanı ve iyiliği hatırlamadır. Ayrıca sözünü yerine getirme, verilen söze/sözlere sâdık kalma, kısaca sözünde durmaya “ahde vefâ” denir.

---

280 Kindî, *Resâil*, s.103; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.148-149.

281 İbn Manzur, *Lisânu 'l-Arab*, Dâru'l-Mâ'rife, Kahire, 1119, s.4884.

282 Hayati Hökelekli, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsânî Değerler*, 1.b., dem yayınları, İstanbul, 2013, s.229.

283 Muhammed Doğan Karaçoşkun, “Sevgiyi kökleştiren haslet: Vefâ”, *Diyanet Aylık Dergi*, S.246, Ankara, 2011, s.4-7.

284 Hüseyin İbrahim Yeğin, “Vefâkarlık Ölçeğinin Geçerlilik ve Güvenirlilik Çalışması”, *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.5, S.9, Bolu, 2017, s.120.

Tariflerde belirtilen niteliklere uygun davranışlarda bulunan, vefâ erdemine sahip olan insanlar için “vefâkâr” denilmektedir.²⁸⁵

Kindî'nin, “*Fî'l-Felsefeti'l-Ûlâ*” (İlk Felsefe Üzerine) adlı risâlesinde kullandığı kavramlardan biri “*hak bilirlilik, hakkını teslim etme, vefa*” anlamlarına gelen “*Evcebe'l-Hakk*”²⁸⁶ ifadesi oldukça manidardır. Risâlesinde bu kavramı kullanırken hem kendi yaşadığı dönem insanların olumsuz davranışlarını düzeltme adına onlara tavsiye niteliğinde söylemlerde bulunmuş hem böyle olumlu bir kişiliğe sahip olmanın fazîletine vurgu yapmış ve hem de vefakârlığı hak bilirlilik bağlamında kullanarak “*hakki teslim etme*”nin kişiye vacip olan bir davranış olduğunu öğretmiştir.

Kindî, bu tavsiyelerini şu cümlelerle ifadeye çalışmıştır: “Hak bilirliliğin gereği olarak bizlere düşen şey, kendilerinden faydalandığımız büyükleri karalamamaktır. Bize bırakmış oldukları fikirlerle onlar bizlerin atasıdır. Zira bu düşünceler, onların hakikatına varamadıkları değerli bilgilere ulaşmamızda bir yol ve araç olmuştur.”²⁸⁷ Kindî, bu tutumun kendilerinden önceki ilim ehline olan vefakarlık ve onların haklarını teslim etmek adına söylemiş olsa da bugünün psikoloji bilimi açısından bakıldığında bir çok tutum ve davranışın temellerini oluşturan bir kavram kullanmış olduğu anlaşılır. Zira insan, büyüklerinin kıymetini bilmek, onların bıraktıkları düşünce, fikir ve eserlerin mirasının hakkını teslim etmek adına onlara vefalı davranması erdemlerdendir. İslam dininin öğretileri de bu yöndedir.

Kindî “*Hikemiyât*”ında vefakarlık ile ilgili, vefalı olanların başkaları tarafından sevineceği, dostları tarafından da kötülük gelmeyeceği, kendilerine ters ve âsi hareketlerde bulunmayacaklarını söyler.²⁸⁸ Zira insanın kişiliğinden kaynaklanan olumlu davranışlar hem kendisi için fazîlet hem de içinde yaşadığı topluma olumlu etkileri barındırır. İnsan sosyal bir varlıktır. Bu sebeple bireyin bedensel ve ruhsal özellikleri, içinde yaşadığı toplumla ilişkileri neticesinde anlam kazanır. Bireyin kişilik özelliklerinden olan vefakarlık, digergâmlık, doğruluk ve hak bilirlilik gibi dinî ve ahlâkî değerler ile kişiliğini tezyin etmesi, onun gerçek anlamda yaratılış fitratına uygun hale gelmesinde en önemli etkidir.²⁸⁹

---

285 Hökeleklî, *İnsânî Değerler*, s.229.

286 Kindî, *Resâil*, s.102; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.146-147.

287 Kindî, *Resâil*, s.102; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.146-147.

288 Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.526-529.

289 Yeğin, a.g.m., s.120.

Ahlâki erdemlerden olan vefâ, dostun dostlarına olan sevgi ve sadakati, sevgide süreklilik, ihtiyaç halinde sevdiklerinin yanında bulunmak, onlara yardım etmek, sıkıntılarında destek olmak, onlara eziyet etmemek, onlara yük olmamak, onlardan yapamayacakları şeyleri istememek, onlardan gelen ikramları, yardımları, ilişkilerdeki ahlâkî güzelliği unutmamak gibi daha bir çok olumlu davranışı barındırmanın yanında dost ve arkadaşlarına karşı, vefâ/vefâkârlık'ın düşmanı olan kin, nefret, ihanet, aldatma ve kıskançlık gibi olumsuz tutumlardan kaçınmayı da gerektiren bir erdemdir. Kısaca vefalı insanın genel tanımı, dost-düşman herkesin kendinden güven ve emniyet duyduğu kimse olarak verilir.²⁹⁰

Kindî'nin başarılarını kıskananlar, hakkında ileri geri konuşmuşlar, ithamlarda bulunmuşlar ve ona karşı koğuculuk yapmışlardı. Kindî bunlara karşı “Nereden ve kimden gelirse gelsin hakikatin güzelliğini benimsemekten ve hakikate sahip olmaktan utanmamalıyız. Zira gerçeği arayan için “hakikat”ten daha değerli bir şey yoktur. Hakikat küçümsemez aksine ondan şeref duyulur...” ifadelerinden sonra böyle davranışlarda bulunmayanlar için “...Bu şahsiyetlerin hayvânî nefislerinde yer etmiş olan haset kırı ve tefekkür dünyalarını örten karanlık, hakikatin ışığını görmelerini engellemiştir...”²⁹¹ diyerek hak bilirliliğin erdem olduğunu anlatmış ve bunun aksine olan tutumların -yukarıda da anlatıldığı gibi- olumsuz davranışlardan kaçınmayı gerektiren bir erdem olduğu hakikate ters olduğunu vurgulamıştır.

Minnetarlık /Şükran Duygusu

Şükür kavramı, kelime olarak övmek, müteşekkik olmak, iyiliğe karşı dua etmek, iyilikleri bilmek, nankör olmamak ve minnetarlık gibi anlamlara gelir. Genel anlamda mutlu bir olay veya iyilikten duyulan hoşnutluğu bildirme, iyiliğin kıymetini bilme, iyiliğe karşı gösterilen memnuniyet, minnettar olmak, kadirşinaslık ve halinden memnun olma durumudur. Karşıtı ise nankörlük, vefasızlık, kıymet bilmemezlük, bencillik ve bir şeyi/hakikati örtmek anlamına gelen “küfür”dür. Şükretmek kavramı insanların ahlâkî gelişimlerini ve kişisel iyi oluşlarını destekleyen bir yardımcı, nankörlük ise kişinin kötü oluşuna, bir birey olarak kendini ve çevresini küçültmesine ve küçümsemesine sebep olan bir unsurdur.²⁹²

290 Hökeleklî, *İnsânî Değerler*, s.230-231.

291 Kaya, a.g.e., s.27-28; Kindî, *Felsefî Risâleler*, s. 148-150.

292 Hökeleklî, *İnsânî Değerler*, s.141-146.

Günümüz din psikolojisi çalışmalarında şükür duygusunun önemli bir yere sahip olduğunu söylemek yanlış olmaz. Gelenekten günümüze şükür duygusu üzerine yapılan tarifler onun önemini gösterir niteliktedir. Takdir etme ifadesi, bir şeyin gerçek değerinin bilinmesi, nimetlere karşı minnettarlık, iyiliklere karşı gönül borcu, kabul edebilmenin hazzı veya sevinçli olmanın sevinci gibi cömert bir davranış²⁹³ olduğu tanımlamalarından, ahlâkî fonksiyonları açısından bir barometre, bir motivatör veya ahlâkî bir pekiştirici görevlerinin olduğu²⁹⁴ tarzında ifade edilmeye çalışılmış geniş bir kavramdır.

Kindî, “*Fi'l-Felsefeti'l-Ûlâ*” (İlk Felsefe Üzerine) adlı risâlesinde “şükür” kavramı ile ilgili “Bizlere hakikatı getirenler bir yana, gerçeği az da olsa bizlere ulaştıranlara dahi minnet /şükür borcumuz büyük olmalı” cümlesini kullanır.²⁹⁵ Özellikle “bize hakikatı getirenler” ifadesine geniş anlamda bakıldığında çocukluğumuzdan yaşamın her evresine kadar tüm hayatımızda bizi yaratan Allah'a, dünyaya getiren ve gelmemize sebep olan anne-babaya, yeme-içme, büyüme, olgunlaşma, eğitim, sağlık gibi her alanda bizlere kendinden veren, sahip olduğumuz her değer ve nimete ve sahiplerine karşı şükürümüzü ifade etmemizi salık verir.

Kindî “*Defu'l-Ahzân*”ında üzüntüyü yenebilmenin çarelerinden birini, Allah'ın insana verdiği şeyleri emanet bilmesi ve verilenlerin kendi malı olmadığını bilerek onlar için şükretmesi gerektiğini söyler. Konuyu şöyle izah eder: “Bir kimse kendisine bir emanet verildiğinde kendisine verileni kendi malı olarak sayması, şükür yolunu terketmesi anlamına gelir. Zira emanet olarak verilenlere şükredebilmek, sahibi emaneti geri almak istediğinde onu gönül rahatlığı ile iade edebilmektir. Öyleyse emanet edilenin geri alınmasından üzüntü duymak şükürde kusur/hata etmek anlamına gelir...”²⁹⁶

Kindî'nin açıklamaları, günümüzde “şükür psikolojisi” olarak bilinen anlayış ve çalışmaların temelini oluşturacak niteliktedir. Zira Kindî konuyu “elden giden, kaybolan nimetlere üzülme yerine, var olanlara şükretmeyi bilme” anlayışı üzerine oturtmuştur. Kindî veciz ifadeleriyle konuyu şöyle izah eder: “Unutmamız ve devamlı hatırd tutmamız gereken hususlardan birisi şudur ki (Bizim sahip olduğumuz tüm nimetleri

293 Hökeleki, *İnsânî Değerler*, s.140-143.

294 Robert A. Emmons, Raymond F. Paloutzian, “Din Psikolojisi”, Çev. Ali Ayten, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.21, İstanbul, 2001, s.115.

295 Kindî, *Resâil*, s.102; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.148-149.

296 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, s.74-77; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.492-495.

bize veren ve bu nimetlerin hakiki sahibi olan) Allah, bize vermiş olduğu bu emanetlerin/nimetlerin en kıymetlilerini değil, en değersiz olanlarını geri almaktadır. Bu bizim için yapılan en büyük lütuflardandır. Onun bize verdiği esas kıymetli emanetler/nimetler (nefsimiz, aklımız, ruhumuz vs) bizden alınmamıştır. Öyleyse bu kıymetli nimetler devam ettiği için sevinç duymalı, diğer dünyevî (değersiz) emanetler alındığı zaman üzüntüye kapılmamalıyız. Hatta verdiklerinin hepsini elimizden alsa dahi üzülmeğe sakınmalı ve memnuniyetimizi devam ettirmemiz gerekir. Bu, Allah'a olan şükran borcumuzun ve O'na olan sevgimizin ifadesidir. En güzel bir şekilde şükretmeyi O'na nasıl yapmalıyım ki Allah nimetlerin en kıymetlisini, kimsenin el atmadığı nimetleri bizde emanet olarak bırakmıştır.”²⁹⁷

Kindî, risâlelerinde yaptığı kısa izahatların sebebini anlatırken, zamanının düşünür (ilim ehli) geçinen insanların zayıf ve noksan karakterlerini açıklayarak, onların hasetleri, düşmanlıkları, zâlimâne tavırları ve nankörlük sebebiyle hakikati anlamak yerine fazilet sahiplerini aşağıladıklarını dillendirir. Bu kimselerin özelliklerini anlatırken onların “yüksek düşünce sahiplerini takdir etme” özellikliklerin olmadığını izah eder.²⁹⁸ Onun anlayışına göre akıllı ve erdemli insanlarda “takdir etme, şükür, minnettarlık” gibi özelliklerinin bulunması gerekir. Böyle davranmayanlar ise nankörlük yapmışlardır.

Utandırma / Haya ve İffet

İffet, namuslu olmak, nezih, temiz, saf ve lekesiz olmak, cinsel dürtüleri kontrol etmek gibi anlamlara gelir. İffet kavramı utanma, edep, itidâl, kibarlık, tevazu, dürüstlük ve nezâket gibi erdemlerle yakın ilişkisi olan bir duygudur. İffet erdeminin karşıtını ise oburluk, açgözlülük, kıskançlık, cinsel arzulara düşkünlük gibi eğilimler oluşturur. Kısaca ahlâkî kötülük ve çirkinliklerden kaçınma, kendini koruyarak namuslu bir hayat yaşamayı tesis eden yüksek bir manevi değerdir.²⁹⁹

İffet erdeminin temelinde ve bir duygu olarak gelişmesinde utanma/haya duygusunun özel bir yeri vardır. Yapılan psikolojik tahliller ve etnik gözlemler, haya/utanma duygusunun insanlığın en kadim ve köklü özelliklerinden biri olduğunu gösterir.

297 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, s.76-77; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.494-495.

298 Kindî, *Resâil*, s.104; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.150-151.

299 Hökelekli, *İnsânî Değerler*, s.93.

Utanma hissi, insanda fitrî olarak bulunan ve erken yaşlardan itibaren gelişmeye başlayan sağlıklı kişilik oluşumunun işareti kabul edilen bir duygudur.³⁰⁰

Kindî “*Hikemiyât*”ında utanmazlığın hayasızlık³⁰¹ olduğunu söyleyerek utanma ve haya ile ilgili şu açıklamaları yapar: “İnsan için en kötü uçurum/aşağılık durum, kişinin kendi nefsinden az utanmasıdır. Yani hayânın azlığıdır. Nefsinden utanmayanın yakasını rezillikler bırakmaz ve başı felaketlerden kurtulmaz. Böyle birinin ahlâkından da insanlar hayâ eder ve utanırlar. Ancak kendi nefsinden utanan selâmet içerisinde olur. Utanma duygusunu yitirmeyen kişi eleştiri almaz. Fakat utanılacak şeyler yapanlar, azarlanmayı ve eleştiriye hak etmiş olurlar. Utanılacak işleri yapmayanlar, yani suçlanmayı ya da azarlanmayı hak etmeyen kimseler, kötülükle de karşılaşmazlar.”³⁰²

Kindî risâlelerinde iffeti itidâl davranışlar cümlesinden ve erdemlerden biri olarak kabul eder. İtidalden sapmanın neticesinde ise iffete aykırı rezilliklerin/ tutkuların ortaya çıkacağını vurgular. Bunları ifrat ve tefrit açısından değerlendirir ve yeme-içme tutkusu, şehvet tutkusu ve kıskançlık/aşırı değer verme tutkusu olarak kısımlara ayırır. Tefrit açısından anormallikleri de zikreden Kindî, bunların faziletlerin zıddı olarak insanda oluşan huylar olduğunu ve insanı hile ve aldatma ve bu anlamlara gelen cerbeze, müvârebe, mühâde'a gibi daha bir çok benzeri olumsuz davranışlara sürükleyeceğini söyler.³⁰³

İbn-i Sînâ'nın fazileti hikmet, şecaat, iffet ve adalet olarak dört temele dayandırdığı gibi³⁰⁴ Kindî de rûha ait ahlâkî erdemleri bilgelik (hikmet), yiğitlik (necdet) ve iffet olarak üç kısımda mütaala eder. Bu erdemler arasında iffet duygusu hakkında şunları söyler: “Bedeni eğitip geliştirmek yani onun eğitilmesi için lazım olan şeyleri edinmek ve onu gelebilecek her çeşit tehlikeden korumak adına yapılması gereken her şeyi yapmak, sonra bunları muhafaza etmek ve benimseyerek uygulamak, daha sonra da buna aykırı olan şeyleri yapmamaktır.” Ayrıca Kindî, bilgelik, yiğitlik ve iffet gibi ahlâkî hasletlerden her birinin faziletli bir hayat için koruyucu bir sûr durumda olduğunu bildirir.³⁰⁵

---

300 A.g.e., s.93-94.

301 Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.524-525.

302 Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.520-521.

303 Bkz. Bu kavramların izahı faziletler bölümünde verildi.

304 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, 1995, s.269-270.

305 Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.266-267; Kaya, a.g.e., 2015, s.60.

Hoşgörülü olmak (el-Hılm)

Arapça'daki “El-hılm” karşılığı olarak türkçemizde “hoşgörü” kelimesini buluruz. Bunlardan sabırlı ve temkinli, akıllı, ağır başlı olmak ve yumuşaklık anlamlarına gelen “el-hılm”, akıllı ve kültürlü olmakla kazanılan, insanlar arası ilişkilerde hoşgörülü, affedici ve medenî davranışlar sergilemeyi sağlayan bir ahlâkî erdemdir. Hadislerde ise bu kavram “ağır başlılık, yumuşaklık” anlamlarında kullanılmaktadır. İbn Sînâ “*İlmü'l-Ahlâk*”ında hılme dair faziletleri öfkeyi yenme, kerem, hoşgörü, af, gönül zenginliği ve kin gütmeme olarak sayar.³⁰⁶

Müsamaha anlamında hoşgörü düzgün olmak, bir konuda tatlılık, şiddet, sertlik ve kabalıktan sakınmak, kolaylık ve yumuşaklıkla muamele etmek, affedebilme, özrü kabul edebilme, sabırlı olma, nefsanî temayülleri kontrol edebilme, itidal içinde olabilme, farklılıkları anlayışla karşılayabilme, dengeyi gözetme, beşeri münasebetlerde orta yolu takip etme.. gibi anlamlara gelmektedir. Genel anlamda ise her şeyi anlayışla karşılayarak, mümkün olduğunca izin verebilme, iyi karşılama ve karşılıklı anlayıştır. Hoşgörülü olma tutumu, koşulsuz sevmeyi, menfaat gözetmemeyi ve sabırlı olmayı öğreten bir davranıştır.³⁰⁷

Kindî risâlelerinde zaman zaman hoşgörülü olmaya dair açıklamalar yapar. Bazen bunu muhatabına “senin gibi engin görüşlü ve anlayışı yüksek bir kişilik”³⁰⁸ şeklinde bazen de konu ile ilgili geniş açıklamalarında hoşgörülü davranışın nasıllığını ve neticesini izah eder. Mesela başkalarına anlayış gösteren, hoşgörülü olan bir kimsenin, başkaları tarafından anlayış göreceğini, anlayışlı olmayan bir kimsenin yaptığı tutumu ise ahmaklık olarak niteler. Davranışlarında hırçın olan kimselerin, bu tutumları kendilerine bıkkınlık, bitkinlik olarak döneceğini söyler.³⁰⁹

Kindî anlayışlı ya da nâzik/kibar bir kişiliğe sahip olmak veya zıddı olan anlayışsız biri olmakla ilgili veciz ifadelerde bulunur. “*Hikemiyat*”ında konuya dair bir veciz ifadesi şöyledir: “*Hoşgörüye âsi olan, baş kaldıran, zilletle itaat eder, ona boyun eğer. Hoşgörünün dar yolunda yürüyen, eminlik vatanının geniş ovasına kavuşur.*”³¹⁰ Burada konuyu tam anlamıyla hülâsa etmiştir denilse mübalağa olmaz. Zira hoşgörülü olabilmenin yolunun dar olduğunu söylerken, onun yüksek erdemler gerektirdiğini,

306 Mustafa Çağrı, “El-hılm” mad., *DİA (Diyanet İslam Ansk.)*, C.XXVIII, İstanbul, 1998, s.33-35.

307 Hökelekli, *İnsânî Değerler*, s.315-316.

308 Kindî, *Resâil*, s.201-202; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.294-295.

309 Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.526-527.

310 Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.524-525.

ancak faziletli bir kişiliğe sahip olduğunda bu tür davranışların sergilenebileceğini vurgulamış olur. Hoşgörülü olmak veya aksi bir davranışta bulunmanın tüm detayları incelenirse ancak bu kadar veciz bir ifade ile hülâsa edilebilir.

Feraset (Firase)

Firâset/ferâset kavramı sözlükte “keşfetme, sezgi ve ileri görüşlülük” anlamlarına gelir. Dar anlamda ise firâset kişinin dış görünüşüne bakarak onun ahlâk ve şahsiyeti (karakteri) hakkında bir kısım tahminlerde bulunmaktır. Daha genel anlamda firâset, akıl ve duyu yoluyla bilinmeyen şeylerin sezgi gücü sayesinde bilinebilmesidir.³¹¹

Kindî’de en geniş kavramlardan biri ferasettir. Eserlerinin bir çoğunda erdemler, ahlâkî faziletler ya da olumlu davranışlarla ilgili yaptığı açıklamaların hemen hepsinde bunların izahını yaptıktan sonra bu tür davranışlarda bulunmayan insanları “ferasetten uzak kimseler” olarak nitelemektedir. Konunun başında ferasetin anlamıyla ilgili açıklamalarda da görüleceği üzere ileri görüşlü olma ve sezgi gücünün kuvvetine dair anlamlarında kullanarak, faziletlerden uzak yaşayanları ileri görüşlü olmayan, sezgi gücü zayıf hatta ahmaklık derecesinde olduklarını vurgular.

Kindî “*Defu'l-Ahzan*”ında üzüntüyü yenmelerin yollarından birini izah ederken aç gözlü olmamak, cimrilikten sakınmak ve iyiyi kötüden ayırdedebilen bir ferasette olunmasını söyler. Bu maddenin izahını yaparken insan elinde var olan nimetlerin kıymetini bilmeli, elinden alınanlara üzülmemeli, bu nimetleri veren Allah’ın isterse tekrar geri alacağını bilecek ferasette olmalı şeklinde ifadelerde bulunur. Elden giden nimetlere üzülen insanları ise iyilikleri kötülüklerden ayırt edemeyen ferasesiz insanlar olarak niteler.³¹²

Sükût Psikolojisi

Kur'an-ı Kerim, sözlerin en güzelinin Kur'an olduğunu zikreder (Zümr 39/23). İnsan konuşan bir varlıktır ancak Kur'an insanın nasıl konuşması gerektiği ile ilgili tavsiyelerde bulunmuştur. Mesela konuşurken bağırıp çağırarak konuşmak yerine “(konuştuğunda) *sesini alçat* (yükseltme), *zira seslerin en çirkini merkep sesidir*” (Lokmân 31/19), “*insanlara güzel söz söyleyin*” (Bakara 2/3) ya da “*sözün en güzelini söyleyin*” (İsrâ’ 17/53) gibi tavsiye ve prensipler getirmiştir. Kısaca Kur'an

311 Süleyman Uludağ, “Firâset” mad., *DİA (Diyanet İslam Ansk.)*, C.XXXV, İstanbul, 2002, s.513-514.

312 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, s.74-75; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.492-493.

müntesiplerine söz söyleme âdâbına dair yumuşak (Tâhâ 20/44; İsrâ 17/28), teselli edici, tatlı, doğru (Nisâ 4/5,8) ve hikmetli sözlerin söylenmesini öğüt vermektedir.

İslam dininde boş konuşmak yerine hayırlı söz söylemek ya da susmak düsturu vardır. Konuştuğunda hayır söylemek, gerekmedikçe de susmayı tercih etmek, iyi bir mü'min olabilmenin özelliklerindedir. Bu tutum erdemli bir davranıştır. Kur'an-ı Kerîm'de insanlara söz söylemenin öğretildiği (Rahmân 55/4), konuştuğu zaman yanlarında gözetleyicilerin (kirâmen kâtibîn meleklerinin) olduğu (Kâf 50/18) yani dikkatli konuşmanın gerekliliği, peygamberlerin tebliğlerinin söz ile olduğu yani kendilerine sözlerin en güzelini söylemenin nasip edilmiş olduğu (Hacc 22/24) gibi ayetler zikredilir. Kur'an'ın bu tür izahlarında söz söylemenin önemi vurgulanırken konuşmanın sıradan bir iş olmadığı ve bir kısım sorumluluklar gerektiren bir eylem olduğu bildirilir.

Yine Kur'an-ı Kerîm mü'minlerin özelliklerini anlatırken onların, anlamsız ve yararsız şeylerden (yani boş ve mânasız söz ve davranışlardan) uzak durduklarını (Mü'minûn 23/3) zikreder. Tüm bunlar söz söylemenin gerekliliği, insanın konuşan bir canlı olduğu gerçeğini anlatan delillerdir. Ancak erdemli insan hangi sözün ne zaman ve nasıl söyleceğini bilen kimse olduğu gibi faydasız ve boş konuşmaktan da uzak duran bir şahsiyettir. Bu durum erdemli davranış psikolojisi açısından önemli bir tutumdur. Zira bu tavrı Allah Rasûlü (a.s.) ümmetine öğütlemiştir. Ebû Hüreyre (r.a.)'ın rivâyet ettiğine göre Allah Rasûlü (a.s.) şöyle buyurmuştur: “Allah'a ve ahiret gününe iman eden mutlaka hayır söylesin veya sussun.”³¹³

Sükûtun tasavvuf geleneğinde önemli bir yeri vardır. Mesela Ebû Tâlib El-Mekkî sükûtu, önemli faziletlerden biri olarak zikreder. Özel bir bölüm açarak sükûtu, hak yolcusunun azığı, kendisinde selamet ve hayırların olduğu en önemli haslet, âlimin süsü ve câhilin kusur perdesi, kalbin huzuru, akli geliştiren, sahibine verâyı öğreten ve takvâyı elde ettiren fazilet³¹⁴ gibi ifadelerle izah eder.

Kindî'de “*Hikemiyât*”ında konu ile ilgili veciz bir ifade de bulunur: “Diline hâkim olan bir kimse, yardımcılarını çoğatmış ve insanların tümünü kendine kardeş kılmış/edinmiştir.”³¹⁵ Kindî'nin ifadesindeki “yardımcılarını çoğatlma” hususu, el-Mekkî'nin sıraladığı fazilet ve hasletler açısından bakıldığında daha net anlaşılır hale

313 Buhârî, Edeb 27; Müslim, İman 17; Tirmizi, Sıfatu'l-Kıyame 50.

314 Ebû Tâlib el-Mekki, *Kutu'l-Kulûb-Kalplerin Azığı*, 2b., Çev. Yakup Çiçek, Dilaver Selvi, C.1, Semerkand Yayınları, İstanbul, 2003, s.1382-394.

315 Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.518-519.

gelmektedir. Ayrıca “bütün insanları kardeş edinme” kavramı da aynı yolla açıklanabilir. Zira kendinde böyle faziletler ve hasletler olan erdemli kimseler diğer insanlarla husûmetli bir tavırla değil, anlayış, sevgi ve muhabbetle yaşamının gayreti içerisinde olurlar. Bu da bize sükût psikolojisinin önemini, bireye getirilerini ve özellikle toplumsal yaşamdaki faydalarını izah eder niteliktedir.

Kanaatkâr olmak

Sözlükte “payına razı olma” anlamına gelen kanâat terim olarak “kişinin azla yetinerek elindeki nimetlere razı olması, başkalarının elinde olan nimetlere göz dikmemesi ve aşırı kazanma ve tüketim hırsından uzak durması” şeklinde izah edilen ahlâkî bir erdemdir. Eldekilerle yetinme, hakkına rıza gösterme, tamah, ihtiras ve israftan kaçınma, Yaratıcının dünya nimeti olarak verdiği paya razı olmaktır. Ya da başkasının malına göz dikmemek, alın terinin ve bileğin kazancına rıza göstermedir. Kısaca kanaat, yaşamın tüm fiillerinde geçim hususundaki harcamalarda itidalli olmanın adıdır. Tüm bu özelliklere sahip olan kimselere kanaatkâr denir.³¹⁶

Kur'an-ı Kerîm'de kanaatkârlığın önemi üzerine durulmuş buna mukabil dünya ve içerisindeki mala karşı aşırı hırs ve düşkünlük yerilmiştir. Allah Rasûlü (a.s.)'da kanaatkârlığın bir iffet olduğunu, tok gözlü olmak ve gönül zenginliğine ulaşmak olarak değerlendirmiştir. Ahlâk ve âdâba dair kaynaklar, kanaatkârlığın ruhî ve ahlâki bir erdem olduğunu vurgular. Tasavvuf geleneğinde de mala karşı aşırı hırslı olmak yerilmiştir. Bazı kaynaklar ve İslam düşünürleri kanaatkâr olanların haysiyetli ve özgür bir yaşam süreceğini belirtirler. Mesela Ya'kûb b. İshak el-Kindî “*Def'u'l-Ahzân*”ı başta olmak üzere ahlâk ve tasavvufa dair eserlerinin bir çoğunda üzüntü, hüzn ve mutsuzluğun başlıca sebeplerinden birinin kanaatsizlik olduğu bildirir.³¹⁷ İsmail Üsame Kavî, psikolojik mutluluğun kaynaklarından biri olarak kanaat hasletini zikreder.³¹⁸ İbn Hazm'da kişiliğin faziletli yönlerinden bahsederken “kanaat”in bir tür kişilik özelliği olduğunu söyler.³¹⁹

Kindî aile halkına karşı kanaatkâr olmaları yönünde tavsiyelerde bulunarak onlara şöyle seslenmiştir: “Sizin haliniz şu yaşadığımız dönemin çevre halkından daha iyidir.

316 Hökeleki, *İnsânî Değerler*, s.268.

317 Mustafa Çağrı, “Kanaat” mad., *DİA (Diyanet İslam Ansk.)*, C.XXIV, İstanbul, 2001, s.289-290.

318 Ali Ayten, “Arap Ülkelerinde İslâmî Psikoloji ve Din Psikolojisi Çalışmaları”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.12, S.2, Adana, 2012, s.80.

319 Ayten, a.g.m., s.58.

Zira bakın onlar (tutumlu olmamaları ve israfları sebebiyle darlık durumunda olduklarından) evlerinde tek çeşit yemek yerlerken sizin önünüzde, sofralarınızda çeşitli rızıklar mevcuttur.”³²⁰ Bu tavır eldeki nimetlere şükretme ve kanaatkar olmayı tavsiye eden erdemli bir davranıştır ve aynı zamanda bir terbiye metodudur. Kindî, “er-Rızâ” kelimesi üzerinden de kanaatkâr olmayı izah eder. Kelimenin kızgınlığın bir karşıtı olarak kullanıldığında hoşnut olma yani nefsin, kanaat olunmayacak bir şeye kanaat getirmesi anlamına geldiğini bildirir.³²¹

Yukarıda da bildirildiğine göre Kindî kanaata bir çok defa vurgu yapar. Mesela “*Def'ul Ahzân*” adlı risalesinde üzüntüyü yenmenin çarelerini izah ederken, kişinin kendi nefsinde var olan nimetlere kanaat etmesi, başka şeyler peşinde koşmaması, kralları dahi kendine köle yapan olumsuz tutum ve davranışlardan olan öfke ve şehvet gücüne hakim olmasını sağlayacağını söylediği ifadelerinde kanaatin önemini vurgular.³²² Aynı şekilde Kindî “*Hikemiyât*”nda da kanaat ile ilgili veciz sözler söyler. “*Kanaat ehli olan köle hür; tamahkâr olan hür biri ise köle sayılır. İyi bir kanaatkâr olan kimsenin baharı uzun olur. Kanaat etmek, başkalarına boyun eğmekten hayırlıdır. Kanaati azaltan, başkalarına eyvallah etmeyi çoğaltır. Kanaat ehli olmayan daima müşteki olur; her şeyden şikayet eder ve bu tutumunun sonu gelmez.*”³²³

1.2.2.Olumsuz Davranışlar

Anormal psikolojisi tipik olmayan davranışlar, yetersizlikler ve zihinsel hastalıklarla ilgilenir. Anormal davranışlarla ilgili psikolojik tanımlar, genellikle davranışın güncel oluşumu ile ilgilenir. Yani bir davranış kişiyi sıkıntıya sokuyorsa amaçlarına ulaşmayı engelliyor veya anlamlı olan ilişkilerine zarar veriyorsa böyle bir davranışın işlevsel olmadığı ve tedavi gerektirdiği kabul edilir. Tıbbî tanımlar anormal davranışı, altta yatan bir hastalığın belirtisi şeklinde görür. İstatiksel açıdan sıklıkla görünmeyen herhangi bir davranış anormaldir. Ancak sağlık temelli yaklaşımlar, anormal davranışları tanımlamak ya da belirlemek için önce normalin ne olduğunu ortaya koyar ve daha sonra bunun karşısına anormal olanı koyar. Görüleceği üzere anormal davranışla ilgili bir çok tanım ortaya çıkmaktadır.³²⁴

320 Câhız, a.g.e., s.81.

321 Kindî, *Resâil*, 1950, s.177; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.266-267.

322 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, s.100-103; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.508-511.

323 Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.518-525.

324 Sayar, a.g.e., s.131.

Ahlâk bağlamında olumsuz ya da anormal davranışlar erdem zıddı olan tutumlardır denilebilir. Erdem, insanın doğru, dürüst, iyi ve ahlâklı biri olmasını sağlarken, erdem zıddı olan kusur ya da olumsuz davranışlar insanı eksik, zayıf ve mükemmellikten uzaklaştıran tutumlardır. Bir başka ifade ile erdem, itiyadi bir eyleme dönüşecek, ahlâki iyiliklerle sonuçlanacak eğitilmiş davranışsal eğilimler, erdemsizlik ya da kusur ise itiyadi eyleme dönüşecek, ahlâki açıdan kötülükle sonuçlanacak eğitilmiş davranışsal eğilimlerdir.³²⁵ Bu anlamda olumsuz davranışlar, erdemsizlikler ya da ahlâkî kusurlardır.

Rezîlet Kiri

Kaynaklarda rezîlet kavramı fazîletin zıddı olarak geçmektedir. Fazîletler erdemler olarak, rezîletler ise erdemsizlikler olarak verilmiştir. Aristo “*Nikomakhos'a Etik*” eserinde eksiklik ve aşırılıkları erdemsizlik olarak niteler. Platoncu yaklaşıma göre erdemsizlikler, itidalden uzaklaşarak ifrat ve tefrîte meyiletme neticesinde ortaya çıkar. Dört cins erdem mukabilinde bunların zıddı olan erdemsizliklerden bahsedilir. Bunlar hikmetin zıddı olan cehâlet yani bilgisizlik, yiğitliğin zıddı olan korkaklık, iffetli olmanın zıddı olan hazlara düşkünlük, adalet erdeminin zıddı ise zulümdür. Şehrezûrî de ise dört cins erdemlerin zıddı olarak sekiz erdemsizlik vardır ve bunlar kurnazlık, ahmaklık, şehvet, hazlara düşkünlük, isteksizlik, öfke, saldırganlık ve korkaklıktır.³²⁶

Kindî'ye göre rezilet, itidalden sapmanın doğurduğu şeylerdir. Bunlar ifrat ve tefrit olmak üzere iki kısımdır. Bunlardan yiğitlik itidalinden sapmanın neticesinde üstün gelme gücü olarak delice saldırganlık ve korkaklık reziletleri ortaya çıkar. İffet itidalinden sapmanın neticesinde ise iffete aykırı rezillikler ortaya çıkar ki bunlar ifrat ve tefrit açısından olmak üzere iki şekilde oluşur. İfrat açısından ortaya çıkan rezillikleri ifade eden kavram “tutku”dur ve üçe ayrılır.

- 1-Yeme içme tutkusu olan oburluk, yani yeme ve içmeye fazla düşkünlük.
- 2-Şehvet tutkusu. Yani zinaya varacak derecede şehvî isteklere düşkünlük.
- 3-Değer verme tutkusu. Kıskançlık ve çekişmeleri getiren aşırı düşkünlük.

325 Seda Arıkan, “Türkçede İkili Karşıtlık Kavramları Olarak Erdem ve Kusur”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S.7, Bursa, 2018, s.601-603.

326 Fatih Aydın, “İslâm Ahlâk Düşüncesinde Erdemler: Şehrezûrî Örneği”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C.6, S.5, 2017, s.3101-3107.

Tefrit açısından olan anormallikler ya da rezillikler ise tembellik ve benzeri olumsuz huylardır. Nefsin fonksiyonlarından olan bu tür olumsuz tutum ve davranışlar başkası üzerinde ortaya çıktığında yani başkalarına etkileri olduğunda zülme dönüşür. Kindî, dört cins faziletin zıddı olarak bu dört cins rezillikleri izah ettikten sonra beşinci bir tür reziletten bahseder. Bunu düşünme gücünden kaynaklanan ve normale (itidale) aykırı olan huylar olarak verir. Bu huylar hile ve aldatma anlamına gelen cerbeze, müvârebe, mühâde'a ve benzeri olumsuz davranışlardır.³²⁷ Kindî rezilet niteliğinde olan olumsuz davranışların tümüyle ortadan kaldırılarak değil itidal noktasına çekmek suretiyle faziletlere dönüştürülebileceğini öngörür.³²⁸

Kindî, “*Fî'l-Felsefeti'l-Ûlâ*” (İlk Felsefe Üzerine) adlı risâlesinin girişinde yaptığı “(Allah seni) bütün rezîlet kirlerinden temizlesin” şeklinde yaptığı duada “*tab'u'r-Rezîle*” ifadesi ile kullanır.³²⁹ Rezil, rüsvay olmak anlamında olan bu tür tutum ve davranışlardan kurtulması ya da temzilenmesi adına muhatabına dua eder.

Bir başka risâlesini yazdığı şahsa dua ederken de: “Allah sana... bütün rezilliklerden korunmayı nasip etsin!”³³⁰ ifadelerini kullanarak rezilliklerden korunmanın gerekliliğini vurgular. Zira ona göre rezillikler, insanı tahrib eden, mahveden bir savaştır. Ona göre “Eğer bir kimse uzun süre kötülüklerle savaşır, onlardan kaçır ve bu mücadelesi onu yorarsa o kimse iyiliklerin (hasenâtın) gölgesinde dâimî olarak huzur içerisinde yaşama emniyetine kavuşur.”³³¹

Haset etmek

Ebû Bekir er-Râzî olumsuz davranışlardan biri olan haseti, cimrilik ve tamahın nefiste birleşmesi olarak tanımlar.³³² Haset kavramı, başkasının sahip olduğu imkânların kendisinin olmasını isteme, kıskanılan kişinin maddî ve manevî imkanlarından mahrum kalmasını istemeyi ifade eder. Gazzâlî ve Muhasibî gibi İslam ahlâkçıları haset tutumunu bir duygu ve temenni olarak kabul etmişler, Ebû Bekir er-Râzî ise bunu rûhî hastalık olarak saymıştır. Kur'an-ı Kerîm'de haset kavramına dair izahatlar yapılmış ve hasetçinin şerrinden Allah'a sığınılması gerektiği (Felâk 113/5) bildirilerek, kendisinden

327 Bkz. Bu kavramların izahı faziletler bölümünde verildi.

328 Kindî, *Resâil*, s.178; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.268-269.

329 Kindî, *Resâil*, s.97; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.144-145.

330 Kindî, *Resâil*, s.105; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.152-153.

331 Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.522-523.

332 Ebû Bekir Râzî, *Ruh Sağlığı: et-Tıbbu'r-Rûhânî*, 2.b., Çev. Hüseyin Karaman, İz yayıncılık, İstanbul, 2008, s.88.

istiâze edilecek kötü/olumsuz bir davranış olduğu ortaya konulmuştur. Hadislerde de haset yerilmiş, “*Bir kulun kalbinde imanla haset bir arada durmaz*”,³³³ “*Ateşin odunu yakarak bitirmesi gibi haset de iyilikleri (amelleri) mahveder*”³³⁴ şeklinde tembihlerde bulunulmuş hatta hasedin sosyal problemlere, sıkıntılara yol açan ahlâkî bir hastalık olduğu³³⁵ vurgulanmıştır.

İslam ahlâkçıları haset tutumunu ruh hastalığı olarak kabul etmişler ve hasetin hasetçinin kendisine zarar vereceğini ve onu mutsuz kılacağını söylemişlerdir. Kindî ise “*Defu'l-Ahzân*”ında haset kavramını üzüntü, hüzn ve mutsuzluk sebebi olarak zikretmiştir. Kindî'ye göre haset, rûhu kirleten bir kusur ve şerlerin en kötüsüdür. Haset, başkasının zararını istemek olduğundan bir tür kötülük sevgisidir. Kötülüğü sevende kötüdür. Bu anlamda insanların en kötüsü, dostlarının zararına sevinendir. Gazzâlî, kalbi haset gibi bir hastalıktan kurtaracak tedavi yollarını eserlerinde izaha çalışmıştır. Kısaca İslam ahlâkçıları nezdinde haset, kalbin niteliği olarak kabul görmüştür.³³⁶

Kindî, “hayvânî nefislerde yer eden haset kini”nden bahseder ve bu olumsuz duygunun “gerçeğin (hakikatin) nurunu engellediği”ni vurgular.³³⁷ Haset, olumsuz duygulardan biridir. Ancak Kindî'nin bu olumsuz tutumun izahında yaptığı tanımlama oldukça manidardır. Hikemiyât'ında ise haseti oluşturan sebeplerden biri olarak, başka kimselerin elinde olan (mal, mülk, servet, evlât, makam, mevki gibi) şeylere üzülmek olarak izah eder ve insanların elindekine göz dikmeyen kimseler için bu tutumlarının, kendilerine bir eksiklik getirmediği gibi hayal kırıklıklarına uğramayacaklarını söyler. Haset eden kimseler için yine tavsîyelerde bulunan Kindî, başkalarının elindeki değerlere göz diken kimselerin, kendini boş yere hüzne soktuklarını ancak bu üzüntülerinin başkaları tarafından tasvip görmeyeceğini, ayrıca böyle bir tutumun kendilerine kazançlı değil devamlı kaybettirici olduğunu ve olumsuz davranışlardan olan öfke gibi bir hasletin kendilerinde dinmek bitmeyecek bir şekilde oluşacağını söyler.³³⁸

O aynı zamanda “i'tidâl” kavramı üzerinden şahsiyet analizleri yapar ve bunu yaparken de rezalet kavramı üzerinden örneklendirir. Burada izahına çalıştığı iffete aykırılığı (anormal davranışları) kısımlara ayırır ve bunları hırs/tutku kavramları ile

333 Nesâî, Cihad 8.

334 İbn Mâce, Zühd 22; Ebû Dâvûd, Edeb 44.

335 Müslim, İmân 243.

336 Mustafa Çağrı, “Haset” mad., *DİA (Dîyanet İslam Ansk.)*, C. XXVI, İstanbul, 1997, s.378-379.

337 Kindî, *Resâil*, s.104; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.150-151.

338 Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.526-527.

açıklar. İnsanın sahip olduğu tutkuların birinin de “kıskançlık” tutkusu olduğunu ifade eder ve haset duygusunun insanı kötülöklere götüreceğ bir tutku/hırs olduğunu belirtir.³³⁹ Kindî, hasedin kendisinin bir erdemsizlik olduğu gibi diğere kötölöklere ve tutkuları da tetikleyen kalbî bir hastalık olduğu sonucuna varır.

Yukarıda da zikredildiğı gibi Kindî, üzüntüyü yenmenin çarelerinden birini, kıskançlık etmemek ve hasetten kaçınmak olarak verir. Haset eden bireylerin davranışlarını şöyle aktarır: “İnsanların tabîi olarak sahip olmaları gereken şeyleri elde ediyorlar diye kedere boğulmak, bunlardan üzüntü duymak haset edenlerin en önemli özelliklerindedir. Kıskançlık ve haset kötölöklere en kötüsüdür. Eğer bir kimse düşmanlarının kötölöğe uğramasını istiyor ve bundan seviniyorsa o kimse kötölöğü seviyor demektir. Kötölöğü seven kişi kendisi kötü bir insandır. Bu tür bir insandan daha kötü olan ise dostlarının başına kötölök/belâ/musîbet gelmesini isteyen ve bundan sevinen kimsedir. Kendi nefsinin yararına olan yani kendisinin sahip olmak istediğı şeylerden dostlarının mahrum kalmasını isteyen bir kimse, kendisi için kötü olan şeyleri dostları için isteyen biri demektir. Dolayısıyla dostlarına kötölöklere reva gören ve buna sevinen bedbaht bir kimsedir. Öyleyse bu tür aşağılık (kıskanç/hasetçi) duruma düşmekten kaçınmamız gerekir ve bu tür bayağılıklara rıza göstermeyeceğimiz gibi bu huylardan da memnun olmamamız gerekmektedir.”³⁴⁰

Övünmek (el-fahr) – Gurur – Kibir

Cahiliye ahlâkı olarak bilinen övünme, insanlar arasında sevilmeyen bir davranıştır. Arapçası “fahr”dır. Kişilerin bir biri ile övünme yarışına girmesi olan “tefâhür”, bir kimsenin meziyetlerini zikrederek başkalarına üstünlük yarışına girmesi olan “müfâhere” gibi terimler aynı köktendir. Anlam olarak fahr, bir kimsenin, mal, mülk, servet, evlat çokluğu, makam veya mevki gibi kendi varlık bütünlüğünün dışındaki imkânlar üzerinden kendi nefsinin övmesi, bunları başkalarına karşı bir üstünlük olarak görme huyudur. Bu ise câhiliye Araplarının olumsuz davranışlarından biri olarak bilinir.

Kur’ân-ı Kerîm’de bu kavramla ilgili ayetlerde, övünmenin ne kadar kötü bir haslet olduğu zikredilir. Bu dünya yaşamının oyun ve eğlence, gösteriş ve insanlar arasında övünme yani tefâhurdan ibaret olduğu, insanlar arası mal ve evlât gibi varlıklar

339 Kindî, *Resâil*, s.178-179; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.268-269.

340 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, s.72-73; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.490-493.

üzerinden çokluk yarışının yapıldığı yer olarak, dünyanın fânîliğinin zemmi izah edilir (Hadîd 57/20). Bir başka ayette, dünyada kendisine rahat bir yaşam ve nimetler verilen, ancak bu nimetler ve varlıklarla şımaran, kendini öven (fahûr) olumsuz tipler eleştirilir (Hud 11/10). Bir diğesinde ise kendini beğenen ve övünen (fahûr) kimselerin yüce Yaratıcı tarafından sevilmediği söylenir (Nisâ 4/36; Lokman 31/18).

Övünme hasletinin kötülüğüne ve câhiliye âdetlerinden olduğuna hadislerde de dikkat çekilerek, Allah Rasûlü (a.s.)'ın özellikle atalarla övünmeyi yasakladığı, insanların birbirini aşağılamasını zemmettiği ve câhiliyeden kalma bu kötü huyun terkedilmesini emrettiği vurgulanır. İslâm ahlâk literatüründe de övünme genellikle kibir, ucûb gibi olumsuz tutum ve davranışlarla birlikte konu edilir.³⁴¹

Kindî'de eserlerinde övünme (fahûr) hakkında veciz ifadelerde bulunur. Bu özelliğin insana getireceği zararları izah etmek için insanlar arasında övünmenin kişinin kıymet ve değerini düşüreceğini, aynı zamanda böyle bir tutumda olan insanın dürüstlük gibi faziletlerden yoksun kalacağını vurgular. Hatta övünme ve kendini beğenme gibi olumsuz hasletlerin leşten daha pis, bu hasletlere sahip olanın ise kör olduğunu söyler.³⁴²

Kindî kendini beğenen bir kimsenin duygularının ifsada uğrayacağını, gurura kapılan kimsenin de yalana sapacağını söyler. Artık onun giysisi yalan, kendisi de yalancı olur. O kimse daldığı bu kötü ahlâkı, kendi nefsi açısından en iyi huy olarak kabul görür. Dışardan bakıldığında böyle birinde bulunan en belirgin özellik, ahlâkını yitirmiş olmasıdır. Ancak o, bunun farkına varmaz.³⁴³

Bir gün Kindî'ye bir şahsın kendini övdüğü söylendi. Kindî bu hadiseyi kendisine anlatana şöyle dedi: “Kendini öven kişinin amelleri övgüye layık cinsten değilse böyle birinin övünmesi kendine ve ehline her hangi bir şeref kazandırmaz.”³⁴⁴ Kindî'nin bu olumsuz davranışlara sahip olanlar hakkında kullandığı “ahlâkını yitirmiş olmanın fakındasızlığı” ifadesi oldukça manidardır. Diğer tanımlamalarına bakıldığında da “leşten daha pis, körlük, yalan, kıymet düşüren bir haslet” gibi ifadeleri, bu tür davranışın kötülük derecesini göstermektedir.

---

341 Mustafa Çağrı, “Övünme” mad., *DİA (Diy. İslam Ansikl.)*, C.34, İstanbul, 2007, s.103-104.

342 Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.526-527.

343 A.g.e., s.528-529.

344 A.g.e., s.530-531.

Cimrilik

İslam ahlâk literatüründe cimrilik, “şuh” ve “buhl” kelimeleriyle ifade edilir. Pintilik ya da hasislik anlamlarındadır. Şuh kavramı, kişiyi mal edinme hırsına sevk eden, yardım etmek ya da harcamaktan alıkoyan bencil bir duygu, buhl ise şuh duygusunun etkisiyle iyilik ve cömertlikten kaçınmak olarak izah edilir. Kur'an-ı Kerîm'de cimrilik edenleri Allah'ın sevmeyeceği (Nisâ 4/36-37) bildirilerek yerilmiş, buna mükabil cömertlik öğütlenmiştir. Hadislerde de cimrilik hasletinden sıkça bahsedilerek, Allah Rasûlü (a.s.)'ın istiâze duaları³⁴⁵ arasında yer almıştır.

Genel olarak İslam ahlâkçıları cimriliği ahlâki ve psikolojik bir hastalık olarak kabul etmişler ve cimriliğin diğer bozukluklar gibi ilim ve amel yardımıyla tedavi edilebileceği yönünde görüşler belirtmişlerdir. Gazzâli, cimriliğin psikolojik temellerine değinerek bu olumsuz duyguyu mal sevgisi üzerinden izaha çalışmıştır. Cimrilik hasletine dair ilim yolu olarak ahlâkî, dinî ve içtimâî açıdan onun zararlarını tespit etmek ve bu olumsuz duygudan kurtulmanın yollarını araştırıp öğrenmek şeklinde, amel yolunun ise kişinin çevresindeki insanların dertleri ile hemhâl olması, nefesine güç gelmiş olsa da insanlara yardım etmek için kendini/nefsini zorlama şeklinde özetlenebilir.³⁴⁶

Kindî'nin, çağdaşı olan Câhız tarafından cimrilikle edilmiş olduğu söylenir. Ancak Kindî'nin hem asîl ve varlıklı bir aileden gelmesi, yaptığı araştırmaları zamanın sultanlarından maaş almadan ve severek (gönüllü olarak) yapması hem “*Defu'l-Ahzân*”ında hüznün giderilme yollarından biri olarak cömertliği göstermesi ve hem de “*Hikemiyât*”ında konu üzerine veciz ifadelerde bulunması, onun, cimri biri olmadığı gibi bu hasleti sevmeyen bir şahsiyet olduğunu gösterir. Cimriliğin zıddı olan sehâvet hakkında, cömertliğin oldukça itibarlı ve sevilen bir tutum olduğunu söyledikten sonra günümüz toplumunda “ah nerede böyle cömertler!” şeklinde bir serzenişi meşhurdur. Kindî'nin bu tavrı, çevresindeki insanların her açıdan (ilim, amel, infak gibi) cömert olamadıklarını, onun böyle bir arayış içerisinde bulunduğunu yani erdemlere değer veren bir ilim ehli olduğunu gösterir.

Kindî “*Hikemiyât*”ında “akıllı olan insanlar için cimrilik ne kötü bir şeydir” der. Esas asâletin sehâvetle olacağını vurgulamak adına “cimri olan asla asîl olamaz, aksine

345 Buhâri, Cihad 74.

346 Mustafa Çağrıncı, “Cimrilik” mad., *DİA (Diyanet İslam Ansiklopedisi)*, C. VIII, İstanbul, 1993, s.4-5.

dâima zelil bir kimsedir” diyerek, bu tutumu en veciz ifade ile izaha çalışır. Bir gün kendisine, insanların en cimri olanının kim olduğu sorulur. Kindî'nin cevabı şöyledir: “Başkalarına karşı cömert davranması kendi malı ve mülkünden bir şey eksiltmeyeceği halde yine de cimrilik yapandır. Oysa iyiliğin meyvesi yine iyiliktir. Bu dünyada yapılan iyilikler, ebediyet âleminde güzelliğe dönüşür.”³⁴⁷

İsraf etmek

Sözlükte “haddi aşma, cehâlet, gaflet” gibi anlamlara gelen israf, inanç, söz ve davranış açısından dinin, akıl veya örfün uygun olarak gördüğü ölçülerin dışına çıkma, eldeki mal ve imkânları meşrû ve doğru olmayacak türden saçıp savurmaktır. Kur'an-ı Kerîm'de israf çeşitli manalarda kullanılmıştır. Kimi yerde şirk, küfür, zulüm gibi tevhid inancından sapmak, İslam'a ve Müslümanlar'a karşı saldırgan ve yıkıcı davranışlarda bulunmak (Â'râf 7/81; Yûnus 10/83; Şuârâ 26/151-152; Yâsîn 36/19) kimi yerde isyankâlık ve günaha dalarak kendi nefesine karşı haddi aşmak (Zümer 39/53) kimi yerde helallerin haram sayılması (En'âm 6/141; Â'râf 7/81) kimi yerde ise gereksiz harcamalar (Nisâ 4/6; Furkân 25/67) şeklinde ifade edilmiştir.³⁴⁸

Sefillik, yetersizlik, kolay kazanma arzusu, lüks yaşama tutkusu, gösteriş tüketimi ve narsist tavırların artması gibi bir çok olumsuz davranışın yaşandığı günümüzde israf konusu oldukça önem arz etmektedir. Yeme-içmede oburluk, giyim-kuşamda hoyratlık, teknolojik yarışta düşüncesizlik gibi çağımızın hastalıkları yanında zaman israfından insan israfına kadar bir çok hususta geldiğimiz nokta açısından israf olgusu, üzerinde en çok araştırma yapılması gereken konuların başını çekmektedir. Zira israf, yaşadığımız toplumda aileleri zora sokan, kişilerin karakterlerini değiştiren, sosyal yapının dengelerini bozan toplumsal bir hastalık hatta felaket olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kindî çevresindeki bir grup insanla konuşurken israf hakkında şunları söyler: “Malın düşüncesizce harcanması israftır. Allah Rasûlü (a.s.): '*Mallarınızı harcamaya ailenizden ve çoluk çocuğunuzdan başlayın*' buyurur. Ancak sizler, aileyi fakir bırakma pahasına başkalarını zenginleştiriyorsunuz, akrabalarının mutsuzluğu pahasına başkalarını mutlu etme yolundasınız, size karşı hakkaniyetli olmayan, sürekli isteyen, hiç vermeyecek olana malını harcıyorsunuz.”³⁴⁹

347 Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.526-553.

348 Cengiz Kallek, “İsraf” mad., *DİA (Diyanet İslam Ansiklopedisi)*, C. XXIII, İstanbul, 2001, s.178-179.

349 Câhız, a.g.e., 2005, s.91.

Negatif Kişilikler – Olumsuz Duygu ve Davranışlar

Kindî'nin risâlelerinde kullandığı bir kısım kavramlar, günümüz psikolojisinin negatif kişilik, olumsuz duygu veya davranışlar olarak nitelediği türdendir. Bunlar cehâlet (bilgisizlik), şüphencilik, sû-i zan, kin, nefret, hırs, tamahkârlık, açgözlülük, ihânet, öfke, intikam duygusu ve saldırgan kişilik gibi kavramlardır.

Bunlardan cehâlet (cehl), ilmin (bilmenin) zıddı, hafif meşreblilik anlamında olup bilgisiz bir şekilde bir fiili işlemektir.³⁵⁰ İsfehâni cehâleti üç çeşit olarak ele alır. İlki, bilgiden yoksunluk, ikincisi bir şeye olduğundan başka inanmak diğeri ise hak edilenden başka şekilde davranmaktır.³⁵¹ Kindî cehâlet kavramı ile ilgili “*zulemü'l-Cehl*” ifadesini kullanır. Yani cehâletin karanlık olduğunu söyler. Muhatabına dua ederken kullandığı bu ifadeden sonra böyle bir karanlık cehâletten korunmasının temennisinde bulunur.³⁵²

Kindî'nin tariflerini yaptığı kavramlardan biri de öfke'dir. Öfke, psikolojinin duygu ve heyecanlar başlığı altında yer alan bir kavramdır. Psikolojik tanımında, kişiye yönelik saldırı, engellenme, tehdit, yoksun bırakılma gibi hallerde hissedilen ve genellikle bunları gerçekleştiren kişiye veya nedene karşı saldırgan davranışlarla sonuçlanabilen yoğun bir duygu³⁵³ olduğu ifadeleri yer alır. Kindî ise öfkeyi, kızgınlık sebebiyle kalpteki kanın kaynaması (galeyana gelmesi) olarak tarif eder.³⁵⁴ “*Hikemiyât*”ında öfkeye dair şunları söyler: “Öfkesine teslim olan kimseye selâmet isyan eder. Ancak öfke zamanlarında sükûnetini muhafaza eden kimseye felâket yaşanmaz. Öfkede aşırı olan soyunun kıymetini düşürür, itibârını yıkar. Kendini öfkenin önüne atana, pişmanlıklar hızlı bir şekilde hücum eder.”³⁵⁵

Kindî öfkenin kalpteki tesirlerinden olan “kin/nefret” duygusunun tarifini, “ömür boyunca ruhta (nefiste) sönmeyen (daimi kalıcı olan) öfke ve kızgınlık” olarak yapar.³⁵⁶ İntikam (ez-Zahl) duygusunu ise “kin/nefret” duygusu üzerinden “gözetme ve gizlilik” anlamlarına gelen kelimedenden türetilmiş olduğunu belirterek bu duyguyu “intikam fırsatını kollamaya sevk eden kin” şeklinde tarif eder.³⁵⁷

350 İbn Manzur, a.g.e., s.713-714.

351 Râgıb el-İsfehâni, *Mu'cem Müfredât elfâzî'l-Kur'an*, Thk. Nedîm Mer'aşlı, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1972, s.100.

352 Kindî, *Resâil*, s.105; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.152-153.

353 Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat yayınları, Ankara, 2000, s.565.

354 Kindî, *Resâil*, s.176; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.266-267.

355 Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.524-525.

356 Kindî, *Resâil*, s.176; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.266-267.

357 Kindî, *Resâil*, s.176; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.266-267.

Kindî “*Risâle fi'l-Hudûdi ve'r-Rusûm*” adlı eserinde itidale aykırı olan hasletleri zikrederken onlardan birini “mühâde'a” olarak verir. Hâinlik ya da ihânet anlamlarına da gelen bu kavram içerisinde hile, aldatma, yalan gibi olumsuz davranışları izah eder. Konu ile ilgili olarak “*Hikemiyât*”ında ihânetin en büyük iflas olduğunu söyler. İhânetin zıddının vefâkarlık olduğunu ve vefâkar olan kimselerin sevileceği, toplum nazarında kıymetli olduğu ve dostlarından ihânet görmeyeceklerini zikreder.³⁵⁸

Kindî olumsuz duygulardan hırs ve tamahkârlık hakkında da veciz ifadelerde bulunur. Hırsı şîâr edinen (huy edinen), sürekli olarak başarısızlığın acısını tadar. Tamahı ye's (ümitsizlik) ile değiştiren kimseye insanlar ilgi duymaz. Bir başka ifade ile insanlar böyle birini çevresinde istemez. Tamahkârlığa devam eden üzüntüden kurtulamaz. Tamahkârlık bineğinden inmeyen kimsenin fakirlik yakasını bırakmaz.³⁵⁹

2.DEĞERLER PSİKOLOJİSİ

Değerler, insanın iyi ve olgun bir şahsiyet/karakter geliştirmesine rehberlik eden en önemli kılavuzdur. Aklın ve sağduyunun onayladığı, dinî örf ve geleneklerin desteklediği, içtimâî yaşamın ortak tecrübesinin talep ettiği değerlere elverişli bir karakter/kişilik geliştirme, insanların vazgeçilmez hayat görevlerindedir. Değerler, iyi insan ya da kötü insan olabilmenin parametrelerini gösteren şaşmaz bir ölçüt olduğu gibi bireysel mutluluk, toplumsal barış ve huzurun en önemli kaynağıdır. Bireylerde yaşama sevincinin, huzurun ve mutluluğun artması ve çoğalmasında değerler etkili rol oynarlar. Değerler, her türlü dinî ve kültürel farklılıkların ötesinde her bir bireyin iyi ve olgun bir karakter oluşturması ve geliştirmesinin yapı taşları durumundadır.³⁶⁰

İnsanî Değerler

Kindî “*fi kemmiyeti kütüb-i Aristutâlis (Aristoteles)*” adlı eserinin de Aristoteles'in felsefeye dair eserlerinin bahsini yaptıktan sonra diğer bazı eserlerinin bir kısmının psikoloji türünden meselelerin yer aldığı ahlâka dair eserler olduğu bilgisini verir. Bunların, nefsin ahlâkı ve yönetimine dair bilgiler içerdiğini ve bunu öğrenenin insanî

358 Kindî, *Felsefi Risaleler*, s.526-529.

359 A.g.e., s.524-525.

360 Hökekleli, *İnsanî Değerler*, s. 12-13 (Önsöz).

faziletlere yöneleceğini ve onları özümseyeceğini vurgular. Kindî'nin felsefeye dair bir eseri, psikoloji (nefs) bilimi türü eserler diye zikrettiği kitapların ahlâka dair olması ve bu tür eserlerin öğretisinin “*insânî faziletlere yönelme ve onları özümseme*” yönünde olduğunu ifade etmesi konumuz itibariyle oldukça manidardır.

Kindî'nin ifadelerinde yer alan tabirler *nefsin ahlâkı*, *nefsin yönetimi*, *faziletler*, *faziletlere yönelme ve faziletleri kabullenerek içselleştirme* gibi bir kısım kavramlardır. Her bir kavramın din psikolojisinin konularından olması ve özellikle “erdemler” hususu gibi can alıcı bir konunun izahı oldukça önem arz eder niteliktedir. Kindî değerler psikolojisinin önemine dair şu izahı yapar: “İnsânî fazilet öyle bir şeydir ki karakteri (şahsiyeti) düzgün insanın dünyadaki hedefi, amacı, arzusu ve kazancı odur. İnsanın ahiret geleceğinin de iyi olması insanî faziletlere bağlıdır. İnsânî faziletin yerine konabilecek, onun insana sağladığı fayda ve yarara denk herhangi bir şey yoktur. İnsânî faziletin olmadığı hiç bir şeyde hayır da yoktur.”³⁶¹

Hikemiyât'ında ahlâkı güzel olanın rızkının bol olacağını, ahlâkı kötü olanın ise rızkının dar olacağını, güzel ahlâklı olan kimsenin mükâfatının ve başkaları nezdinde değerinin büyük olacağını söyler. Kindî anlayışlı, nâzik/kibar bir kişiliğe sahip olmak veya zıddı olan anlayışsız biri olmakla ilgili veciz ifadelerde bulunur. Başkalarına anlayış gösteren bir kimsenin, başkaları tarafından anlayış göreceğini, anlayışlı olmayan bir kimsenin tutumunu ise ahmaklık olarak niteler. Davranışlarında hırçın olan kimselerin bu tutumlarının kendilerine bıkkınlık, bitkinlik olarak döneceğini söyler.³⁶²

Kindî erdemli ve faziletli olmayı, çevresine nasihat eden bir karakter olarak görür. Mesela bir kişinin kendisini küçümsediğini ve bunu duyan dostunun ona çıktığı söylendiğinde şu cevabı verir: “Esas ben kendimi küçümsediğimde bu davranışım sebebiyle hayıflanmalısınız. Böyle bir durum olduğunda size düşen bana haddimi bildirmenizdir. Bu davranışınız aramızda var olan kadîm dostluğun hakkıdır.” Yine kendisine dil uzatan ve hakkında ileri geri konuşan birinin olduğu söylendiğinde şöyle bir tutum sergiler: “Eğer o kimsenin hakkımda konuştuğu şey benim karakterimi yansıtmıyorsa bu durum beni değil, o şahsı alçaltır ve küçük düşürür.”³⁶³

361 Kindî, *Resâil*, s.3072; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.432-435.

362 Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.526-527.

363 A.g.e., s.530-531.

Alışkanlıkların Ahlâka Etkisi ya da Ahlâk ve Alışkanlıkların İlişkisi

Kindî konuyla ilgili yaptığı betimleme ve misalleri şu ifadelerle bildirir: “İnsanların arzu ve istekleri hususunda farklı tutum ve davranışlarının olduğu görülmektedir. Mesela yeme-içme, giyinme, evlenme veya bunlara benzer geçici duyusal/hissî haz ve lezzetler hususunda bunlardan faydalandıklarında sevindikleri, neşelendikleri ya da mutlu oldukları görülmektedir. Ancak bu tür hazların elden gitmesini musibet sayarak üzüldükleri görülür. Örneğin bir kumarbazı ele alalım. Onun malı elinden gider, zamanını boşa harcar ve kaybettiklerine üzülür, fakat yaptığı kumar işinden haz duyar. Ancak kumar oynamasına engel olacak bir durumu felaket sayar. Eşkiya bir kimse de böyledir. Zalimlik yapar, yol keser, haksız yere mal gasbeder, işkence yapar. Tüm bu âdî ve azgın davranışları sebebiyle cezaya çarptırılacağını bilir, fakat yaptığı işten haz duyar. Ancak bu yaşantısına ters düşen bir durum olması halinde bunu bir eksiklik ve musîbet olarak sayar. Ya da kadınlara özenen biri de böyledir. Yaptığı iş rezilliktir ve toplum tarafından karşılık bulmaz, fakat kendisi mutludur. Ancak bu ameline engel olan bir şey olduğunda bunu musibet sayar.

Bazı insanların tutum ve davranışları da aynen böyledir. Kendi örf, âdet ve geleneklerine uygun olan tutumları içtenlikle kabul ettiklerini, büyük bir beğeni ile karşıladıklarını ve bunlara aykırı düşen şeyleri ise bela ya da musîbet olarak saydıkları görülür. Tüm bunlar bize şunu verir: Duyu bakımından hoşça giden ve gitmeyen şeyler insanda fitrî değildir. Duyguların getirdiği alışkanlıkların ürünüdür. Madem ki alışkanlıklar mutlu ettiği gibi üzüntü de vermektedir. Öyleyse bizi daima mutlu edebilecek alışkanlıkları huy haline getirmeliyiz. Yani eğer bunlar tabiatımızda var olan şeyler değil ve sonradan kendi irademizle elde edebileceğimiz şeyler ise o zaman hayatımızın her anında sürekli olarak sevinmek, mutlu olmak ve teselli bulmak kendi elimizde olmuş olacağından bu tür alışkanlıkları yaşamımıza kendi gayretimizle almamız. Bunu kendimiz için bir eğitim konusu yapmalıyız. Ancak böyle yaşadığımız sürece hayat daha güzel olacaktır.”³⁶⁴

Kindî'nin yukarıda verdiği misaller arasında bulunan insanı sürekli olarak mutlu edecek alışkanlıkların huy edilmesi ve bunun bir terbiye/eğitim konusu yapılmasının gerekliliği konusundaki gayreti günümüz psikoloji kültürü açısından oldukça anlamlıdır. Öncelikle verdiği misalleri kötü alışkanlıkları olan bireyler üzerinden vermesi

364 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, s.54-59; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.480-483.

düşündürücüdür. Kötü tutumlar duyuların hazları olmaları sebebiyle insanı bir anlık mutlu edebilir ancak elden gitmesi üzüntü veren, bireyi mutsuz eden davranışlardır. Bu tür alışkanlıklarla mutluluğun sürekliliği imkansızdır. İnancımıza göre her iki dünya saadeti arayan bireyler olarak, özellikle ahiret yaşamını tehlikeye sokacak amellerden (kumar, eşkiyalık, kadınlara özentisi, arsızlık vs.) uzak durmak, inancın da gereğidir. Kaldı ki bu fiiliyâtların alışkanlık haline gelmesinde anlık hazlar dışındaki zamanlarda mutsuzluk, üzüntü gibi menfi durumlar söz konusudur.

Kindî'nin misallerinde *narsist* yapının sürekli eleştirildiği görülmektedir. Kendini ve amelini beğenen, onlarla mutlu olan, kendi dışındakilere kibirle bakan, başka insanlara karşı üstün olduğu düşüncesinde olan, kayıplarına feryad eden, ağlayan, müşteki vs. bir çok tutum ve davranış, günümüz narsist karakterinin özelliklerinin izahı gibidir. Kindî'nin eğitim ve terbiye ile ilgili ifadeleri ise tamamen erdemler/faziletler, güzel ahlâk, nefis terbiyesi, tavsiye gibi bir çok yönüyle günümüz ahlâk ilimlerinin ve özellikle psikoloji disiplininin işareti gibi durmaktadır.

Mutluluk

Mutluluk insanın daima arzuladığı eğilim olmuştur. Kişiler bireysel olarak mutluluğu elde etme gayretinde oldukları gibi toplumlarla buna yönelik arayışlar içerisinde olmuşlardır. Kindî “*Defu'l Ahzân*”ında mutluluğa ulaşmanın yollarını izah eder. Bunun duyu hazları ve genel geçer arzularla değil, akla uygun yaşamla olacağını bildirir. İbn Miskeveyh saâdeti “bütün şeylerin en lezzetlisi ve değerlisi” olarak, buna ulaşmanın temel şartını ise hikmet derecesine ulaşmak ve sürekli bu alanda yükselmek olarak niteler. Gazzâli ise saâdetin mârifetullahta olduğunu söyleyerek tasavvufa vurgu yapar ve en yüce mutluluğun âhiret saâdeti olduğunu söyler. Yani mutluluğun en yetkin hali, en yetkin olan Allah'a yönelmekle olacağını belirtir.³⁶⁵

Kindî'ye bir gün dünyada en kötü kişinin kim olduğu sorulduğunda şöyle cevap verir: “İradesini kendisi dışındaki şeyleri elde etme yolunda kullanandır. Zira bu tavır onu hedefine ulaşmaktan alıkoyar ve nefsinin istediği şeylerin arkasına düşürür. Oysa ulaşamayan şeyler hasreti, kayıplar ise musîbeti beraberinde getirir. Hasret ve musîbet ise hüznün ve öfkenin çocuklarıdır. Aynı zamanda bunlar sevinç ve mutluluğun zıddıdır. Üzüntülü ve öfkeli olan kişide sevinç ve mutluluk bulunmaz ve yaşam kendisini sıkır. Hayatın kendisini sıktığı kişi de şakî kimsedir. Yani bedbaht, talihsiz kimsedir. Kindî'ye

---

³⁶⁵ Mustafa Çağrıncı, “Saâdet” mad., DİB (Diy İslam Ansikl.), C. XXXV, İstanbul, 2008, s.319-322.

ahirette en kötü kişinin kim olduğu sorulduğunda şu cevabı verir: Allah'ı tanımayan, O'na yaklaştıracak işleri bilmeyen ve bu amellerle hareket etmeyendir.”³⁶⁶

Sabırlı olmak

Sabır, her türlü zorluk, sıkıntı, stres, tehdit ve kayıplar gibi menfi durumlar karşısında gönüllü bir şekilde dayanma, karşı koyma, göğüs germe, direnme ve neticeyi bekleyebilme eğilimi, duygusal, bilişsel ve davranışsal boyutlarıyla çözümleyici psikolojik bir süreçtir. Bir anlamda insanın musibet ve belalar karşısında metanet gösterebilmesi, musibetlere ve insanî ilişkilerden doğabilecek olumsuzluklara aklın ve dinin gösterdiği şekilde sebât ve direnç göstermesidir.³⁶⁷

Sabır duygusu, yaşamın güçlükleri, hayatta karşılaşılan zorluklar, başa gelen acı ve ıstıraplarla mücadele mecburiyetinde olan bireyin kullanabileceği potansiyel psikolojik kaynaklarından biridir. Sabır gerek dinî geleneklerin tavsiye ettiği gerekse pozitif psikolojinin kabul ettiği güçlü bir kişilikte olması gereken özellik ve tutumlardan biridir.³⁶⁸

“*Hikemiyât*”ında sabırlı olanın başarılı olacağını, sabreden kimseye yardımın ve başarının mutlaka geleceğini söyler.³⁶⁹ Kindî, kuzey kutubunda ve civarında yaşayan insanların mizacları ile ilgili tahliller yaparken de onların sabırlı bir karaktere sahip olduklarını, böyle bir mizaca sahip olmalarının onları itidalli insanlar yaptığını söyler. Sabırlı ve itidalli olmaları ise onları vakarlı, dayanıklı, iffetli ve düşünce melekeleri güçlü insanlar haline getirdiğini belirtir.³⁷⁰

Kindî'nin ailesine ve dostlarına yaptığı tavsiyelerde nefsin tabiatına dair hususları anlatırken, nefsin ilk istekleri karşısında takınılması gereken tavırların başında “sabırlı olma”yı zikreder. Güçlü bir iradenin işi olarak zikredilen “sabır” davranışının insana kazandıracakları, toplumda getireceği konumu, ahlâkî karakterlerin oluşumundaki etkisi gibi hususları belirtir. Nefsin tabiatının itaat etmeyi sevmeyen bir tarafı olduğunu, fakat diğer taraftan da kendisine verilen direktiflerden korktuğunu söyleyen Kindî, onun ilk isteklerine karşı konulacak en etkin tavrın sabır olduğunu özellikle vurgular. Nefs, bitmek tükenmek bilmeyen arzu ve istekleri olan bir şey olduğundan ilk isteğine karşı gösterilecek bu iradeli tavır sayesinde onun kontrolünün mümkün olacağını tavsiye

366 Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.532-533.

367 Mebrure Doğan, *Sabır Psikolojisi*, 1.b., Çamlıca yayınları, İstanbul, 2016, s.58-59.

368 Doğan, a.g.e., s.15-18.

369 Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.526-527.

370 Kindî, *Resâil*, s.225; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.324-327.

eder. Bunun aksi bir durum olduğunda ise insanı kendi arzularına esir bir duruma getirir. Nefsine esir olanın ondan göreceği şey düşmanlık ve zarardır. Nasihatının devamında Kindî şunları vaad eder: “Siz bana nefsinizin isteklerine karşı sabırlı olacağınıza dair söz verin, ben de size sabrın kemalini, yani rahat bir yaşamın sizi beklediğini, kalplerinizdeki izzet ve şerefin kalıcı olacağını, geleceğinizin her bakımdan zenginlik olacağını ve insanların size ta'zim edeceğini garanti edeyim.”³⁷¹

Komşuluk Hakkı

Câhız'ın “*Kitabu'l-Buhelâ*”sında Kindî'nin davranışları konu hakkında duyarlı bilgiler verir. Amr b. Nühveviyye'nin bildirdiğine göre Kindî, komşularına ve komşusu olan kiracılarına şöyle derdi: “Komşu evde hamile bir kadın olduğunda yaptığınız yemeklerden bir miktarda olsa ona verin. Zira o hamile kadının nefsi pişirdiğiniz yemeklerin kokusunu iyi alır ve canı çeker. Az bir miktar nefsi köreltmeye yeterli olabilir. Belki hamile kadın tencerelerinizden gelen nefis koku yüzünden canı çeker ve ulaşamadığında çocuğunu düşürebilir. Ben sadece uyarıyorum. Eğer böyle bir durum vâki olursa siz bunun sorumlusu olursunuz. Böyle bir sebeple çocuk düşerse keffaret gerekir ki bu, bir köle ya da bir cârîye azad etmektir. Artık sorumluluk sizdedir.”³⁷²

Kindî'nin bu çıkışına dikkatle bakıldığında İslam inancının prensiplerinden olan komşuluk hakkına riayetinin en güzel şekilde anlatıldığı bir tavır görülmektedir. Zira Ebû Abbâs (r.a.)'dan rivayet edilen hadiste Allah Rasûlü (a.s.) şöyle buyurmaktadır: “*Komşusu açlıktan kıvranırken (açken) tok yatan kimse iman etmiş olamaz.*”³⁷³

Değerlere Dair Bazı Kavramlar Üzerine

Kindî'nin risâlelerinde zikrettiği bazı değerler yekûn bir konu teşkil etmese de bu değerlere dair tanımlar ve veciz ifadeler zikre değer niteliktedir. Bunlar sevgi, doğruluk, dostluk, azim/kararlılık, mârifet gibi değerlerdir. Bunlardan sevgiyi (el-Mehabbe) Kindî, varlığın birleşme sebebi,³⁷⁴ nefsin isteyerek aradığı, onun kendisine cezbettiği şeyle kendisi arasında bir durum şeklinde tarif eder.³⁷⁵ Kindî “el-Azm” kavramını “kararlılık” olarak alır ve kararlılığı bir fiil, iş, eylemi yapmak üzerine verilen sabit karar olarak tarif

371 Câhız, a.g.e., s.92-94.

372 Câhız, a.g.e., s.81.

373 İbn Ebî Şeybe, el-Musannef, C. 10, Kitâbu'l-îmân 6, Hn. 30874, s. 299.

374 Kindî, *Resâil*, s.168; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.254-255.

375 Kindî, *Resâil*, s.175; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.264-265.

eder.³⁷⁶ Kindî, mârifetin tarifini ise zâil olmayan (sarsılmayan/genel-geçer olmayan) görüş şeklinde yapar.³⁷⁷

Doğruluğu olana olumlu olarak, olmayan bir şeye de olumsuz olarak ifade de bulunma (söyleyebilme) olarak tarif eder. Doğruluk aynı zamanda bir şeyin bir şeye ait olduğunu ya da bir şeyin bir şeye ait olmadığını ispat etmektir.³⁷⁸ Kindî “Hikemiyât”ında doğruluk ve sadakatten ayrılmayan kimselerin hiç bir şeyden mahrum kalmayacaklarını söyler. Kişinin kendisine dürüst olması gerektiğini vurgulayan Kindî, böyle bir ahlâka sahip olan insanla, daha rahat ve güvenle dostlukların ortaya çıkacağını bildirir. Durumu, “Kendine sâdık/dürüst olan insanla, ünsiyet/dostluklar dâim olur” veciz sözü ile ifade eder.³⁷⁹ Kindî mutluluğun bir tezahürü olan gülmenin de tarifini yapar. Ona göre gülmek, “sevincini ortaya çıkarıncaya kadar nefsin huzur bulması”dır.³⁸⁰

3.RUH SAĞLIĞI

Ruh Sağlığının Önemi ve Nefsin Islahı

İnsanın ruhsal açıdan sağlıklı kabul edilebilmesi, bir kısım öğelerin bir arada bulunmasıyla mümkündür. Ruh sağlığına işaret eden kişinin kapasiteleri, onun yaşadığı toplum ya da çevreyle uyumlu ilişkiler kurabilme yetisinin olması, sosyal çevreye uyum sağlayabilmesi, kendi şartları ve imkanları nispetinde başarılı olması, hayatın sıkıntı ve streslerine karşı tahammül gösterebilmesi, güçlüklerde ümidini yitirmeden mücadele yapabilmesi için ihtiyacı olan moral ve motivasyona sahip olabilmesi, duygularını ifade edebilir nitelikte olması, bilişsel yeteneklerini kullanabilmesi, öz saygısının pozitif olması, bunlarla birlikte tutarlı bir kendilik yapısı ve duygusunun olmasını kapsar. İnsanın bu kapasiteleri birleşerek ruh sağlığı oluşturur.³⁸¹

Kindî “*Def'ul Ahzân*” adlı risalesinde ruhsağlığının önemi ya da nefsin ıslahı olarak yazdığı bölüme üzüntünün tarifini vererek başlar: “Üzüntü, nefsin elemlerinden bir elemdir. Yani psikolojik bir rahatsızlıktır.” Hüznü, psikolojik bir hastalık olarak

376 Kindî, *Resâil*, s.171; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.258-259.

377 Kindî, *Resâil*, s.176; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.264-265.

378 Kindî, *Resâil*, s.169; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.254-255.

379 Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.528-529.

380 Kindî, *Resâil*, s.176; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.266-267.

381 Sayar, a.g.e., s. 161.

gören Kindî, üzüntüyle mücadelenin nasıllığını anlatmadan önce insanı ruh ve beden yapısı bakımından inceler. Bedenin hastalıklarının varlığını ve bunların tedavi yollarına dair yapılan gayretleri dillendirdikten sonra ruha ait hastalıklara karşı nasıl önem vermemiz ve ne derece duyarlı olmamız gerekliliğini izaha çalışır.

Onun anlayışına göre bedenimizde olan rahatsızlıkların tatsız (acı) ilaçlar, dağlama, kesme (ameliye), sargı, perhiz ve benzerleri gibi vücuda şifa veren tedavi yöntemlerini kullanmak, üzerimize düşen vazifedir. Bu tür hastalıklarımızı tedavi eden, bizi bu illetlerden kurtaran bir kimsenin hizmeti oldukça büyüktür. Bu sebeple böyle birinin yaptığı harcamalar mâli açıdan yüksek olsa bile bizim bu yükün altına girmemiz ve onlara katlanmamız gerekmektedir. Bedenin hastalıkları olduğu gibi ruhun/nefsin de rahatsızlıkları vardır. Ruhun menfaatine dair var olan elemelerden kurtulmanın, acılarını dindirmenin önemi, ruhun bedene üstünlüğü kadardır. Zira ruh yöneten, beden ise yönetilendir. Aynı şekilde ruh ebedî, bedenler ise fânîdir, yani çürüyecek ve yok olacaktır. Hal böyle olunca sonsuz olanın menfaatini düşünmek, onu koruyup kollamak, hastalıklarından kurtarmak, iyileştirmek ve tedavisi için her türlü gayrette olmak, hiç kuşku yoktur ki çürüyüp gidecek olan bedenin rahatsızlıklarına duyulan ilgiden hem daha faydalı hem de daha fazla önem arz eder. Dolayısıyla bizler için ruhun rahatsızlıklarına karşı daha duyarlı olmamız, onu sağlıklı bir şekilde tutmamız, şifasını daha bir dikkatle aramamız, bedenlerimizin yararına olan gayretlerimizden daha önemli bir görevdir.”

Kindî ruhun bedene olan üstünlüğünü bu şekilde izah ettikten sonra ruhun hastalıklarına olan ilgilerimizin beden hastalıklarına karşı olan duyarlılıklarımızdan daha fazla olması gerektiğini savunur. Bizleri biz yapan vücûtlarımız değil, ruhumuzdur. Canlılar âleminde bulunan her bir varlık ancak nefsi sayesinde canlıdır. Nefslerimiz ise bir bakıma kişiliklerimizdir. Öyleyse kişiliğimizin gözetilmesi, onun dışında bulunan bütün şeylerin gözetilmesinden daha mühimdir. Bedenlerimiz, ruhlarımızın onun üzerindeki fonksiyonlarını, fiillerini gerçekleştirebildiği araçlardan ibarettir. Bu yönüyle de kişiliğimizi iyileştirmemiz, ona ihtimam göstermemiz, araçları gözetmemizden daha önce gelir. Tüm bunlardan sonra şunların bilinmesi gerekir: Bedenlerimizi sağlığına kavuşturmak, onun yakalandığı hastalıkların şifasını arama hususundaki gösterdiğimiz gayret, ilgi ve katlanmak zorunda olduğumuz amellerden daha fazlasını ruhumuzu iyileştirmek, nefsimizi ıslah etmek, rahatsızlıkları karşısında

tedavisi için kullanılacak ilaçların acısına ve bu yoldaki sıkıntı ve güçlüklerle katlanmamız gerekmektedir. Kaldı ki ruhlarımızı iyileştirirken veya nefsimizi ıslah ederken tahammül etmek zorunda kaldığımız elem, acı ve sıkıntılar, bedenlerimizdeki hastalıkları iyileştirme yolundaki sıkıntı ve güçlüklerden daha hafiftir.”

Onun anlayışına göre “nefislerimizin ıslahı, ruhal sorunlarımızın iyileştirilmesi sadece bizim iyilik ve faydamıza olan şeylere tam bir azim ve kararlılıkla yönelmemiz sayesinde gerçekleşir. Bu yolda ne bir ilaç acısı ne şiddetli bir ateş ne de külfetli bir mal harcama söz konusudur. Ruhsal dünyamızın ıslahı, kişiliğimize ve insanlığımıza uygun gelen güzel alışkanlıkların edinilmesi sayesinde gerçekleşebilir. Psikolojimiz bu alışkanlıkları kazandığında her türlü zorluğun üstesinden gelebilecek bir kişilik geliştirmiş oluruz. Bu aşamadan sonra elden giden şeylere sabretmek, kayıplarından dolayı üzülmemek nefsimize daha kolay hale gelir.”³⁸² Böyle bir aşamayı yakalayan psikoloji artık sevilen şeyler elden gittiğinde üzüntü duymaz, kayıplarına aldırış etmez. Yani risalenin başında zikredilen üzüntünün sebepleri ortadan kalkmış olur. Elbette bu sevilenler ya da kayıplar dünyevî, fâni olan şeyler olduğunda ruh üzüntü duymayacaktır.

Üzüntü ve Sebepleri

Kindî'nin üzüntünün tarifini onun sebepleri üzerinden yapar. Ona göre üzüntü, sevilen şeylerin kaybindan ya da amaçlanan veya arzu edilen şeylerin gerçekleşmemesinden kaynaklanan psikolojik bir rahatsızlık/hastalıktır. Kindî'nin bu tarifi ve konu üzerine yaptığı açıklamaları kendinden sonra gelen bir çok ilim ehline etki etmiştir. Mesela Ebû Bekir er-Râzî eserinin “Üzüntüyü Giderme Hakkında” adlı bölümüne “sevilen bir şeyin kaybedilmesi” şeklinde üzüntünün tarifini yaparak başlar ve hemen hemen konu ile ilgili verdiği her bir tavsiye Kindî'nin bu eserinden istifade etmiş olduğu kanaatini oluşturur.³⁸³

Kindî “*f'l-hîleti li-def'il Ahzân*”³⁸⁴ adlı risalesine şöyle başlar: “Saygı değer kardeşim... üzüntüleri bertaraf edici görüşleri içeren, verdiği sıkıntı/olumuzluk ve zararlara karşı tedbirli olmayı sağlayan, üzüntülerle verdiği elemelerden (acılardan) kişiyi koruyabilecek görüş ve düşüncelere ilişkin suâlini anladım.”³⁸⁵ Kindî'nin giriş ifadelerinde de anlaşılacağı üzere risâle, kendisine sorulan soru hakkında konuyu

382 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, s.58-63; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.482-485.

383 Ebû Bekir Râzî, a.g.e., s.105-110.

384 Kindî'nin bu eseri için araştırmamızda “*Def'ul-Ahzân*” ismini kullandık.

385 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, s.48-49; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.476-477.

etrafıca izah etmekten ibarettir. Kendisinden istenilenler açıktır ve bunlar günümüz psikoloji kavramları ile üzüntüyü yenmenin çareleri, hüznün bireyin hayatına getirdiği stres, sıkıntı gibi zorluklarla başa çıkmanın yollarının neler olduğu ve konuyla ilgili tavsiyelerdir.

Kindî risalesinde sebepleri belirli olmayan elemelerin/acıların şifasının da bulunamayacağını, üzüntü gibi bir psikolojik hastalığın çarelerinin ya da tedavi yollarının ortaya konulması için onun ne olup olmadığı iyice anlaşılması gerektiğini “akıl” üzerinden izaha çalışır: “Anlaşılmış oluyor ki üzüntü, sevilen bir şeyin kaybedilmesi veya arzu edilen şeylerden ümit kesilmesi neticesinde ortaya çıkmaktadır. Öyleyse öncelikle üzüntüye yol açan sebeplerden nasıl kurtulunması gerektiği bilinmelidir. Tabiidir ki insanın her bir isteği elde edebilmesi mümkün olmadığı gibi sevdiği bütün şeyleri de kaybetmeden elde tutabilmesi imkan dahilinde gözükmemektedir. Çünkü içerisinde yaşadığımız oluş ve bozuluş (kevn ve fesad) âleminde değişmezlik ya da süreklilik diye bir şey yoktur. Bunlar ancak akıl âleminde söz konusu olan şeylerdir. Eğer bizler sevdiklerimizi kaybetmemek, onları elde tutmak ve arzu ettiklerimize ulaşmak, yani istediklerimizden mahrum kalmadan yaşamak istiyorsak, akıl âlemini gözeterek yaşamalıyız. Yani seveceğimiz, elde etmeyi istediğimiz ve arzusunda olduğumuz şeyleri akıl âleminden seçmemiz gerekmektedir. Ancak böyle yaptığımız takdirde sevdiklerimizi hiç kimse gaspedemez, elimizdeki değerleri kimse elimizden alamaz ve böylelikle sevdiğimiz şeyler bizimle kalır. Bu davranışımızla sevdiğimiz şeyleri kaybetme korkusundan da emin oluruz. Çünkü akıl âlemindeki değerler tehlikelere maruz kalmadıkları gibi onlar ölmezler ve başkalarının onlara talip olması veya saldırması bizim onlara sahip oluşumuzu engelleyemez. Bunun sebebi aklî kavramların birbiri ile bağlantılı olması, onların sürekli oluşu, yani değişmeyen hatta yok olmadan sabit kalan ve sürekli olarak idrak olunan şeyler olmasıdır.”³⁸⁶

Kindî risalesinde “*duyu hisleri (hissî faydalar), duyuların haz ve istekleri*”ne dair bilgiler de verir. Onların genel geçer herkesin ulaşabileceği ve elden ele dolaşabilen nesnelere olduğunu söyler. Bu sebeple de duyu hislerinin veya hazlarının korunmasının imkansız olduğunu, değişmesinin, bozulmasının ya da yok olmasının kaçınılmaz olduğunu vurgular. Duyu hislerine dair alışkanlıklar meydana geldiğinde bunların

---

386 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, s.49-51; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.476-479.

zamanla insana yabancılaşacağını, başkaldıracağını, sırt çevirebileceklerini belirtir ve şu açıklamaları yapar: “İnsan fitratında olmayan şeyleri tabiata katabilmek imkansızdır. Zira kişiye özel olmayan aksine her bir bireyin sahip olabileceği durum ve ahlâk gibi şeyleri kendimize özel kılmaya kalkışmak, tabiatında bozulma olan şeylerin bozulmamasını istemek, sürekli değişken olanın sabit kalmasını arzu etmek, elden ele dolaşan zaman zaman elde tutulan ancak bazende elden gidebilen şeylerin sürekli bir şekilde elde tutulmasını istemek, tabiattan kendisinde dahi var olmayan şeyleri talep etmek anlamına gelir. Yani tabiatta var olmayana talep eden insan isteklerinden mahrum kalır ve hedeflerine ulaşamadığı gibi arzularını da gerçekleştiremez. Bu kişi fâni olan şeyleri hedeflemiş olur ki bu da imkansızdır. İsteklerine kavuşamayan insan ise mutsuz olur. Ancak arzusunu eksiksiz olarak gerçekleştirebilen bireyler mutlu olabilirler. Öyleyse yapılacak şey bellidir: Arzuladığımız şeyleri yapımıza uygun olan yani bizim için elverişli bulunanlardan seçmeliyiz.”

Kindî üzüntüye karşı yapılacakları şöyle izah eder: “İmkânımız dahilinde üzülmemeliyiz ve mutlu olmanın gayretinde olmalıyız. Taleplerimiz duysal varlıklar üzerinden olmamalı. Aklın uygun gördüğü, onun tarafından beğenilen, diğer insanların faydalandıkları şeyleri gördüğümüzde onlardan âzamî istifade edebilmenin gayretinde olmalıyız. Yararlanacağımız şeyleri görüp dokunmadan onların hayaliyle avunmak ve onları arzulamak doğru bir tutum değildir. Hislerle elde edilen değerler elimizden çıktığında onlar için üzüntüye girmemeliyiz ve zihnimizi o tür kayıplarla meşgul etmemeliyiz. İşte böyle bir tutum ve davranış muhteşem krallarda var olan bir anlayış ve onlara ait ahlâklardandır. Çünkü böyle insanlar her geleni ağır larlar ancak gideni uğurlamazlar. Dünyanın geçici menfaatlerine bel bağlamadıkları gibi elden gidene ilgi duymaz ve hayıflanmazlar. Ellerinde tuttıkları şeylerden tok gözlülükle, tam bir gönül zenginliği içerisinde ve en doğru bir şekilde yararlanırlar. Bu tür tutum ve davranışların zıddına hareket etmek ise basit, âdi, aç gözlü ve haris karaktere sahip insanların ahlâkıdır. Zira bu tür insanlar geleni ağır larlar, baş tacı ederler ve gideni de uğurlamaya kalkarlar yani elden giden şeylerin arkasından üzülürler. Kısaca dünyanın geçici menfaatlerine bel bağlarlar, kaybolması, elden gitmesi mukadder olan şeylere ilgi duyarlar.”

Kindî sonra tavsiyelerini yine “akıl” üzerinden sürdürmeye devam eder ve “basit insanların davranışlarını izzetli kralların ahlâkına tercih etmek akıllı kimselere

yakışmayan davranışlardır” der. Zira aklını doğru kullanabilen kişilere yakışan tavır, muhteşem kralların ahlâkını, erdemli davranışlarını bayağı kimselerin davranışlarına tercih etmemektir. Şu sözünü psikoterapötik bir telkin gibi yineler durur: Arzu ettiğimiz şeyler gerçekleşmiyorsa olabilecek şeylerin talebinde olmalıyız. Elde var olanlar ile yetinmeyi bilmeliyiz. Bu davranışımızla üzüntünün devam etmesini değil sevincin, mutluluğun devam etmesini sağlamış oluruz. Çünkü geçici nimetlerin kaybindan üzüntü duyan kimsenin üzüntüsü asla bitmez. Zira insan sevdiklerin yitirildiği, tüm arzuların gerçekleşmediği, ümit ettiklerinden yoksun kalabildiği bir dünyada yaşamaktadır. Üzüntü duyulacak şeylerin gerçekleştiği, aynı zamanda sevinç duyulacak şeylerin de gerçekleştiği bir âlemde yaşamaktadır. Ancak sevinç ve üzüntü zıt duygulardır ve bu ikisinin birlikte bir ruhta bulunması imkansızdır. Yani insan üzüntülü olduğu durumlarda aynı zamanda sevinçli ya da sevinçli olduğu zamanlarda da üzüntülü olamaz. Öyleyse elden gidene üzülmeden yaşamayı öğrenmeliyiz ve nefsin her durumda mutlu olabilmesi için her hal ve şekilde gönül hoşnutluğunu ahlâk haline getirebilmeliyiz.”³⁸⁷

Kindî, “*Risâle fi'l-Luhûn ve'n-Nağam*” adlı eserinde notalar üzerine bilgi verirken de zaman zaman ruh sağlığına dair psikolojik betimlemelerde bulunur. Notaların hüzünlü ya da neşeli melodilere göre kullanımlarını anlatırken verdiği misal bu türdendir: “Başa gelen bir musibetin gözyaşı ve ruh çöküntüsüne sebep olduğunu görmez misin? Bu durum sadece zayıflıktan kaynaklanmaz. Zira insandaki zayıflık hüzünden, hüznün de zayıflıktan kaynaklanır. Yine kişideki sevinç ve neşe kuvvetten, kuvvette sevinçten kaynaklanır...”³⁸⁸ Burada Kindî üzüntünün sebebinin başa gelen musibetler olduğunu verirken esas sebebin zayıflık olduğuna dikkat çekmiş olması düşündürücüdür.

Üzüntüyü Yenmenin Yolları

Kindî üzüntüyü yenmenin yollarını maddeler halinde sıralar. Oniki maddelik olan bu açıklamalarının hemen hemen her biri günümüz psikolojisinde üst başlık altında araştırılması gereken konular niteliğindedir. Özellikle kıskançlık, haset, aç gözlülük, cimrilik, feraset, şükür, emanet, ubûdiyyet, dünyaya değer vermemek, tefekkür, sabır

387 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, s.51-55; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.478-481.

388 Turabi, a.g.e., s.181.

gibi bir çok konuyu bu risâlede işlemiş olduğu görülür. Kindî'nin üzüntüden kurtulmanın yolları olarak izah ettiği hususlar maddeler halinde şunlardır:

1-Üzüntünün ne olduğunu düşünmek

Kindî üzüntüyü yenebilmenin yollarını izah ettiği bölüme şöyle başlar: “Üzüntü/hüznü yenebilmek için önce onun ne olduğunu düşünmek gerekir. Bu sebeple biz üzüntüyü iki kısma ayırıyoruz. Bunlar ya bizim kendimizin yaptığı şeylerden ya da bizim dışımızdaki birilerinin yaptığı işlerden kaynaklanmaktadır. Eğer üzüntülerimiz bizim davranışlarımız neticesinde meydana geliyorsa o takdirde yapılacak iş, bize üzüntü veren fiillerden kaçınmaktır. Şayet bizi üzen amelleri yapmamak kendi elimizde yani kendi imkanlarımız dahilinde olmasına rağmen hala o fiilleri yapıyorsak o takdirde biz, kendi irademizde olduğu halde bilerek bizi üzen şeyleri kendimiz yapıyoruz demektir. Bu durum açık bir çelişkidir ve kendilik bilgisinden yoksun bireylere ait bir davranıştır.

Bize üzüntü veren sebeplerin ikincisi olan başkalarının fiilleri dolayısıyla gelen hüznler de iki türlü düşünülebilir. İlki, bize başkasının üzüntü veren fiilini önlemek, ondan etkilenmemek elimizde olabilir. İkincisi ise böyle bir imkana sahip olamayabiliriz. Eğer etkilenmemek, onu bertaraf etmek elimizde ise bu sebebin bizi etkilemesini, üzmesini önlemeye gayret ederek üzülmeden kurtulmalıyız. Şayet elimizde değilse yapılacak şey, üzüntünün sebebi gelmeden önce yani üzücü olay vukû bulmadan önce üzüntüye kapılmamayı bilmeliyiz. Zira böyle bir olayın vukû bulmaması ihtimal olabilir. Yani o olayın meydana gelmesini önleyebilecek bir güç, bu fiile mâni olabilir. Ya da üzüntü vereceğini zannettiğimiz şey bizi üzmemeyebilir. Eğer biz üzüntü gelmeden önce vehme kapılır ve üzüntü vereceğini zannettiğimiz şey de onu önleyebilecek güç (Allah) tarafından önlenirse o takdirde boş yere kendimizi üzmüş oluruz. Böylece bizim dışımızdaki birinin veremediği üzüntüyü, biz kendi elimizle yapmış oluruz. Huzursuzluğumuzun kaynağı yine kendimiz olmuş olur. Zira bunu bir başkası yapmış olsaydı o insanı, zalim olarak addederdik. Öyleyse kendi nefislerimize zülmederek kendimize ktülük yapmaktan kaçınmamız gerekir.

Şayet üzüntü/hüzün kaçınılmaz bir durum ise zaten onun ortaya çıkışındaki üzölmelerimiz yeteri kadar bir sıkıntı verecektir. Vukûundan önceki üzölmelerimiz, olayı ortadan kaldırmayacaktır. Dolayısıyla üzüntünün sebebi ortaya çıkmadan önce

kendimizi üzüntüye kaptırmak hem kendimize yapmış olduğumuz bir kötülük ve hem de ruh sağlığımızı bozacak davranıştır. Öyleyse üzüntünün sebeplerini bertaraf etme gayreti göstermeden, hadisenin tasasını çekmek, duygusallığa kapılmak yanlış bir tutumdur. Dolayısıyla üzüntünün sebeplerinin ortaya çıkışının önlenmesi ruh sağlığımız açısından son derece önemlidir.³⁸⁹ Kindî “*Hikemiyât*”ında başa gelmesi kaçınılmaz olan şey üzerinden korku üretmek ancak akılsız insanların edindiği bir huy olduğunu söyler.³⁹⁰

Teselli vermek

Kindî, üzüntünün sebeplerini, üzüntü verecek şeylere karşı alınacak tedbirleri, bireye üzüntü verecek olaylar gerçekleşmeden kişinin tutum ve davranışlarının nasıl olması gerektiği gibi bir kısım hususları izah ettikten sonra şöyle söyler: “Üzüntüyü yaşayan insana teselli vermek gerekir. Zira böyle durumlarda yapılacak bir teselli kişiyi bir müddet üzüntüden koruyacaktır.”³⁹¹ Burada esas olan tesellinin üzüntüyü tamamen ortadan kaldırmak değil, bir nebze bireye fayda vermek, düşüncesini başka yönlere kanalize etmek, kısa bir müddet de olsa teskin etmektir.

2-Üzüntüyü kısa tutmanın gayretinde olmak

Kindî üzüntüye karşı verilecek mücadelelerden birisini “hüznün kısa tutulmasının yollarının aranması” olarak ifade eder. Ona göre “oluşa tâbi nesnelere değişkendir.” Bir oluş (yaratılış) neticesinde var olduklarından aynı zamanda fânîdirler. Bir başka ifade ile başlangıçlı olduklarından sonludurlar. “Üzüntü de bir oluşa tâbi olduğundan, sonluluğa tabî bir olgudur. Zamanla yok olacaktır. Öyleyse üzüntüyü kısa tutmaya çalışmalıyız.” Kindî bu ifadelerle iradeye hitap etmekte ve bu durumun (üzüntüyü kısa tutabilme halinin) imkan dahilinde olduğunu söylemektedir. “Şayet biz bunda (üzüntünün kısa tutulma hususunda) kusur edersek o takdirde başımıza gelecek bir belayı önleme imkanımız olduğu halde onu önlemekte kusur etmiş gibi oluruz. Böyle bir tutum ise ancak kendini düşünebilme iradesinden yoksun kişilere özgüdür. Bu kişiler, belaya aldırış etmeyen dolayısıyla da üzerinden bela eksik olmayan kişilerdir. Önleme imkanı olduğu halde belayı önlemeye çalışmayan veya kendini beladan korumayan kimseler

389 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, s.62-65; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.484-487.

390 Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.524-525.

391 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, s.64-65; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.486-487.

kişilikleri gelişmemiş, zayıf karakterli insanlar olabilir. Kısacası, Onun anlayışına göre ruh sağlığımızı korumak ve mutlu olmak bizim elimizde olan bir kişilik gücüdür.³⁹²

3-Tecrübeleri kullanma düşüncesinde olmak

Kindî üzüntüyü yenmenin yollarından birini “geçmişte üzüntü veren şeylerden nasıl kurtulmuş olduğumuz, başkalarının kendi üzüntülerinden nasıl kurtulmuş oldukları gibi hadiseleri hatırlamak ve içine düştüğümüz yeni üzüntü durumumuzda onları düşünerek, her bir durumun hüznünü ve teselli noktalarının karşılaştırmasını yapmak ve bu karşılaştırma ile kendimiz için büyük bir teselli gücü sağlamış olmak” olarak ifade eder. Yani tecrübeyi esas alır. Yaşanılmışlıklardan ders alma, başa gelen durum ile gelmiş olunanlar arasında bir karşılaştırma yapma, geçmişte üzüntü verici olaylardan, hüznlerden nasıl kurtulunmuş olduğunu hatırlama ya da yaşamın içinden çıkarımlarda bulunma gibi bir kısım bilgi ve tecrübelerin üzüntüden kurtulmak adına etkin yollar olduğunu vurgular. Şöyle bir misal verir: “Eğer bu tecrübeleri kullanıp karşılaştırmalar yapabilirsek Kral İskender'in ölümü esnasında annesini bir mektupla teselli ettiği gibi güç sağlamış oluruz.” Kindî, İskender'in mektubunu ve hadiseyi nakleder:

“Ey İskender'in Annesi! Oluşma ve bozulma kanunlarına tâbi olan her şeyin yok olacağını düşünmelisin. Oğlun bir kısım basit kralların benimsediği değersiz ahlâkı kendine lâyük görmezdi. Sen de bu kralların annelerinin ahlâkını kendine layık görme ve onların basit anneleri gibi davranma. Oğlunun ölüm haberi sana geldiğinde büyük bir şehir kurulmasını emret. Sonra ülkelere elçiler göndererek onların belirli bir günde şehirde huzurunda toplanmalarını iste. O gün insanların yiyip içme ve eğlence günü olsun. Davetinde şunu bildir, "Bu davete sadece ömründe her hangi bir belaya uğramamış olanlar katılabilecektir." Böylece insanların matemlerine karşın İskender'in ki neşeli geçsin.” Anne bu istekleri yapar ancak davete iştirak eden olmaz. Anne bunun sebebini sorduğunda şu cevabı alır: “Siz, başına bir bela gelmiş olanların bu davete iştirak etmemelerini emretmişsiniz. Başına bir kötülük gelmemiş birileri olmadığından kimse davete gelemedi.” Cevabı duyan anne meseleyi anlar ve şöyle der: “(Ey Oğul) Senin ölümün sebebiyle uğrayacağım musibet ve üzüntüden dolayı beni en iyi şekilde teselli etmeyi arzu etmişsin ve edebildin de. Anladım ki başına bir bela gelen ilk kişi ben

---

392 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, s.64-67; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.486-487.

değilim ve yine anladım ki musibet yalnız bir kişinin başına gelen bir hadise değilmiş!”³⁹³

Kindî verdiği misalle her şeyin yaratıldığı aynı zamanda da yok olacağı dünyada her nesnenin gelip geçiciliğini belirtir. Belaların getirisi olan üzüntüler de geçicidir ve bunlar fâni olanın başına gelmektedir. Yaşamın tabiatında var olan bu durum karşısında hazırlıklı olmak, belalar üzüntüyle geldiğinde tecrübeleri kullanarak teselli bulmak, üzüntüden kurtulma yollarından biridir.

4-Üzüntüyü kişinin kendisi ortaya çıkartmamalı

Kindî üzüntüyü yenmenin yollarından bir diğer hususu, insanın yaşamından ve hayatın gerçeklerinden akıllara sorular sorarak izah eder. İnsanın yaşamından örnekler verir: “Bizler günlük yaşamda bazen istediklerimizi elde edememiş veya elimizdekileri kaybetmiş olabiliriz. Ancak bizim dışımızdakilerde böyledir. Bunu hatırd tutmak gerekir. Bunların bir çoğu kayıplarını kabul ederek, kendilerini üzmeden neşe içerisinde yaşamlarına devam etmişlerdir. Mesela çocuğunu kaybeden veya çocuk sahibi olamayan kişilerin olduğunu düşünmelidir. İnsanlardan bazıları çocuksuz olmasına rağmen rahat ve huzurlu yaşayabilmektedir. Çocuğunu kaybedenler yaşamlarına yine devam edebilmektedir. Aynı şekilde mal, servet ve bir kısım dünyevî nimetlerin kayıplarında da durum böyledir. Öyleyse üzüntü tabîî değil, ârîzî bir durumdur. Malını, mülkünü veya servetini kaybedenden üzülenleri gördüğümüz gibi mala sahip olamadıkları halde üzüntü duymayan insanlar da bulunmaktadır. Bu da göstermektedir ki insan, elindeki malının kaybedilmesi neticesinde üzüntüyü kendisi ortaya çıkarmaktadır. Bunun sebebi geçici şeylerin amaç edinilmiş olunmasıdır. Kıymetsizi amaç edinmek akılsızlıktır. Akılsız olmaya rıza göstermek akıllı olana yakışmayan bir tutumdur. Zira akılsız olan ile düşünemeyen hayvanlar arasında fark yoktur. Belki onlar akılsız insandan daha üstündür. Çünkü hayvanlar sahip oldukları özellikler sebebiyle tabiatın kanunları ile uyum içerisinde bir yaşam sürmektedirler. Buna karşın akılsız insanların fiillerinde bir uyum görülmez. Onlar zihin karmaşıklıkları sebebiyle düzensizlik içerisinde karmaşık bir yaşam sürerler. Öyleyse yapılacak şey açıktır: İnsanı akıllılar gözünde acınacak hale getiren, basit insanların karşısında gülünç duruma düşüren bayağı işleri yapmaktan haya etmeli ve uzak durmalıyız.”³⁹⁴

393 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, s.66-69; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.486-489.

394 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, s.68-71; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.488-491.

5-Tabiata ters olan şeyi istememek

Kindî üzüntüyü yenmenin çarelerinden birini de insanın tabiat kanunlarına aykırı olan şeyleri istememesi olarak izah ederek şöyle der: “Başımıza her hangi bir belanın gelmemesini istemek, olmayacak bir şeyi istemek anlamına geldiğini hatırd tutmamız gerekir. Çünkü belalar, tabiatında bozulma olan şeylerin ifsadından meydana gelir. Bozulma olmasaydı varlık da olmazdı. Tabiatta olan şeylerin olmamasını arzulamak, imkansıza talip olmak demektir. İmkansızı isteyen muradından mahrum kalır ve amacına ulaşamaz. Muradından mahrum olan ise bedbaht olur. Öyleyse bu tür kötü huylardan utanmak, câhillik ve bedbahtlık seviyesine düşmekten kaçınmak gerekir. Çünkü cehâlet alçaltır, kötülük zillete yol açar.”³⁹⁵

6-Kıskançlık etmemek, hasetten kaçınmak

Kindî üzüntüyü yenmenin yollarından birini de kıskançlık etmemek ve hasetten kaçınmak olarak izah eder. Kıskanç olanların ve haset edenlerin bu olumsuz davranışları sayesinde üzüntüye düşeceklerini bildirerek şöyle eder: “Başka insanların ulaşabileceği şeylerin, insanların müştereki olduğunu hatırd tutmamız gerekir. Sahip olduklarımıza diğer insanlardan daha layık olduğumuz anlamı çıkmaz. Bir şey elinde olduğu sürece insanın malıdır. Psikolojik güç ve kıymetlerimiz, başkalarının ulaşamadığı mânevî hayırlarımızdır. Bunların kaybında üzüntü mazur görülebilir. Dünyevî şeylerin kaybı sebebiyle üzüntüye düşmemiz hem doğru olmayan bir davranış hem de bize yakışmayan bir tutumdur.”

Kindî haset edenlerin davranışlarını da şöyle izah eder: “İnsanların tabîi olarak sahip olmaları gereken şeyleri elde etmelerinden üzüntü duymak, haset edenlerinden önemli özelliklerindedir. Kıskançlık ve haset kötülüklerin en kötüsüdür. Düşmanlarının kötülüğe uğramasını isteyen kimse kötülüğü seviyor demektir. Kötülüğü seven kişi kötü bir insandır. Bundan daha kötü olan ise dostlarının başına kötülük gelmesini isteyen ve bundan sevinendir. Kendi nefsinin yararına olandan dostlarının mahrum kalmasını isteyen bir kimse, kendisi için kötü olan şeyleri dostları için isteyen biri demektir. Dolayısıyla dostlarına kötülükleri reva gören ve buna sevinen bedbaht bir kimsedir. Bu tür aşağılık duruma düşmekten kaçınmamız gerekmektedir.”³⁹⁶

395 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, s.70-73; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.490-491.

396 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, s.72-73; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.490-493.

7-Aç gözlü ve cimri olmamak, ferasetli olmak

Kindî üzüntüyü yenmelerin yollarından birini aç gözlü olmamak, cimrilikten sakınmak ve iyiyi kötüden ayırt edebilen bir ferasette olmak şeklinde ifade eder ve şöyle der: “Ortak faydalardan elimizde bulunan kıymetlerin Allah'ın bize verdiği emanetler olduğunu hatırdâ tutmak gerekir. Her şeyin yaratıcısı ve sahibi olan Allah, dilediğine dilediği kadar verir ve onları dilediği zamanda geri alır. Her şey O'nun iradesindedir. Bazen düşmanlarımız eliyle bizden alınanlar sebebiyle kötülük yapıldığı vehmine kapılırız. Unutmamamız gerekir ki emaneti bizden alarak onu dilediğine vermek, emanetin gerçek sahibinin hakkıdır. Bunda bizim için utanılacak bir durum ve nefsimize yönelik bir hakaret yoktur. Esas utanılacak şey, elimizden alınanlara üzüntü duymamızdır. Böyle bir ahlâk ancak cimri, aç gözlü ve iyilikleri kötülüklerden ayırt edemeyen ferasetsiz kimselerin ahlâkıdır.”³⁹⁷

8-Allah'ın verdiklerini emanet bilmek ve şükredici olmak

Kindî'ye göre nimetleri emanet bilmek ve onlara şükretmek, üzüntüyü yenebilmenin yollarından biridir. Konuyu şöyle izah eder: “Verilen emaneti kendi malı sayan bir kimsenin bu davranışı, şükür yolunu terk etmesi anlamına gelir. Zira emanet olarak verilenlere şükredebilmek, sahibi emaneti istediğinde onu gönül rahatlığı ile geri verebilmekle mümkün olur. Öyleyse emanet edilenin geri alınmasından üzüntü duymak, şükürde hata etmek anlamına gelir. Adâlet anlayışına aykırı olan böyle davranışlardan uzak durmalıyız. Aynı şekilde düşmanlar eliyle de olsa üzölmek, tutarsız hareketlerde bulunmak, çocukça itirazlarda bulunmaktan çekinmeliyiz. Aksi davranışlar çocukların ya da diğer akılsızların (ferasetten uzak kimselerin) huyudur.”³⁹⁸

Kindî'nin şükretme üzerine yaptığı izahlar, günümüz “şükür psikolojisi”nin temelini oluşturacak niteliktedir. Zira o konuyu “elden giden veya kaybolan nimetlere üzölmek yerine, var olanlara şükretmeyi bilme” anlayışı üzerine oturarak şu izahı yapar: “Unutmamamız gereken hususlardan birisi şudur ki, (Bizim sahip olduğumuz tüm nimetleri bize veren ve bu nimetlerin hakiki sahibi olan) Allah, verdiği nimetlerin en kıymetlilerini değil, en değersiz olanlarını geri almaktadır. O'nun bize verdiği akıl ve nefis gibi nimetler sayesinde hala lezzetlerin devam etmesi büyük lütüftür. Öyleyse bunlar için sevinç duymalı ve şükredebilmeliyiz. Dünyevî emanetlerin kaybindan da

397 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, s.74-75; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.492-493.

398 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, s.74-77; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.492-495.

üzüntüye kapılmamalıyız. Hatta verdiklerinin hepsini elimizden alsa dahi üzülmekten sakınmalı ve memnuniyetimizi devam ettirmemiz gerekir. Böyle davranışımız Allah'a olan şükran borcumuzun ve O'na olan sevgimizin ifadesidir. Tüm bunlardan sonra şöyle diyebilmeliyiz: Rabbimiz, elimizdeki nimetlerin önemsiz bir kısmını zaman zaman elimizden geri alıyorsa da akılımız ve nefsimiz var olduğu sürece nimetlerin çoğunu hatta en kıymetlilerini bizde bırakmıştır.”³⁹⁹

9-Dünyaya ve içindekilere değer vermemek, kulluğun idrakiyle yaşamak

Kindî'nin üzüntüyü yenebilmenin yolları olarak izah ettikleri içerisinde “dünyaya ve içindekilere değer vermemek, kulluğun idrakiyle yaşamak” olarak bildirdiği bu madde, insanı üzüntüden uzak yaşamaya yetecek niteliktedir. O şunları söyler: “Üzüntü çekmek bir zorunluluk değildir. Akıllı insanın yapması gereken şey, dünyevî ihtiyaçları en aza indirmesidir. Çünkü bunlar geçici oldukları için kayıpları mümkündür ve üzüntüye sebep olur. Konu üzerine tefekkür eden her bir kimse, bunun böyle olduğunu anlayacaktır.

Sokrat'a “üzülmemeyi nasıl başarabildiği” sorulduğunda: “*Kaybettiğimde üzüleceğim şeyleri edinmiyorum*” şeklinde cevap vermiştir. Öyleyse musibetlerin başına az gelmesini isteyen kimse, dünyevî ihtiyaçlarını azaltmalıdır. İnsanoğlu, düşünce ve ayırt etme gücü geliştikçe varlığını sürdürmek, yaşamını düzene koymak adına gerekli olmayan bir çok şeyi hayatına alma, ona sahip olma arzusuna düşer. Türlü yiyecekler, içecekler, giyecekler, hayvanlar, göz alıcı varlıklar, süsler, zînetler, huzur kaçıran sesler, kokular vb gibi elde edilmesi bir gayrete, tasaya, yorgunluğa, kaybedilmesi acıya, eleme, üzüntüye ve ulaşılamaması özleme, hasrete yol açan şeylerdir. Bu sebeple biz diyoruz ki: Bir insanın nefsi, yaratılışına ait olmayan geçici şeylerle kendini meşgul ediyorsa o kimsenin ahireti yıkılır. Bu geçici dünyadaki yaşamı da kendine dert olur, stresli bir hayat sürer, üzüntü hastalığı da gün geçtikçe artar ve acıları de dinmek bilmez.”⁴⁰⁰

Kindî her haliyle geçici, lezzetleri yalancı, verdiği hayalleri boş, câzibesi aldatıcı olan, güvenenlerinin elini boşa çıkararak, onları hayal kırıklığına uğratan, kendisine bel bağlayanları sefil ve acınacak duruma düşüren şu dünyanın ne kadar aldatıcı olduğunu “gemi yolcuları” istiaresiyle izah eder: “Bir grup insan kendi mahalleri olan ormana

399 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, s.76-77; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.494-495.

400 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, s.78-85; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.494-499.

gitmek niyetiyle bir gemiye binerler. Yola çıktıktan bir süre sonra geminin kaptanı, yolcuların gerekli ihtiyaçlarını temin etmeleri için bir limanda mola verir. Tüm yolcular ihtiyaçlarını karşılamak ve tekrar dönmek üzere gemiden inerek yapmaları gereken işin peşine düşerler. Bu yolculardan bir kısmı hangi ihtiyacı için çıktılarsa bunları temin ederek gemiye geri dönerler. Başka şeylerle meşgul olmazlar ve eğlenmezler. İhtiyaçlarını doğru bir şekilde karşıladıkları ve erkenden döndükleri için gemi içerisinde yolculuk boyunca rahat edebilecekleri mekanlara yerleşirler. Bu seçimlerinde herhangi bir izdihamla karşılaşmazlar, kimseyle çekişmezler ve rahat edecekleri yerleri edinirler.

Bu yolculardan diğer bir kısmı gittikleri yerlerde arazinin güzelliklerini seyre dalarlar. Etrafa yayılan nefis râyihâları kokularlar, nadide ağaçların meyvelerinden tadarlar, kuşların seslerini dinlerler. Bu grup ihtiyaçlarını karşıladıkları mekanlardan fazla ayrılmadıkları için geri dönecekleri gemiden de uzak kalmazlar. Gemiye ikinci grup olarak döndüklerinde kendilerinin rahat edebilecekleri mekanları bularak yerleşirler.

Bir başka grup da vardıkları yerden fazla ayrılmamakla birlikte kendilerinin hoşuna giden değerli taşlardan, meyvelerden ve güzel kokulu çiçeklerden fazlaca toplarlar. Bölgenin sedefleri, taşları, zamanla solacak çiçekleri, gün geçtikçe çürüyüp kokacak yiyecekleri gibi bir çok ağır yükü gemiye dönerler. Geminin en güzel ve rahat yerlerinin ayrıldığını, başkalarının zamanında gelerek yerleştiklerini farkederek. Çaresiz olarak dar, sert ve rahat olmayan yerlere yerleşirler. Zamanla bu yükleri kendileri ve yerlerini rahatsız eder. Eşyalarını korumak ve onların zarar görmelerini istememeleri kendi rahatlarını kaçıır.

Gemiden inen bir başka grup gittikleri yerin geçici güzelliklerine, eğlencesine ve neşesine dalarlar. Bunlar hem gemiyi hem de yolculuklarının gayesini unuturlar. Ormanın derinliklerinde kaybolma, yırtıcı hayvanlarla karşı karşıya gelme, dikenlerle boğuşma, tedavi gerektirecek yaralanmalar, yürümelerine engel olacak bataklıklar, giysilerini yırtacak çalılıklar gibi korkulardan da emin değillerdir. Bir kısmı gemiye dönebilmiş olsa da rahat yolculuk edebilecek yer bulamazlar. Geride kalanlar limandan fazla uzaklaştıkları için son çağrışı duyamazlar ve gemiyi kaçırlar. Böylece arazide tehlikelerle başbaşa kalırlar. Kimini yırtıcı hayvanlar parçalar kimisi bataklıklara gömülür, kimi zehirlenir ve neticede her biri iğrenç leşer haline gelir.

Gemiye erken dönen ilk grup rahat ve huzur içinde yolculuklarına devam ederler. İkinci grup insanlar da yerleri rahat, fazla eşyaları olmadığı ve bunların kaybına üzüntü duymayacakları için yolculukları huzurlu devam eder. Yükleri fazla olanların halleri hiç iç açıcı değildir. Zira rahatlarını kaçıran, buldukları yerleri daraltan ve kaybindan üzüntü duyacakları çiçekler zamanla solar, yiyecekleri kokmaya başlar. Bunları denize atmaktan başka çareleri kalmaz. Bazıları kokular ve yerlerinin rahatsızlığı sebebiyle hastalanır. Bir kısmı yolculuğu tamamlayamadan ölür kimi de bitkin vaziyete düşer.

İşte bu misal gerçek âlemi ve bu âlemdeki yolculuğu temsil eder. O halde bu âlemin geçici şeylerine dalmak, zamanla kendimize yük olacak şeylerle meşgul olmak ne kötü bir yaşayıştır. Görülmektedir ki, geçici ve başımıza dert olacak şeylerden kurtulmanın yolları, onlara değer vermemek, onların geçici ihtişamına kapılmamak ve kendimizden uzaklaştırmakla mümkündür. Bu âlemde gözlerimizi bu geçici şeylere kapatmalı, burnumuzu bunların kokularından korumalıyız. Bunlara yakın durmanın kötülüğünü anlayarak, nefsimizi bunların ihtişamından uzak tutmalıyız. Bu âlemde bize üzüntü verecek ve ebedî âlemde başımıza gelecek kötülüklerin kaynağı bunlardır.

Eğer bizler üzüleceksek hakiki hedefimizden koptuğumuza, gerçek vatanımızdan ayrıldığımız ve bizi yolculukta sıkıntıya düşüren/düşürecek olan değersiz şeyleri yüklediğimize üzülmemeliyiz. Hakiki vatanda üzüntüler, kayıplar, özlemler asla yoktur. Hakikat olmayan hiç bir şey orada bulunmadığı gibi istenmesi uygun olmayan şeylere de arzu duyulmaz. Arzu duyulan her şey ise anında yanı başımızda olur. Hem de hiç kaybolmadan ve zarara uğramadan. Öyleyse bizler üzülmemeye direncimizi yitirdiğimize üzülmemeliyiz. Zira bu tutum, aklın özelliğidir. Bize üzüntü verecek, kaybolma ihtimali olan şeylere üzülme câhil kimselerin özellikleridir.⁴⁰¹

10-Kötülüğü ve kötü olanı sevmemek

Kindî üzüntüyü yenmenin yollarından birini de kötülükleri ve kötü şeyleri sevmemek olarak ifade eder. Burada “ölüm” olgusuna değinerek şunları söyler: “Bizler kötü olmayandan değil, kötü olandan ya da kötülükten nefret etmeliyiz. Eğer '*kötü olanı ve kötülüğü sevmemek*' zihnimize iyice yer ederse duyulardan kaynaklanan üzüntüleri yenme hususunda büyük faydaları olur. İnsan genellikle ölümün kötü bir şey olduğunu düşünür. Kötü olan '*ölüm korkusu*'dur. Ölüm olgusu tabiatımızın bir tamamlayıcısıdır. Ölüm olmasaydı insan da olmazdı. O halde ölüm kötü bir şey değildir. Ölümü kötü

401 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, s.84-95; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.498-505.

olarak zannetmenin sebebi, onun hakkındaki hakiki bilgidен yoksun olmaktan kaynaklanmaktadır.”

Kindî durumu bir misalle izah eder: “Diyelim ki, karaciğerde var olan ve oradan başka bir yer tanımayan bir besin maddesinin aklı olsaydı; bu besin maddesi başka bir yer olan yumurtalara nakledilmek istenseydi bu durum onu üzzerdi. Eğer bu besin yumurtalara nakledilip sperme dönüşmüş olsa ve bu defa da rahme nakledilmek istense yine üzülürdü. Rahimde olduğunda da bu besine yumurtalara döneceği söylense oradaki geniş durumu bildiğinden tekrar dar olan yumurtalara dönmeyi istemezdi. Ancak rahimde olgunlaştıktan sonra daha geniş bir âlem olan dünyaya nakledileceği söylense o yine üzüntüye kapılır ve bunu istemezdi. Bu geniş ve güzel âleme çıksa ve kendisine rahme geri döneceği söylense oraya tekrar dönememek için dünyadaki tüm varlığını verirdi.

İşte aynen bu anlatılanlar gibi bu dünya denilen ve geniş olarak bilinen şu yaşadığı âlemden kabre nakledilmesi ve buradan ayrılması onu üzer ve bu âlemden ayrılmaktan büyük korku duyar. Şayet bu besinle başlanan yolculukta dünya âleminden geçerek akıl âlemine/ahirete giden insana, hissi ve psikolojik acıların bulunmadığı, felaketlerin ve kaybın ulaşamadığı ahiret âleminden tekrar dünya âlemine döndürüleceği söylense o insan üzülürdü. Dünya âleminden rahim âlemine döndürülmek istenildiğindeki elemden daha fazla ıztırap duyar ve üzülürdü. Tüm bunlarla birlikte ölümü kötü zanneden kıt ve zayıf akıl, ölümü kötü görmekle nasıl yanıldıklarını anlamış olur.

Dünya yaşamının hissi faydalarını kaybetmek sanıldığı kadar kötü bir şey değildir. Aksine kötü olan şey bu âlemin geçici şeylerine üzülmektir. Çünkü bu üzüntüler ve elemeler bir zorunluluk değildir. Ancak biz zorunlu olmayan şeyleri kendimize revâ görerek, kötü olan şeyleri kendimiz ortaya çıkarmış oluyoruz. Eğer böyle bir durumu yaşıyorsak o halde bizler, kötü karakterli kimseler olarak kötü yaşamı kendimiz seçmiş oluyoruz anlamına gelir. Böyle bir yaşama rıza göstermek ancak akıldan yoksun kimselerin davranışıdır. Zira akıl, her şeyi olması gerektiği gibi düzenleme melekesidir. Akılsız olan eşyayı olması gerekenin aksine düzenler ya da bu yönde hareket eder.”⁴⁰²

---

402 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, s.94-99; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.504-509.

11-Kayıplarla meşgul olmamak, var olan nimetleri düşünmek

Kindî üzüntüden kurtulma yollarından birini de kaybedilenlerle meşgul olmamak ve elde var olan nimetler için şükretmek şeklinde ifade eder. Kısaca konuyu şöyle izah eder: “Bir kısım şeyleri elde etmek istediğimizde onlara ulaşamadığımız ya da eldekileri kaybettiğimiz zamanlarda bunları devamlı olarak düşünmeye alarak meşgul olmak kişinin üzülmeye sebep olur. Oysa böyle bir tutum yerine, kayıpları akıldan uzak tutup, onlarla meşgul olmadan yaşamayı öğrenmek ve elde var olan hissi ve aklı nimetleri düşünmek bela ve musîbetler için teselli olacaktır.”⁴⁰³

12-Başına gelen musîbetleri nimet bilmek

Kindî başına gelen musîbet ve belâları nimet olarak telakki etmenin üzüntüyü yenmenin yollarından biri olarak bildirir ve şöyle izah eder: “Bizler maddî ve dünyevî kayıplarımızdan doğacak sıkıntılar ve üzüntülerin endişesini taşıyız. Oysa maddî kazanımların elden çıkmasıyla, onlar üzerine duyacağımız ilgi ve sıkıntılardan kurtulmuş oluruz. Kayıplarımızla ilgili böyle bir tutum içerisinde olmak, bir kısım üzüntü sebeplerini azaltacaktır. Eğer böyle bir tutumu tamamen içselleştirebilir ve yaşantımıza aktarabilirsek, bize üzüntü verecek hadiseleri, musîbet karakterinden nimet karakterine dönüştürebiliriz. Böyle bir davranışa ulaştığımızda da artık musîbet olarak gördüğümüz şeyler bizim için bir nimet olur. Eğer bazı musîbetler başımıza gelecek bir kısım belaları sağaltıyorsa bu da bir nimet sayılır.

Kendinde var olan nimetlere kanaat eden, geçici nimetlerin peşinde koşmayan, kralları dahi kendine köle yapan, bütün elem ve kötülüklerin kaynağı olan öfke ve şehvet gibi olumsuz güçlere hakim olur. Hastalıkların en kötüsü, nefsin hastalıklarıdır. Bunlar beden hastalıklarına göre daha tehlikelidir. Öfke ve şehvet, bir kimse üzerindeki kötü etkilerini gösteremiyorsa bu tür olumsuz duyguların o kimse üzerinde her hangi bir etkinliği kalmamış demektir. Eğer tersi olur ve bu olumsuz duygular bir kimseye musallat olur ve onu baskısı altına alırsa şahsı dilediği şekilde yönetir ve yönlendirir.

Kendinde var olan nimetlerin dışındaki şeylerin peşinden koşmayan kimse duygularına hakim olan biri olarak, kralların hizmetçileri üzerindeki üstünlüğü gibi o duyguların kralı olur. Kendi kurduğu ve hakimi olduğu kalesinde kendisinden ve

---

403 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, s.100-101; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.508-509.

kötülüklerinden korkulan düşmalarına karşı daima zafe elde eder ve onları yenilgiye uğratar.⁴⁰⁴

Kindî üzüntüyü yenmenin yollarının izah ettiği risâlesinin sonunda şu tavsiyeleri yapar: “Muhterem kardeşim! Burada yapılan öğütleri, tepbit edilmiş olan hususları kendin için değişmez birer örnek olarak alıp, onları anlar ve içselleştirebilirsen bunların sana katkı ve yardımlarıyla üzüntünün afetlerinden, sana getireceği kötülüklerden kendini korumuş olursun. Böylelikle en değerli olan ebediyet âlemine ve salih insanların bulunduğu âhret yurduna kavuşursun. Allah sana hem dünyada hem de âhret yurdunda mutluluk versin. Her iki âlemin bol nimetlerine kavuşursun. Allah seni, aklın meyvelerinden faydalanan ve doğru yola uyan kullarından eylesin. Seni cehâletin zilletinden de muhafaza eylesin.”⁴⁰⁵

4.DİN PSİKOLOJİSİ

Akıl

Akıl, felsefe tarihinde ilk kez bir olgu olarak Herakleitos'da görülür, o da “logos”tur. Ancak “Logos”un taşıyıcısı insan değil tabiattır yani âlemin nesnel düzen ilkesidir. Bir problem olarak akıl, ilk defa Aristoteles'te görülür. Aristoteles, akıl meselesini mahiyeti açısından ele alır ve onu etkin akıl ve edilgin akıl olmak üzere iki kısımda inceler. Etkin akılı, insana dışardan gelmiş, kendi kendine olan salt çalışması olarak, edilgin akılı ise kendi kendine işleyemeyen, beden aracılığı ile edinilen duyu verilerini işleyen ve biçimlendiren şey olarak görür.⁴⁰⁶

İslâm felsefe tarihinde aklın içeriği, mahiyet ve fonksiyonları üzerine çalışan ve konuya dair eser yazan ilk filozof Kindî'dir. Günümüzden onüç asır önce “*Risâle fi'l-'akl'*” adlı risâlesinde aklın mahiyetini ve fonksiyonlarını yorumlamıştır.⁴⁰⁷ Arapçada engellemek, tutmak ve yasaklamak gibi anlamlara gelen akıl kelimesi, ahmaklığın zıddı için kullanılır. Kur'an-ı Kerîm akılı, teorik ve pratik aklın işlevselliklerine ait bütüncül içeriği ile takva kavramında anlamlandırmış ve bireyin eylemsel etiğinin gayesi olarak

404 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, s.100-103; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.508-511.

405 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, s.102-103; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.510-511.

406 Gürses, Elmalı'lı Tefsirinde Psikoloji Konuları, s.14.

407 Mahmut Kaya, “Kindî” mad., *DİB (Diyanet İslam Ansiklopedisi)*, C.XXVI, İstanbul, 2002, s.45.

değerlendirmiştir. Bu bağlamda akıl bizim düşünen özümüz ve ayırd edici özelliğimiz olarak öne çıkar. Kindî akılı *faal akıl, güç halinde olan akıl, müstefad akıl ve beyânî akıl* gibi ayrımlarla ele alır.⁴⁰⁸

Kindî insan nefsindeki en önemli güç olan akılı, varlığın hakikatini kavrayan basit cevher olarak tarif eder.⁴⁰⁹ Bu cevher insanın asıl benliğini oluşturan aklı nefstir. Zira akıl gücü nefsin en yetkin mertebeye ulaşması için olumsuz güçlerin arzu ve isteklerine karşı mücadele eder. Kindî'ye göre akıl insanî fazîletlerin kazanılmasında en etkin ve yönetici güçtür. İnsan akıl gücüyle, duyu algılarının ulaşamadığı gerçek bilgilere ulaşır. Kindî akılı, “insana özgü bir bilme aracı” olarak kullandığı gibi her türlü bilme etkinliği olarak görür. Ona göre, tür ve türün üstündeki varlıkların bilgilerini yani duyu organlarına konu teşkil etmeyen varlık alanlarının bilgisini akılla elde ederiz. Diğer bir ifadeyle duyular, maddî suretleri yani tikelleri, akıl ise tümelleri algılamaktadır.⁴¹⁰

“*Oluş ve Bozuluşun Yakın sebepleri Üzerine*” adlı risâlesinde amacı gerçeğe dayanmak ve hakikati ortaya çıkarmak olan ve işlerinde kendisi ve nefsânî arzuları arasında bir anlaşmazlık olduğunda aklını hakem tayin eden kişiye/kişiliğe aklın getirdiği faydaları izah eder. Bunları “gözünde câhillik perdesi yırtılır, kendini beğenmişliğin sıkıntılarından kurtulur, şüpheden kaynaklanan kötülöklere dalmaktan kaçınır, belirsizliklerin getirdiği şüphelerden sıyrılır, sahip olamadıklarının peşinde koşmaktan sahip olduklarınının yitiminden duyduğu hüzn ve hırstan haya eder. Kendisiyle çelişmez, şahsiyeti ile bağdaşmayan şeylere karşı saplantılı olmaz” şeklinde izah eder.⁴¹¹ Aklın ve onu hakikatle kullanmanın bireye getirdiği faydaları böyle veciz bir şekilde izahı, günümüz psikolojisine ışık tutar niteliktedir.

“*Risale fi'l-Akl*” (Akıl Üzerine) adlı eserinde akıla dair hususları Aristoteles'in akılla ilgili görüşleri üzerinden izah eder. Ancak Aristoteles'in bu düşüncelerinin hocası olan Eflatun'un akıl hakkındaki görüşlerinin bir özü olduğunu söyler. Kendisi de bu düşünceleri bir nevi Aristoteles'in görüşlerinin şerhi olarak açıklar: “Deriz ki, Aristoteles akılı dört çeşit olarak gördü. Onlardan ilki, “*el-aklu ellezî bi'l-fi'li ebeden*” devamlı fiil halinde bulunan akıl “*fa'al akıl*”dır.⁴¹² İkincisi, “*el-aklu ellezî bi'l-kuvveti ve hüve li'n-*

408 İsmail Hanoğlu, “Kindî'de Klasik Psikoloji ve Temel Problemleri”, *Diyanet İlmî Dergi*, C. 54, S.2, Ankara, 2018, s.132.

409 Kindî, *Resâil*, s.154; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.248-249.

410 Enver Uysal, *Kindî ve İbn Sînâ Felsefesinin Temel Kavramları*, Emin yayınları, Bursa, 2008, s.81-82.

411 Kindî, *Resâil*, s.214-215; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.306-307.

412 Kaya, tercümesinde “devamlı fiil halinde bulunan akıl” için “fa'al akıl” kavramını kullanmıştır. (Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.418.) Sarıtaş ise makalesinde bu maddeyi “ilk akıl” olarak kullanmıştır.

nefsi” nefiste kuvve halinde bulunan akıldır. Üçüncüsü, “*el-aklu ellezî harace fi'n-nefsi mine'l-kuvveti ile'l-fi'li*”⁴¹³ nefiste kuvve halinden fiil alanına çıkan müstefâd akıldır. Dördüncüsü ise “*el-aklu ellezi es-sânî (el-beyânî)*”⁴¹⁴ sâni/zâhir diye isimlendirdiğimiz akıldır.⁴¹⁵

Kindî üzerine yapılan çalışmalarda bu akıl türleri onun düşünceleri üzerinden izah edilir:

1- **İlk Akıl:** Kindî'ye göre sürekli olarak fiil halinde bulunan akıl “ilk akıl”dır. Sürekli olarak aktif olan bir akıldır. Bu aklın işlevi, güç halindeki akla etki ederek onu müstefâd akıl haline getirmektir.

2- **Bilkuvve Akıl:** İşlevini, ilk aklın etkisi sayesinde yerine getirebilen güç halindeki akıldır. Bilkuvve olan akıl insan nefsinde potansiyel olarak vardır ve alıcı durumdadır. Verici konumda bulunan ilk akıl vasıtasıyla fiil haline çıkar. Esasında nefis bir anlamda bilkuvve akıldır. Edilgen durumunda olduğundan dolayı ilk akılı etkin kabul eder ve ilk akıl olmadan bilgi üretemez.

3- **Müstefâd Akıl:** Bu akıl, nefste bulunan güç halindeki aklın ilk aklın etkisiyle fiil alanına çıkmış halidir. Nefs, varlığın nevelerini bilen bu akılı, ilk akıldan alır. Nefs açısından kazanılmış müstefâd akıldır. Nefs istediği her durumda bu akılı kullanır. İsteddiği şeylerin olması için bu ilk akılı ortaya çıkarır. Tıpkı yazı yazmayı bilen bir katibin, dilediğinde bu yazma becerisini ortaya koyması gibi. Yazmasını bilen katip sayılması gibi müstefâd olan akıl da bilginin oluşmasından sonra aktif ya da bilfiil akıl sayılır. İstediginde bilgi üretebilen bu müstefâd aklın en belirgin özelliği, varlığa ait olan türler ve cinsleri algılayabilmesidir. Müstefâd akıl, nefsin önceden edindiği ve kendisinde potansiyel olarak mevcut bulunan bilgidir.

4- **Zâhir Akıl:** Kindî'ye göre zâhir akıl, nefisteki bilginin ortaya konmasıdır. Düşünce üretebildiği sürece bu akıl zâhir akıl, düşünce üretmediğinde müstefâd akıl sayılır. Zâhir akıl, bilgiyi önceden edinmiş olsa ya da edindiği bilgiyi kullanma

---

(Kamil Sarıtaş, “Kindî'nin Akıl Teorisinin Kaynağı Sorunu Üzerine”, Dinî Araştırmalar, C.14, S. 40, Ocak-Haziran 2012, s.94.)

413 Kaya'nın eserinde verilen arapça metinde “...*mine'l-kuvveti ile'l-fi'li*.” ibaresinde “kuvve” kelimesi yerine “kavl” kelimesi ile verilmiştir. Ancak tercüme bu var olan ibare üzerinden değil yine “kuvve” kelimesi ile yapılmıştır.(Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.418-419.)

414 Kaya'nın eserindeki metinde “el-beyânî” şekliyle verilmiştir. Sebebi ise dipnotunda, Bedevî'nin okuduğu şeklinin tercih edildiği şekliyle izah edilmiştir. Metnin latince tercümelerinde bu ifadenin “*demonstrativum*” olarak geçtiği ve bununda “açığa çıkan-belli olan” anlamlarına geldiği vurgulanmıştır. Kindî'nin eserinin sonunda bu akıl için “*el-aklu'z-zâhir*” dediği bildirilmiştir. (Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.539.)

415 Kindî, *Resâil*, s.353-354; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.418-419.

durumunda olsa bile aktif akıldır. Zâhir akıl, müstefâd akılda olan potansiyel bilginin ortaya çıkmasıdır. Nefiste bilfiil mevcut bulunan bir akıldır ve müstefâd aklın aktif durumudur.⁴¹⁶

Kindî Aristoteles'in akli duyu ile mukayese ettiğini ve sûreti ikiye ayırdığını ifade ederek bunların neler olduğunu nakleder: "Sûretin ilki, duyu ile elde edilen maddî "heyûlânî" sûrettir. İkinci sûretin madde ile ilişkisi yoktur. Ancak bu sûret, aklın tür ve türün üstündeki cinslere ait verilerinden ibarettir. Maddenin sûreti duyu ile algılanır. Nefs bu sûreti duyu ile algılayarak onu bilgi olarak edinir. Kendinde artık kuvve halinde bulunan bu bilgiyi kullanmaya başladığında o, fiil haline geçer. Algılayan güç de nefsten başkası değildir. Ancak madde söz konusu olduğunda algılayan, nefsten başka bir şeydir.⁴¹⁷

Aristoteles akli duyuya benzetir. Nefs akli kullanmaya başladığında daha önce nefste güç halinde bulunan sûret artık "bilfiil mevcut" olduğundan bilgi nefisle birleşir. Sûret artık nefis açısından kazanılmış akıldır. Nefs, müstefâd akli ilk akıldan alır. İlk akıl verici, nefis ise alıcıdır. Nefsin akletmesi güç halindedir ve fa'âl aklın akletmesi ise fiil halindedir. Alıcı durumunda olan kendiliğinden fiil alanına çıkamaz. Bu ise güç halinde olanın ancak fiil halinde olanın etkisiyle fiil alanına çıkabileceğini gösterir. Öyleyse akledici olan nefis, ilk akıl sayesinde bilfiil akledici durumuna çıkmaktadır. Bağımsız hale gelen bilgi nefisle birleştiğinde aralarında bir ayrılık olmaz. Bu durumda da nefisle akıl bir tek şey haline gelmiş olur. Bu ise aklın hem özne aynı zamanda da nesne olduğu anlamına gelir. Yani akıl hem akleden hem de akledilendir. Öyleyse nefse göre akıl da ma'kul de tek bir şey demektir. Yani nefse göre akıl ile bilgi tek bir şeydir. Ancak akıl, nefsten daha güçlü bir algılama gücüne sahiptir.⁴¹⁸

Nefs dilediği zaman müstefâd akli kullanabilir. Arzuladığı şeylerin meydana gelmesi için müstefâd akli ortaya çıkarır. Tıpkı yazı yazmayı bilen katibin dilediğinde bu fiili yapabilmesi gibi. Zâhir akıl başkalarını bilgilendirmek için nefste mevcut bulunan akıldır. Buna göre müstefâd akıl ile zâhir akıl arasındaki fark şudur: Müstefâd akıl, önceden nefis tarafından edinilmiş olan ve nefste bağımsız bilgi olarak bulunanları dilediği zaman ortaya çıkararak bir akıl iken zâhir akıl kendi potansiyelinde olan bilginin bilfiil olarak ortaya çıkmasıdır.⁴¹⁹

416 Sarıtaş, a.g.m., s.94-97.

417 Kindî, *Resâil*, s.354-355; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.420-421.

418 Kindî, *Resâil*, s.355-357; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.420-421.

419 Kindî, *Resâil*, s.357-358; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.422-425.

Nefs

İnsanı anlamak için öncelikle onun nefsi yönünü bilmek gerekir. Çünkü nefis, insanın ahlâkî yönü olduğu kadar, bilinçsel aktivitelerini oluşturan, bedensel işlevlerini kontrol eden ve onu insan yapan yönüdür. Diğer taraftan nefsi anlamak insanı, insanı anlamak tüm âlemi anlamaktır. Nefs kavramı sözlükte, ruh, can, hayat, hayatın ilkesi, varlık, akıl, beden, kalp, kan, hevâ ve heves, bedenden kaynaklanan kötü arzular gibi anlamlara gelir. Mahlûk olduğu hususunda âlimlerin ittifakı olan nefis, kendisinde iradî hareket bulunan bir cevher, Yaratıcı tarafından insana üflenen ilahî ben, insanda kötülük emreden kuvve gibi anlamlara gelir. İslâm âlimleri “*Her nefis ölümü tadacıdır*” (Âl-i İmrân, 3/185) ayeti üzerinden nefsin ölümlü olduğunu ifade ederler.⁴²⁰

Nefs ile ruhun aynı şeyler olup olmadığı hususu her zaman tartışma konusu olmuştur. Tasavvufçular nefsi, kötü huy ve arzuların kaynağı şeklinde kabul ederken kelamcılar nefsin latif bir cevher olduğunu savunurlar ve nefsi daha çok ruh terimi ile ifade ederler. Felsefeciler nefsi, manevî bir cevher kabul ederek, insanın psikolojik özelliklerini de yansıttığını savunurlar. İslam filozofları ise ruh ve nefis kavramlarının temelde aynı olduğunu iddia ederler.⁴²¹

Kindî, İslâm düşünce tarihinde nefis üzerine felsefî açıdan bakan ve onun mahiyetini, işlevlerini, tezkiye yöntemlerini ve nefsin ölüm sonrasındaki durumunu irdeleyen ilk filozofdur. O nefis olgusuna bakarken sıklıkla Yunan düşünürlerine atıflarda bulunmuş olmasına rağmen İslam dininin nefis anlayışından ve akidesinden kopmamıştır. Konu üzerine yazdığı beş eserden üçü günümüze ulaşmış risâlelerdir. Bunlar “*Nefis Üzerine, Nefis Üzerine Birkaç Söz ile Uyku ve Rüyanın Mahiyeti*” eserleridir. Ancak Kindî diğer risâlelerinde de nefisle ilgili bilgiler vermektedir. Mesela “*Tarifler Üzerine*” adlı risâlesinde, nefis hakkında birbirini tamamlayan üç tanım verir:

- 1- Canlılık yeteneği olan ve uzva sahipliğini tamamlamış tabîî bir cisimdir.
- 2- Bilkuvve hayata sahip tabîî bir cismin ilk yetkinliğidir.
- 3- Kendi zâtından hareket gücüne sahip aklî bir cevherdir.⁴²²

Kindî'nin verdiği tanımların ilk ikisi aynı manayı ifade etmekte ve bu tanımlar nefsin mahiyetini değil canlılığın aşamalarını tasvir etmektedir. Yani nefsin ne olduğu

420 Ümran Kayaalp, “Kindî'nin Nefs Algısının Ahlâk Anlayışına Tesiri”, *12-15 Mayıs 2016 - V. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi Bildiriler Kitabı-IV*, 2016, Isparta, s.155-156.

421 Kayaalp, a.g.e., s.156.

422 Kindî, *Resâil*, s.165; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.250-251.

ile ilgili bir şey vermemektedir. Bu tanımlar Aristo'nun ruh anlayışını yansıtmaktadır. Üçüncü tanım ise nefsi akıl ve irade kuvveleri olan bedenden bağımsız manevî bir cevher olarak niteler. Bu görüş spiritualistlerin benimsediği görüşleri ifade eder. Kindî'ye göre nefis eni, boyu ve derinliği olan bir madde gibi değil basit, şerefli, kıymeti büyük ve yetkin bir şeydir ve cevheri Allah'dan gelmektedir.

Nefsin cevher olduğu görüşünü şöyle izah eder: “Nefs, arzu, öfke ve akıl güçlerine sahiptir. Öfke gücü kişiyi kin ve intikam gibi olumsuz duygulara sevk eder. Ancak düşünen nefis buna engel olur. Arzu gücü de insanı bayağı durumlara düşürecek olur olmaz şeyleri ister. Bu durumda düşünen nefis devreye girer ve şehvet gücünün isteklerinin insan onuru ile bağdaşmayacağını söyler. Bu gücün isteklerine mani olur. Kısaca öfke ve arzu güçleri engel olunması gereken olumsuz duygulara insanı sevk ederken nefis, bu güçlerin aksine onları engellemeye çalışır. Yani engel olanla kendisine engel olunanlar farklı şeylerdir. Bir şey kendisinin tezadı olamaz. Öyleyse nefis, öfke ve arzu güçlerinden bağımsız ilâhî ve rûhânî bir cevherdir.”⁴²³

Kindî'de nefis ile ilgili hususlardan biri onun arınma sorunudur. Dinî terminolojide “tezkiye” terimi ile ifade edilen nefsin arınması meselesidir. Konuyu izah ederken Eflâtun ve Pisagor'a göndermelerde bulunur. Mesela Eflâtun'un konuya dair teşbihleri olan insandaki şehvet gücünün domuza, öfke gücünün köpeğe ve akıl gücünün meleğe benzetilmesini aktarır ve onu takdirle anarak şöyle der: “Şehvet ve öfke güçlerinin olumsuz duygularını akıl sayesinde bastıran, onların kötülüklerine mani olan bir kimse eğer ilmin derinliklerine dalar ve varlığın hakikatini araştırmayı ahlâk haline getirir ve bu yolda da gayret ederse hikmet, kudret, adâlet, hakikat ve iyilik gibi özelliklerle nitelenen Allah'a yakın olur. O'nun ahlâkı ile ahlâklanmış faziletli bir insan olur. Elde ettiği bu niteliklerle Allah'ın kuvvet ve kudretinden pay almış olur.”⁴²⁴

Nefsin arınması ile ilgili Pisagor'u da kaynak göstererek şöyle der: “İnsanın Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanması, O'nun kudret ve kuvvetinden pay alması gibi bir düzeye gelebilmesi için nefsin tezkiye edilmesi gereklidir. Bunu gerçekleştirebilmenin yolu nefsi bayağı duygulardan, olumsuz davranışlardan ve kötü düşüncelerden temizleyerek bilgi ile nefsi aydınlatmaktır. Zira tezkiye olmuş nefis, varlığın hakikatini bilme ve onu idrak etme hususunda mütaalalarda bulunur. Böylece nesnelere görüntülerinin parlak, paslı olmayan bir aynada belirmesi gibi varlığa dair bütün sûret

423 Kaya, a.g.e., s.56-58.

424 Kaya, a.g.e., s.58.

ve bilgiler de arınmış nefste belirir. Eğer nefis iyi bir şekilde tezkiye olursa uykuda ilginç rüyalar görür. Nefis bu durumda ölümlerin ruhlarıyla görüşme imkanı dahi bulabilir. Böyle bir nefse de Allah ikramda bulunur ve ona nurundan ve rahmetinden akıtır. Bu halden sonra o nefis, maddî, dünyevî nesnelere değil meleklerle özgü hazlar olan ilâhî ve manevî hazlardan hoşlanır.⁴²⁵

Kindî nefsin ölümden sonraki durumu hakkında da görüşlerini izah eder. Ona göre düşünen aklî nefis, canlının ölümünden sonra feleğin ötesine geçer. Burası Yaratan'ın nurunun bulunduğu Tanrılık âlemdir. Dünyada iken tezkiye olmamış ve bilgi ile aydınlanmamış olan nefisler bu âleme yükselemez. Bir süre ay feleğinde kalırlar. Sonra temizlenmek için merkür feleğine yükselirler. Arıncaya dek orada kalırlar. Bu nefisler var olan her felekte arınmak için kalırlar ve buldukları felekte temizlendikten sonra bir diğere yükselirler. Böylelikle her felekte arınarak en yüksek feleğe, tamamen temiz bir vaziyette yükselirler. Nihayet Yaratan'ın nuruna kavuşarak onunla hemhâl olurlar. Bu ulaştıkları son mertebede varlığa ait bilgiler kendilerine âşikâr olur ve Yaratıcı'yı orada akıl gözüyle görürler.⁴²⁶

Kindî, insan tabiatına ait nefis kavramını incelerken Platon ve Pisagor'un görüşleri üzerinden kendi insan tasavvurunu ortaya koyar. Özellikle Platon'un ruh paradigması olan: “*Ruh, en yüce tanrılık olana, ölümsüz olana, yalın olana, daima aynı kalana benzer; beden ise en çok insanlık olana, ölümlü olana, şekilli olana ve aynı kalmayana benzer*” şeklindeki görüşlerini olduğu gibi kabul eder ve nefse dair izahlarını bu bağlamda inşa eder. Kindî'nin nefis üzerindeki görüşleri ve ondan anladığı şey, Platon'un ruh paradigmasında izahına çalıştığı şeyin aynısıdır.⁴²⁷

“*Risâle fi'n-Nefs*” adlı eserinde nefis konusunu detaylı bir şekilde ele alır. Nefis ile ilgili kendi düşüncelerini ortaya koyduğu gibi antik Yunan filozoflarının (Aristoteles, Platon, Pisagor vb) genel değerlendirmelerine de yer verir. “*Risâle fi'n-Nefs Muhtasar Veciz*” adlı eserini de aynı şekilde antik Yunan filozoflarının nefisle ilgili görüşleri doğrultusunda kaleme almıştır. Ancak onların her bir görüşünü değil kendinin kabul ettiği düşüncelerine yer vermiştir. Risâlelerinde nefsi ilk olarak külli boyutta ele almış, nefsin ontolojik olarak basit olduğunu, cevheri itibariyle de ilâhî olduğunu belirtmiştir. Daha sonra Platon'un görüşleri üzerinden insanda etkinliği olan öfke, arzu ve aklî güçler

---

425 A.yer.

426 A.g.e., s.59.

427 Hanoğlu, a.g.m., s.128-129.

gibi kuvvelerin ayrımları temelinde “akli nefs”i izah etmiştir. “Akli nefs”in kirlenebileceğini, dolayısıyla insan üzerindeki etkilerinin de zayıflayacağını, Pisagor'un görüşleriyle işaret etmiştir.⁴²⁸

Kindî'nin nefs ile ilgili görüşleri hakkında ilk göze çarpan husus, nefs'in basit bir cevher olduğu ve cevherinin şerefli ve yetkin olması itibarıyla Yaratıcı'dan geldiğidir. Nefsin cisimden bağımsız bir şey olduğunu ancak onun ilâhî ve rûhânî özelliklere sahip olmasından dolayı değerinin büyük olduğunu belirtir. Zira nefs, Yaratıcıdan gelmektedir. Ona göre nefs'in yapısı, şerefli ve yetkin, bedende açığa çıkan öfke ve arzu gibi olumsuz güçlere zıt bir tabiata sahiptir. Olumsuz güçlerden olan öfke zaman zaman insanı tahrik eder ve onu kötülükler yapmaya sevk eder. Ancak nefs, öfkenin yapmak istediği kötü şeylere karşı çıkar ve ona engel olur. Tıpkı bir süvarinin sert başlı azgın atı dizginlemek suretiyle zapt etmesi gibi nefs'te insanın kin ve intikam gibi kötü duygulara kapılmasını önler.⁴²⁹

Risâlesinde bedenın ontolojik boyutta nefs'den daha aşağı ve onun olumsuz niteliklere haiz bir varlık olduğunu izah eder. Ona göre insan üzerinde etkili olan iki kuvve vardır. Bunlar nefs ve bedendir. Nefsin rolü, bedenın insan üzerindeki arzu ve öfke kuvveleriyle göstermeye çalıştığı egemenliğini engellemektir. Bu olumsuz güçler sebebiyle insanın yapabileceği kötülükler mani olmaktır. O öfke ve arzu gibi olumsuz güçleri nefisle değil bedenle ilişkilendirir. Olumsuz güçler, nefs düzeyinde bir kuvve değil beden vesilesi ile ortaya çıkmaktadır ve bedenın varlığının devamının gereklilikleridir. Bu olumsuz güçler bedenle ortaya çıktıkları gibi bedenle yok olmaktadır. Ona göre insanı kötülükler sevk eden esas unsur nefis değil bedendir. Kindî bu durumu: “İnsanın öfke gücünün, öfkenin kötülüklerine engel olandan (nefsden) başka bir şey olduğunu gösterir. Çünkü engel olan, engel olunan şeyden başka bir şeydir. Zira bir şey kendisine zıt olamaz” cümleleri ile açıklar. Bu ifadeleri ile Kindî, ontolojik olarak öfke gücü ile nefsin arasını bütünüyle ayırır.⁴³⁰

Öfke gücünde olduğu gibi arzu gücü ile nefis arasında da bir ayırımın varlığını izah eder. Öfke gücünün insanı her zaman kötülüğe sevk eden bir yanı olduğunu söyledikten sonra arzu gücünün her zaman değil zaman zaman insanı kötülüğe sevk ettiğini izah eder. Arzu gücünün bazen şehvî istekte bulunması üzerinden “böyle bir

428 Mehmet Murat Karakaya, “Kindî'de Nefs, Beden ve Kötülük”, *Diyanet İlmî Dergi*, DİB Yayınları, C.54, S.2, Ankara, 2018, s.110-111.

429 Karakaya, a.g.m., s.111-112.

430 A.g.m., s.112-113.

durumda, ikisinden her birinin diğzerinden farklı olmuş olduğunu gösterdiğinin delilidir” şeklinde izah eder. Arzu gücünün nefis ile ontolojik irtibatının bulunmadığı ve ikisi arasında zıtlık bulunduğuna vurgu yapar. Ona göre beden, her zaman kötülük üreten bir varlık değildir.⁴³¹

Pisagor'un “Eğer nefis şehvi arzuları terkeder, kendini pisleten şeylerden temizlenir, varlığını hakikatini düşünür, parlaklık kazanır ve bunlardan sonra Yaratıcı'nın nurundan bir formla birleşirse maddi nesnelere parlak bir aynada görüldüğü gibi kendinde varlığın bütün sureti ve bilgisi belirir. Eğer nefis kirli olur ve temizlenmez ise pisli aynadaki beliren belirsiz nesnelere gibi nefste varlığın bilgisi ve hakikatin sureti belirmez. Ancak nesnelere belirmesi aynadaki pasın giderilmesine bağlı olduğu gibi nefste suretlerin ve bilginin belirmesi bu kirlilerden temizlenmeye bağlıdır. Akli nefis de böyledir. Paslı ve kirli olduğunda belirsizlik meydana gelir, temiz ve parlak olduğunda hakikatin bilgi formları belirli hale gelir. Bu anlamda nefsin safiyeti, bütün kirlilerden temizlenerek bilgi kazanması ve varlığı bilmesi parlak oluşuna bağlıdır” ifadelerinden hareketle, akli nefsin aklilik özelliklerini kaybetmesi, kirlenmesi ya da parlak oluşunun boyutlarını izah eder. Ona göre, bilgi formlarına ve varlığın hakikatine ait bilgiye ulaşamayan insan, kötülöklere meyilli, cahil bir kişiliktir.⁴³²

Platon üzerinden yaptığı açıklamalara göre, dünyadaki yaşama amaçlarını yeme-içme ve şehvi arzular üzerinden belirleyen insanların “akli nefisleri”nin hakikat bilgisini ve değerli şeyleri bilmesine ayrıca Yaratıcıya benzemesine imkan yoktur. Kindî aynı şeyleri düşünür. Ona göre “akli nefis” kendi temiz özelliklerini kaybedebilmektedir. Onun, hakikatin bilgisine ulaşabilmesinin yolu, cehaletten kurtulması ve kirlilerden arınmasına bağlıdır.⁴³³

Kindî'ye göre kötülük, doğrudan nefis üzerinden gerçekleşmez ancak beden ve onun güçlerinin tesiri altında kalan nefis üzerinden gerçekleşir. Nefsin aslî rolü, beden güçleri olan öfke ve arzu kuvveleri sayesinde ortaya koymaya çalıştığı egemenliğine engel olmak ve bu güçler üzerinden insanın kötülük yapmasına mâni olmaktır. Ona göre, kötülük gerçekleşse bile bu durum nefsin basit ve temizliğine zarar vermez. Nefis, tezekkiye muhtaç olacak kirlenmeye maruz kalsa da ontolojik açıdan aklilik boyutunda keyfiyet değişikliği olmaz. Zira nefis basit, değerli, yetkin olması ve cevheri itibariyle

---

431 A.g.m., s.113-114.

432 A.g.m., s.115-116.

433 A.g.m., s.117-119.

rûhânî olması bakımından külli boyutta değil cüz'î boyutta zarara uğramaktadır. Ona göre nefsi tezkiyeye yönelik yapılması gerekenler, sonlu âlemde gelip geçici olan beden ve onun olumsuz güçlerinin peşini bırakmak, akli âleme dair kalıcı şeyleri takip etmektir. Ona göre mutluluğun yolu bu tutum ve davranışlarla mümkündür.⁴³⁴

Kısaca Kindî nefsi cisimsiz bir cevher olarak kabul etmiş ve onun kaynağını ilahî bir temele dayandırmıştır. Ona göre nefis bedene sonradan dahil olmuştur. Nefsi nebâtî nefis, hayvanî nefis ve insanî nefis olarak üç kısımda mütaala etmiştir. İnsani nefse arzu, öfke, duyu, musavvire ve akıl güçleri isnat etmiştir. Bu güçlerin insan için önemli işlevleri olduğunu söyleyen Kindî, arzu ve öfke güçlerinin insanın ebedî mutluluğuna engel olabileceğini hatırlatarak, bunları aklî nefsin kontrolünde tutulması gerektiğini ve insanın aklî nefsin önderliğinde hareket etmesini tavsiye etmiştir. Diğer taraftan nefsin ebedîliğine vurgu yaparken ölümü nefsin bedeni terki olarak belirtmiştir.⁴³⁵

Nefsin Tabiatı

Kindî ailesine ve dostlarına yaptığı nasihatlerde şunları söyler: “Nefsin tabiatı yeni şeylere aceleci yeni oluşumlara karşı atılgandır. Mevsimin evvelinde yetişen turfanda meyvelere karşı sabırlı ol. Eskide lezzet ve ferahlık, yenide neşe ve cilve vardır. İlk anda reddettiklerin seni bırakır, ona yönelirsen sana yapışır. Nefsin tabiatı itaat etmeyi sevmez. Kendisine verilen emirden de korkar. Yüklediğin her şeyi taşır, ihmal edersen ifsat eder, kötülüğe sapar. Eğer arzularına ilk anda dur demezsen her şeyi ister. Eğer onun ilk isteklerini reddedersen taleplerinin sayısı azalır ve zayıf düşer. Eğer nefsin turfanda ürünler hususundaki red tutumuna karşı sana cevap verirse meyvelerin çoğaldığı zamanlarda da aynı yönteme başvur. Meyvelerin azlıkları ya da çokluklarına göre nefsinle olan mücadelede olduğu gibi şehvetinle olan mücadelede de baştaki tutumunu uyguluyabilirsen hem nefsinin hem de şehvetinin arzularına ilkinde direndiğin gibi daha sonraki ataklarına karşı da başarılı olabilirsin. Şehvetin isteklerini bir fitne ve nefsin arzularını da bir düşman olarak telakki etmezsen o an nefsin ve şehvî arzuların tarafından kandırılır, zayıf düşürülür, onların karşısında çaresiz kalır ve alt edilirsin. O andan sonra artık nefsin arzuları ve şehvî istekler güçlü duruma geçerler. Böyle bir anı yakaladıklarında artık sana azılı bir düşman olur ve daima seni zarara uğratırlar.”

---

434 A.g.m.,s.123-124.

435 Kayaalp, a.g.e., s.171.

Kindî tavsiyelerinin sonunda şunları söyler: “Şimdi siz bana nefislerinizin ilk istek ve arzularına karşı mücadele edeceğinize ve onlara galip geleceğinize dair bir söz verin, ben de size sabrın kemalini, rahat bir yaşamı, kalplerinizdeki izzet ve şerefin kalıcılığını, geleceğinizin her bakımdan zenginlik olacağını ve insanların size hürmet edeceğini garanti edeyim.”⁴³⁶

Kindî, millet ve kültürlerin kendine has çalgıları ve mûsikî teorileri olduğuna dair izahatlarını da kişinin tabiatı üzerinden şöyle izah eder: “Mesela Hintliler “kenkene” (tek telli ud) adlı bir çalgı kullanırlar. Bu çalgıya insanlar tek bir tel takmışlardır. Tüm sesler ve ritim kalıpları bu telden üretilmektedir. İddiaları şudur: Sayıların ilki birdir ve nefis, neşeye meyillidir. Kenkene çalgısında neşeyi ortaya çıkarır ve nefse kuvvet verir. Nefsin kendisine bu kadar benzeyen bir şeyi reddetmesi söz konusu değildir. Bunun sebebi nefsin de “bir” olmasıdır. Böylelikle nefis, işitme duyusu vasıtasıyla neşelenmiş olur.”⁴³⁷

Nefse Hakim olmak

Kindî nefsin mahiyetinden ziyade onun arınma sorunu üzerinde durmuştur. Ona göre faziletler, insanı sonsuz mutluluğun elde edildiği âleme ulaştıran şeylerdir. Ahlâkî faziletlere ulaşmak nefsin kendini her türlü kötü huy ve davranışlardan hatta düşüncelerden arındırması ile mümkündür. Arınmadan kastı insanı sürekli yanlış yola saptıran ve aklî nefsin üstün olmasına engel olmaya çalışan öfke ve arzu güçlerinden arınmaktır. Bunun yolu aklî nefsin istekleri doğrultusunda hareket etmektir. Ona göre nefis, bedene hapsedilmiş bir tutsak olduğundan bir an önce bu durumdan kurtulma ve sonsuz mutluluğun olduğu akıl âlemine varma çabasıdır. Nefis bu isteğini ancak arzu ve öfke gücünü dizginleyerek, bedenin getirdiği kirlere arınmakla, ilmin derinliklerine dalmak ve varlığın hakikatini araştırmayı ahlâk haline getirmekle başarabilir. Zira insan ilmî derinliğe ulaştıkça hem kendi varlığının gayesini anlar hem de geçici hazlardan uzak durarak gerçek mutluluğa yönelir.⁴³⁸

Kindî nefse hakim olma üzerine şunları söyler: “Nefsine hâkim olan büyük bir memlekete hakim olmuş sayılır. Başka şeylere ihtiyaç duymaz. Büyük bir memlekete hakim olan emniyet içerisinde olur ve başka şeye ihtiyacı kalmaz. Kendi memleketinde

---

436 Câhız, a.g.e., s.92-94.

437 Turabi, a.g.e., s. 137.

438 Kayaalp, a.g.e., s.164-165.

büyük bir emniyet ve güvencede olan kötülükten ve yaşlılıktan emin olur. Kötülükten ve yaşlılıktan emin olan kimse, herkes tarafından övülür ve o kimsenin yaşamı rahat olur.”⁴³⁹ Erdemin ön koşulu olarak bilinen nefse hakim olma⁴⁴⁰ hususunda Kindî'nin bu izahları, meselenin önemini gösterdiği gibi nefesine hakim olan bireyin psikolojisini, varacağı noktayı ve elde edeceği gücün anlaşılması adına oldukça manidardır.

Nefsin hakimiyeti için onun Yaratıcısının istediği amelleri yapmak, nehy ettiklerinden kaçmak elzemdir. Nefs böyle bir tutumdan hoşlanmayacaktır. Ancak nefse hakim olamayan, onun kölesi olur. Öyleyse ona hakim olmak, istek ve taleplerini yapmamak, akıllı bir kimsenin yapması gereken en doğru davranıştır. Bunun yolu da bedeni, nefsin istemediği şeylerle (açlık, ibadet, hasenat vb gibi) yormaktır. Kindî durumu şu veciz sözü ile ifade eder: “Fânî, gelip geçici olan bedeni kim yormaktan kaçınırsa o kimse öldürücü nefsin kişiyi yormasından kurtulamaz.”⁴⁴¹

Ahlâki Faziletler

Fazîlet kavramı “fazl” kelimesinden mastar olup “artmak, üstün olmak, ihsan” anlamlarına gelir ve eksikliğin zıddıdır. İsfahânî fazîlet kavramını, insanın başkalarından üstün olmasını sağlayan durum, bireyi saadete götüren şey olarak tarif eder. Kur'an-ı Kerîm'de adâletli olmak itidâl, hoşgörü, dürüst olmak, ülfet, kardeşlik, sevgi ve dayanışma, cömertlik, birr, ahde vefa, sabırlı olmak, tevekkül, metânet, kanaatkârlık, hayırda yarışma ve ağırbaşlılık gibi olumlu davranışlar, fazîletli tutumlar olarak verilmektedir. Hadislerde de aynı şekilde ana-babaya itaat, sıla-i rahm, yardımlaşma, hayâ, verâ, tevâzu, hilm ve şükür gibi ahlâkî fazîletlerden bahsedilir. İslâmi kaynaklarda ahlâki fazîletler “mehâsin ve mekârim” gibi kavramlarla verilmeye çalışılmıştır.⁴⁴²

Fazîlet kelimesi felsefî kültürle birlikte ahlâkî erdemleri ifade eden bir terim olarak kullanılmaya başlanmıştır. Kindî, “*Risâle fî hudûdi'l-eşyâ ve rüsûmihâ*” adlı risâlesinde “insânî fazîletler”e geniş yer vermiş ve fazîleti “insana has kıymetli huy” olarak tarif etmiştir. Tutkuları öldürmeyi fazîletin yolu sayan Kindî, insana dair hakiki fazîletleri nefsin iyi huyları ve dışa yansıyan adâletli davranışlar olarak ikiye ayırmıştır.

439 Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.518-519.

440 Mehmet Türkeri, “Aristoteles'in Etiğinde Nefse Hakim olma ve Erdemle İlişkisi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.21, İzmir, 2005, s.77.

441 Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.522-523.

442 Mustafa Çağrıncı, “Fazîlet” mad., *DİA (Diyanet İslam Ansk.)*, C.XXII, İstanbul, 1995, s.268-269.

Rûha ait dört temel fazîletten bahseden Kindî, hikmeti düşünme gücünün, yiğitliği de galebe gücünün fazîletli oluşu olarak ifade eder. Onun fazîlet ve rezîletlerle ilgili görüşleri kendinden sonra gelen İbn-i Sînâ, İbn Miskeveyh gibi bütün ahlâkçılar tarafından benimsenmiştir.⁴⁴³

Fârâbî insanı mutluluğa ulaştıracak meziyetler olan fazîletleri nazârî, fikrî, ahlâkî fazîletler ve pratik maharetler olmak üzere dörde ayırmıştır. İbn-i Sînâ da fazileti hikmet, şecaat, iffet ve adalet olarak dört temele dayandırmıştır. İbn Miskeveyh ise çağdaşı olan İbn-i Sînâ gibi şekillendirse de ondan farklı olarak bu fazîletlerin altında yirmi kadar daha tâli fazîletlere yer vermiştir. Gazzâlî de tasavvufî kaynaklardan istifade ile “haller ve makamlar” denilen fazîletlerle son şeklini vermiştir.⁴⁴⁴

Kindî eserlerinde ahlâkî erdemleri “*El-Fazîletü'l-İnsâniyye*” (insanın fazîletleri) ifadesiyle zikreder. Bunları insana ait güzel huylar olarak tanımlar ve ikiye ayırır. İlki “ruha ait ahlâkî erdemler”, diğeri “davranışlara ait ahlâkî erdemler”dir. Ruha ait erdemleri ise bilgelik (hikmet), yiğitlik (necdet) ve iffet olarak üç kısımda mütaala eder.

1- Hikmet: Bilgelik anlamına gelen hikmet, düşünce gücünden kaynaklanan bir erdemdir. Bu erdem, varlığın hakikatini bilmeyi ve edinilen gerçek bilgiyi en doğru bir şekilde yaşama geçirmeyi ifade eder. Kısaca bilgelik, teori ile pratiği bir arada yaşayabilme erdemidir.⁴⁴⁵ “*Hikemiyat*”ında hikmeti kendine gem edinen kimsenin, insanlara önder olacağını söyler.⁴⁴⁶

2- Necdet: Yiğitlik anlamına gelen bu erdemi Kindî, gâlip gelme gücüne ait bir fazîlet olarak tanımlar. Ona göre necdet, hayatın ve insanî değerlerin korunması ve bunların yaşatılması için yapılması gereken şeyler neyse onların yapılması ve önlenmesi gereken şeylerin de önlenmesi adına gerekirse ölümü dahi göze alabilecek derecede yiğitlik yapabilmektir. Ondandır gelen ahlâkçılar “*necdet*” kavramı yerine genellikle “*şecaat*” terimini kullanmışlardır.

3- İffet: Bedeni eğitip geliştirmek, onun eğitilmesi için lazım olan şeyleri edinmek ve onu her türlü gelebilecek tehlikelerden korumak adına yapılması gereken her şeyi yapmak, sonra bunları muhafaza etmek ve benimseyerek uygulamak daha sonra da buna

443 Çağrı, “Fazîlet” mad., s.269.

444 Çağrı, “Fazîlet” mad., s.269-270.

445 Kindî, *Resâil*, s.177-178; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.266-267; Kaya, a.g.e., s.60.

446 Kindî, *Felsefî Risaleler*, 2015, s.522-523.

aykırı olan şeyleri yapmamaktır. Ona göre bilgelik, yiğitlik ve iffet erdemlerinden her biri faziletler için koruyucu birer sûr durumdadır.⁴⁴⁷

Kindî davranışlara ait ahlâki erdemi “*İtidâl*” olarak verir. Onun faziletlerin dördüncüsü olarak verdiği bu davranış türü adâlettir. Bu fazileti “*adl*” ve türevi olan “*itudâl*” olarak vermesi dikkat çekicidir. Ona göre itidal, nefsten kaynaklanan ve bedeni kuşatan nefsin bir fonksiyonudur. İnsanın tutum ve davranışlarında normal ve dengeli olması halidir. Noksanı ve fazlası olmayan tutum ve davranışlar faziletli fiiller sayılmaktadır. İtidâl ya da adâlet erdemi diğer erdemleri de içeren bir fazilettir.⁴⁴⁸

İtidâlden sapmayı felsefî açıdan betimleyerek onu “yiğitliğe göre üstün gelme gücünün normalin dışına çıkması” olarak tanımlar. Bunu da itidâlden sapma olarak değerlendirir ve durumu “itudâlden sapmanın ortaya çıkardığı rezillik” olarak izah eder. Bu rezilliği de “delice saldırganlık ve korkaklık” şeklinde iki zıt kısma ayırır. İffet açısından itidâlin dışına çıkmaktan bahis açar ve bu durumu iffete aykırılık ve rezilet olarak değerlendirir. Bu rezilliği de ifrat ve tefrit açısından iffete aykırılık olarak iki kısma ayırır. İfrat açısından iffete aykırılığı ise üç kısma ayırır. Sonunda “tutku ” kavramının her üç durumu da ifade ettiğini bildirerek bunları şöyle izah eder:

1-Yeme ve İçme tutkusu: Bu tutkuya oburluk, düşkünlük ve benzeri gibi isimler verildiğini söyler.

2-Cinsel tutku: Bu tutkuyu zinaya varacak derecede cinsî ilişkiye olan hırs olarak izah eder.

3-Kıskançlık tutkusu: Çekişme (yarışma) ve hasetin davetiyle kötülüğe götürecekt kadar değer verme hırsı olarak izah eder.

Kindî tefrit açısından iffete olan anormalliği tembellik ve benzeri kusurlar olarak ifade eder. Bu açıklamalardan sonra “itudâl” kavramının, psikolojik güçlere ait bir fazilet olduğunu ve sözcüğün adâlet “el-adl” kelimesinden türemiş bir kelime olduğunu ifade eder. Konuyu biraz daha açarak insanda ortaya çıkan davranışların nefsin bir fonksiyonu olduğunu ve bunların adaletin tezahürü olarak nefsin fonksiyonlarının başkası üzerinde ortaya çıkmış olduğunu söyler. Bir başkası üzerinde ortaya çıkan rezilliğin adaletin zıddı olarak zulüm olduğunu izah eder. Neticeyi ise şöyle bağlar:

447 Kindî, *Resâil*, s.177-178; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.266-267; Kaya, a.g.e., s.60.

448 Kindî, *Resâil*, s.177-178; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.267-269; Kaya, a.g.e., s.61.

“Gerçek fazilet ya kişinin şahsına ait karakter ve davranışlarında ya da bir başkasını ilgilendiren tutum ve davranışlarında ortaya çıkar.”⁴⁴⁹

Kindî, insana ait faziletleri, ifrat ve tefrit denen normalin dışına çıkmadan ortaya konması gereken davranışlar olarak görmektedir. Bu aşırılıkların her birini itidâlden sapma olarak görür. İtidâl halden ayrılmanın rezillik olduğunu söyler. Ona göre nefsin fonksiyonları sayılan ahlâki faziletler ve onlara zıt olan tutum ve davranışların bir kısmı insanın kendisinde ortaya çıkarken diğer bir kısmı da başkaları üzerinde kendini gösterir. Mesela adâlet erdemi, başkaları üzerinde kendini gösteren bir fazilettir.⁴⁵⁰

“*Hikemiyât*”ında adaletle ilgili şu veciz ifadeyi kullanır: “*Adâlet cübbesinin bilincinde olan kimse, erdem süsünü tamamlamış olur.*” Bir başka ifadesinde de şöyle der: “*Adâleti kim ilke haline getirirse o, kendisi için en sağlam koruyucu olur.*”⁴⁵¹ Kindî, düşünme gücünden kaynaklanan ve i'tidale aykırı olan beşinci bir huydan da bahis açar. Bunların aldatma ve hile anlamlarına gelen “*cerbeze*,⁴⁵² *hile*,⁴⁵³ *müvârebe*,⁴⁵⁴ *mühâde'a*⁴⁵⁵ ve *benzeri*” huylar olduğunu söyler.⁴⁵⁶ Onun buradaki üslûbu, faziletlerin anlatırken zıddı olan kötü tutum ve davranışların da izahını yaparak meseleyi zıddı ile daha anlaşılır bir hale getirme gayretidir.

Ona insanî faziletlerin ne olduğu sorulduğunda şu cevabı verir: “İnsânî faziletler hikmet, adâlet, iffet ve necdet'tir. Her konuda yiğitlik gösterebilmektir.” Kendisine “İnsanların en yiğit olanı kimdir?” diye sorulduğunda şu cevabı verir: “Kendi nefesine karşı en güçlü olandır.” Kendi nefesine karşı en güçlü olanın kim olduğu sorulduğunda da: “O kimse ki şehvetini öldürür ve gazabını yener. Şehvî istek ve arzuları ile öfkelerini dizginler. Böylece nefsi, uysal bir merkep haline gelir. Bu sayede o kimse hakîkate ulaşır, yanlış ve kötü işleri terk eder hatta bu uğurda ölmeye dahi aldırış etmez” cevabını verir. İnsanların en bilge olanının kim olduğu sorulduğunda Kindî: “Kendini en iyi bilen

449 Kindî, *Resâil*, s.178-179; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.268-269.

450 Kindî, *Resâil*, s.177-178; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.267-269; Kaya, a.g.e., s.61.

451 Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.518-523.

452 **Cerbeze**; İfrat noktasında olan rezilet. Klasik ahlâk filozoflarının dört temel faziletin ilki saydıkları hikmetin ifratı kabul edilen bir ahlâk terimi. (İlhan Kutluer, “Hikmet” mad., *DİA (Diyânet İslam Ansiklopedisi)*, c.17, İstanbul, 1998. s.519; “Cerbeze” mad., *DİA (Diyânet İslam Ansiklopedisi)*, C.7, İstanbul, 1993, s.392.)

453 Aldatma.

454 **Müvârebe**; Kelimenin aslı “muârebe” iken hemzenin “vâv”a dönüşmesi ile bu şekli almıştır. “Bozulmak” anlamındaki “vrb” kökünden türemiştir. (İsmail Durmuş, “Müvârebe”mad., *DİA*, c.31, İstanbul, 2006, s.415.)

455 **Mühâdea'**: Hileli, aldatıcı, sahte, yalancı, ihanet. (Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul, 1995, s.217.)

456 Kindî, *Resâil*, s.178; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.268-269.

ve hastalıklarının elemine, tedavisinde ilaçların acısına katlanabilendir” der. Soran kişi, insanların en adaletlisinin kim olduğunu sorar. O bu soruya, “haktan ve hakikatten ayrılmayan ve yaptığı işlerde hakkın gereklerini hakkı ile yapandır” diye cevap verir. Soran kişi, insanların en nâmuslusunun kim olduğunu sorar. Kindî “istek ve arzularında itidalli olan, insanlık faziletlerini ortaya koyan ve aklın ve fitratın ihtiyaçlarının dışına çıkmayandır” diye cevap verir.⁴⁵⁷

Risâlelerinde insanların karakterlerinin farklılığına dikkat çeker. Bunu gezegenlerin hareketleri ve iklim farklılıkları ile ilişkilendirir. Gök cisimlerinin dünyamıza olan yakınlık ve uzaklık mesafelerine, iniş, yükseliş, hızlı ya da yavaş hareketlerine, birbirlerine yakınlaşma ya da birbirlerinden uzaklaşma durumlarına, bedenin dölleme esnasında veya döl yatağında kazandığı mizâca göre insanların ahlâk ve karakterlerinde farklılıkların ortaya çıkacağını belirtir. Bu iddialarına delil olarak dünyanın bir kısım bölgelerinden örnekler verir: “Mesela ekvator bölgesi insanların öfkeli ve saldırgan bir kişiliğe sahip olduklarını, şehvet güçlerinin fazla ve heyecanlı olmaları sebebiyle düşüncelerinin değişken olduğunu ifade eder. Soğuk iklim kuşağında yaşayan insanların ise sabırlı, vakarlı, dayanıklı, şehvet güçleri az olduklarından cinsî ilişkiye fazla düşkün olmadıklarını, bir çoğunun iffetli, aşırılık tutumlarından uzak olduklarını ifade eder. Soğuk iklim insanları normal bir mizaca sahip ve soğukkanlı olmaları sebebiyle düşünce melekeleri güçlüdür. Onlar arasından düşünce üreten insanlar fazla çıkar. Ahlâki yapıları da itidâldir.”⁴⁵⁸

Kindî ahlâki arınma hususunda da irfânî bir yaklaşım sergilemenin insana kazandıracağı faziletlere vurgu yapar. Yeme-içme ve cinsî ilişki gibi insanın arzu gücünden kaynaklanan kaba duyu hazlarına fazla meyletmeden, bu hazlardan oldukça uzak yaşayarak nefsinin tezkiye eden kişinin ruhunun bir ayna gibi parlayacağını, arınmış bir ruha hakikat bilgisinin yansıtacağını ve bu gayretler neticesinde de melekler gibi manevî ve ilâhî hazlarla besleneceğini bildirir. Böyle bir ruha sahip olan insanın artık mutluluğu tadacağını ve huzur içerisinde yaşayacağını söyler. Onun bu yaklaşımı dinî telakki ile de örtüşmektedir. Nihayet Kur'an-ı Kerîm'de “*Muhakkak ki, nefsinin kötülüklerden arındıranlar kurtuluşa ermiştir. Ancak onu kötülüklerle kirletenler kendine yazık etmiştir.*” (Şems 91/9-10) ve “*Rabbinin azametinden korkan ve nefsinin kötü arzularından uzak tutan insanın durağı cennettir.*” (Nâziât 79/40-41) mealindeki

457 Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.530-533.

458 Kaya, a.g.e., s.61-62.

ayetler ruhen ve ahlâken kötülüklerden arınmanın insanı ebedî mutluluğa kavuşturacağını bildirir.⁴⁵⁹

Kindî, insanı mutlu edecek ahlâkı temellendirmeye çalışır. Ahlâkın gayesi verimli, huzurlu ve mutlu bir yaşam sürmek, hayatı güzelliklerle süslemektir. Olumlu yaşama engel olacak ya da huzura ve ebedî mutluluğa gölge düşürecek her türlü olumsuz tutum ve davranışlardan sakınmak ve bunlarla mücedele etmektir. Ona göre bunlar, kendine, çevresine ve hayata saygı gösteren her bireyin aslî görevleri arasındadır. Bu düşüncelerinin bir semeresi olarak ahlâk psikolojisi ile ilgili “*Def'ul Ahzân*” isimli eserini kaleme almıştır. Üzüntünün sebepleri ve onları yenmenin yollarının anlatıldığı bu eserinde konuyu detaylı olarak ele alarak kendinden sonraki İslam ahlâkçılara da ışık tutmuştur.⁴⁶⁰

Risâlelerinin girişinde ve sonunda muhatabına dualar yapmıştır. Bu dualarda Rabbinden muhatabına fazîletleri vermesini dileyerek onların mutluluğuna yönelik temennilerde bulunmuştur. Mesela Mu'tasım Billâh'a yazdığı “*Fî'l-Felsefeti'l-Ûlâ*” (İlk Felsefe Üzerine) adlı risâlesinin girişine dua ile başlar. Allah'tan kendisine uzun ömürler vermesini ister. “Allah seni tüm fazilet elbiseleriyle donatsın” ifadesiyle duasını sürdürür. Bu ifadeyi “*melâbisü'l-fazîle*” kavramı ile kullanır.⁴⁶¹ Yine bir başka risâlesini yazdığı şahsa dua ederken de “Allah sana bütün faziletleri korumayı nasip etsin!”⁴⁶² diyerek faziletlerin korunması gerekliliğini vurgular. Zirâ ona göre faziletlerden daha kıymetli bir mal ve metâ' yoktur.⁴⁶³

Mûsikî risâlelerinde Rumların dört telli enstrüman yaptıklarını ve dört sayısının onlar için birden fazla sebeplerinin olduğunu ifade eder. Bu sebeplerden biri psikolojik açıdan manidardır. Kindî'nin izahı şöyledir: “Rumlar insanî faziletleri dört kısma ayırdılar: Hikmet, iffet, yiğitlik ve adalet. Onlar, kişinin nabzına göre tespit ettikleri dört tane ritim kalıbı olduğunu söylediler. Bu dört telin vücûdun sıhhat ve gücünü gösterdiğini, ikisinin mutlu insanlarda diğer ikisinin de sekerât halindeki insanlarda olduğunu ifade ettiler.”⁴⁶⁴

---

459 A.g.e., s.62.

460 A.g.e., s.62-63.

461 Kindî, *Resâil*, s.97; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.144-145.

462 Kindî, *Resâil*, 1950, s.105; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.152-153.

463 Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.522-523.

464 Turabi, a.g.e., s.138-140.

Uyku ve Rüya

Rüyalar, insan hayatının derinliklerini ve sırlarını aksettiren psikolojik verilerdir. Doğru tanımlandırılmaları ve kişiyle bağlantılı yorumlanabildikleri ölçüde bireyle ilgili psikolojik tahlillerin yapılabilmesinde değer arz etmektedir. Rüyalarla ilgili yapılan değerlendirmelerde onun bireysel bir anlam taşımasının yanında sosyal yönlerinin de olacağı vurgusu yapılır. Özellikle dinî kaynaklarda yer alan rüyalar ve yorumları sosyal içerik açısından önemli bilgiler sunar. Rüya, en basit anlamda uykuda görülenlerdir. Ancak rüyalar, hakikat âlemine açılan pencerelerden, ortaya çıkmış ve çıkacak olayların bir kısım sembollerle müşahedesidir. Rüyanın görülmesinin temel işlevlerinden biri, şuuraltının uyanıklık halinde çözemediği bazı yaşamsal problemler üzerinde çalışmasına izin vermektir. Kıcasa şuuraltının sorunları çözme zamanıdır.⁴⁶⁵

Kur'ân-ı Kerim, bazı peygamberlerle ilgili geleceği haber veren rüyalarını ve bunların yorumlarını bildirir. Rüya sembolizmiyle ilgili unsurlarla birlikte, rüyaların yorumundaki teknikten ve bağlantılarından da haberler verir. Bu bilgiler ve Allah Rasûlü (a.s.)'in tecrübeleri, rüya hakkında yapılan araştırmaların kaynağını oluşturmuştur. Hz. Peygamber'e gelen ilk vahiy de sâdık rüya şeklindedir. Sâdık rüyayı peygamberliğin belirtilerinden kabul eden Allah Rasûlü (a.s.)'in kendinden sonra vahiy gelmeyeceğini, salih kimselerin rüya yoluyla Allah'la iletişimlerini sürdürebileceğini haber vermiş olduğu nakledilir. İslam toplumunda rüya konusunda öne çıkan ilk isim İbn-i Sîrin olmuştur. Hem Kur'an-ı Kerim'in konuya dair izahları, hadis kitaplarında konuya dair başlıkların açılması hem de konu hakkında eserlerin yazılması rüya ve beraberinde “istihâre”nin Müslümanlar açısından önemini gösterir. Müslümanlar'ın karşılaştıkları zorluklarda karar verme hususunda rüyaya başvurmaları onun önemini gösterdiği gibi başvuru bir dinî başa çıkma yöntemi olduğunu göstermektedir.⁴⁶⁶

Kindî uyku ve rüya kavramlarını nefsin tasavvur gücüyle bağlantılı olarak izah eder. “*Risâle fî mâhiyeti en-Nevmi ve'r-Rü'yâ*”⁴⁶⁷ adlı risalesinin girişinde uyku ve rüya konusunun, tabiat ilimleri içerisinde inceliği olan ve nefisle ilgili olması hasebiyle de onun güç ve kuvveleri üzerinde söz etmeyi gerektiren bir konu olduğunu söyler. Uyku ve rüyanın mahiyetini bilmek için nefsin iki uç gücü olan akıl ve duyu güçlerini ve

465 Abdulvahid İmamoğlu, “Bazı Psikanalistlere Göre Rüyanın İnsan Hayatındaki Rolü”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.12, S.22, Sakarya, 2010, s.21-22.

466 Hökelekli, a.g.m., s 412.

467 Kindî'nin, Uyku ve Rüya'nın mahiyetine dair risalesidir.

bunlar arasındaki diğere aracı güçlerin bilinmesi gerektiğini belirterek şöyle der: “Uyku, nefsin tabiî olan tüm duyuları kullanmayı terk etmesidir. Mesela bizler, canlı olduğu, nefes alıp verdiği halde duyu organlarının hiç birisiyle hissetmeyen kimseler “uyuyor” ifadesini kullanırız. Öyleyse uyku, nefsin duyuları kullanmayı terk etmesidir. Bizler uyku halindeyken görmeyiz, duymayız, tatmayız, koklamayız ve dokunmayız ancak fizyolojik yapı ve tabiatımız aynıdır. O halde uykunun tam bir tanifi şu şekildedir: Sıhhati doğal olan bir canlının tabiî olan duyularını kullanmama halidir.”

Ona göre tasavvur gücü, rüyanın gerçekleşmesindeki aktif güçtür. Tasavvur gücü, soyutlama yaparak olguları suret haline getirir. Onun bu formlar ve düşünceler üzerinde yaptığı aktivasyonlar insanda zihinsel olaylar zinciri şeklinde tezahür eder. Tasavvur gücü insanın uyanıklık ve uyku hallerinin her iki durumunda da fonksiyonunu yerine getirir. Ancak etkisini uykuda iken daha fazla gösterir. Bir insan duyu organlarını kullanmadan düşünceye dalar ve bu vaziyette de uyursa tasarlama gücü en kuvvetli bir şekilde fonksiyonunu yerine getirir. Tasarlama gücü, nefsin ya da beyinin bütün güçlerinin bulunduğu bir organdır. Göz, kulak, dil, burun, dokunma gibi ikinci derece organlarla fonksiyonunu yerine getiren duyu gücü ve algısından daha güçlüdür.

Tasarlama gücünün verileri, maddeye (göz, kulak, ten, dil vs.) bağımlı olan duyu verilerinden daha nettir ve onda bozulma söz konusu değildir. Tüm bunlar sebebiyle uykuda görülen nesnelere daha net ve mükemmeldir. En önemlisi tasavvur gücünün imkanının duyu gücünün imkanından daha geniş olmasıdır. Onun elde edemediği şeyleri tasarlayabilir. Tüm formları birbiri ile birleştirebilir. Mesela duyu organlarından olan göz bize boynuzlu bir insan ya da konuşan bir hayvan tasavvuru veremez. Ancak tasavvur gücünün insanı uçan, yırtıcı hayvanı konuşan vs gibi tasavvurları yapabilmesi imkansız değildir.⁴⁶⁸

Kindî rüyanın tanifi şu şekilde yapar: “Rüya, nefsin düşünceyi kullanması ve duyuları kullanımdan kaldırmasıdır. Neticesi bakımından ise düşünceye konu olan her nesnenin tasavvur gücü sayesinde nefisteki görünümüdür.⁴⁶⁹ Kısaca Kindî, uykuyu varlıkları algılayan duysal organların işlevlerinin terki, rüyayı da tasavvur gücünün devreye girmesi olarak görür.

Kindî uyku ve rüya ile ilgili tanımları yaptıktan sonra rüya üzerine bir kısım sorular sorar ve bunlara cevaplar arar:

468 Kindî, *Resâil*, s.293-300; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.396-405.

469 Kindî, *Resâil*, s.300; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.404-405.

- 1- Niçin bir kısım olayları meydana gelmeden önce rüyada görürüz?
- 2- Rüyada gördüğümüz şeyler yani bazı rüyalarımız neden zıddı ile yorumlanır?
- 3- Bazı rüyalarımız neden çıkmaz, yorumlanamaz ve zıddı ile de yorumlanamaz?

Rüyaya dair soruların cevabını nefis üzerinden verir: “Nefs her çeşit aklî ve hissî verilerini algılama gücüne sahiptir. O, canlı, uyanık ve aynı zamanda tabîî bilgiye de sahip bir cevherdir. Bir kısım olayları ortaya çıkmadan önce sembollerle veya aynıyla haber verir. Bu şöyle gerçekleşir: Eğer insan, nefsin hadiseleri veya eşyayı algılama gücüne zarar vermemiş ve kendisi de bu algılara hazır ise nefis olayları meydana gelmeden önce canlıya aynıyla haber verebilir. Ancak nefis temiz ya da kirli oluşuna göre bazen olayları çok iyi olarak bazen de zayıf bir formda algılar.”⁴⁷⁰

Sembol ifade eden rüyaları şöyle izah eder: “Olaylar hakkında nefsin verdiği haberlere, organın kabule tam hazır olmadığı durumlarda sembol ifade eden rüyalar gerçekleşir. Böyle durumlarda nefis, canlının istediği bir şeyi sembolle ifade etmesini sağlar. Mesela nefis yolculuğu haber vermek istediğinde onu uçuş formu ile sembolize eder. Böyle bir durumda birey rüyasında bir mekandan başka bir yere uçtuğunu görür. Ancak bu durum, organın, temiz düşünceleri kabul kıvamına geldiğinde gerçekleşir. Birey, olayları olmazdan önce hayal eder, önemli sonuçlar doğuracak doğru önermeler kullanır. Böylelikle nefsin haber vereceği olaylara ve kabule hazır hale gelir.

Durumu zayıf olan canlı bu tür düşünceleri üretemez. Bu sebeple de o tür canlının görüşü zan düzeyinde kalır. Zan ise çelişik önermelerden ibarettir. Hakikati ifade ediyorsa doğru zan, etmiyorsa yanlış zan olmuş olur. İşte bu durum rüyalar için de söz konusudur. Eğer nefis doğru önermelerle tefekkürden uzak bir durumda ise rüyalarındaki düşünceler zandan ibaret kalır. Ancak zan, bir hakikati dile getiriyorsa o yorumdur. Zan, hakikatle çelişiyorsa insanın görmüş olduğu rüya zıddına delalet eder.”⁴⁷¹

Kindî bazen doğru bazen de yanlış çıkan tahmini de izah eder: “Âlet, doğru sembollerini algılayacak durumda olduğunda tahmin doğru çıkar. Ancak bu, isbata dayanan fakat tam bilgisi bulunmayan birinin yaptığı kuvvetli zannın hakikati ifade etmediği gibidir. Uyku halindeki zayıf zanlar, uyanıklık hallerindeki zayıf zanlar gibidir. Bu zanların her ikisi de bazen doğru olduğu gibi bazen de yanlış olabilir. Organın kuvvetli zanna uyan, onu işaret eden sembolü kabullenecek kıvamda olmadığı durumlarda rüyaların zıddı çıkar. Zira devamlı zayıf zanda bulunanların hata yapma

470 Kindî, *Resâil*, s.300-303; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.404-409.

471 Kindî, *Resâil*, s.303-305; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.408-411.

olasılığı yüksektir. Bu sebeple zayıf zannlara dayanan rüyaların zıddı doğru olarak tezahür eder. İşte görülen rüyaların zıddının ortaya çıkması bu şekilde gerçekleşir.

Mesela rüyada ölmüş olarak görülen biri için ömrünün uzadığı ya da fakir olarak görülen birinin zenginleşeceği şeklinde yorumlar yapılır. Tüm bu anlatılanlara mukabil organ izah edilen mertebelerden herhangi birini kabul etmeyecek kadar zayıfsa görülen rüyalar anlatılamayacak ya da hatırlanamayacak kadar karışık olurlar. Böyle bir rüya için hakikate uygunluk ya da hakikate aykırılık şartı aranmaz. Tıpkı uyanık olunduğu zamanlarda saçma sapan durumda olan düşünceler gibi. Bu tür rüyalar “karışık rüya” olarak isimlendirilir.⁴⁷²

Risâlesinde uykunun sebeplerini de izah eder. Uyumanın yakın sebebi olarak canlının beyninin soğuk ve yaş olmasını gösterir. Beynin soğuyup ıslanması halinde gevşediğini ve normal durumundan çıkarak duyu algılarına cevap veremez olduğunu söyler. Canlının bu uyku halinde nefsin duyuları devre dışı bırakarak düşünceye yöneldiğini ve böylelikle de rüyaların meydana geldiğini ifade eder ve şöyle der: “Canlı uykuya geçtiğinde duyu kanalları devre dışı bırakılarak işlevsiz bir hale gelir. Bu durumda daha fazla musavvire gücü kullanılır. Böylelikle maddesiz formlar üzerinde daha açık, etkin ve net bir tavır içerisinde olunur. İşte rüya bu şekilde gerçekleşmiş olur.”⁴⁷³

Kindî uykunun sebepleri ile ilgili delilleri şöyle izah eder: “Eğer düşünceye dalar, kitaplara kapanıp oradaki konuya yoğunlaşırsak hareketsizlik durumumuz sebebiyle bedenimizin dışı soğur ve duyularımızın gevşemesine vesile olur. Dolayısıyla bize bir ağırlık çöker. Böyle bir durumda içteki ısının etkisi neticesinde soğuk olan yaş buhar beynimize yükselmiş olur ve uykumuz gelir. Yorgunluk sonrasında bedenimizi dinlendirmek zorunda kaldığımız durumlarda ısı içe çekilir. Soğuk halde olan yaş buharlar yine beynimize doğru yükselir. Bu bir bakıma tabiatın bedeni yönetim şeklidir. Kısaca uyku, organlarımızın dinlenmesini sağladığı gibi sindirim organlarını da görevlerine hazırlar ve yorgunluk anlarında bedenin kaybettiği besinleri telâfi etmiş olur. Bununla birlikte iç organlar da var olanların ısı ile birlikte pişmesini temin eder. İşte bedene tabîi olarak lazım olan uykunun sebebi budur.”⁴⁷⁴

472 Kindî, *Resâil*, s.305-306; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.410-411.

473 Kindî, *Resâil*, s.307; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.412-413.

474 Kindî, *Resâil*, s.307-308; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.412-415.

Kindî uykunun sebeplerine şöyle devam eder: “Şâni yüce olan Yaratıcımız, canlıların ihtiyacı olan dinlenme, çalışma ve beslenme zamanlarını belirlemiştir. Zira çalışan beden güç kaybeder. Kayıpların telafisi ancak dinlenme, sükûnet ve uyku gibi hallerle mümkündür. Eğer dinlenme, sükûnet ve uykunun verdiği istirahat olmamış olsa canlının bedeni sindirime yönelirdi. Bu durumda da sindirim sistemi organlarda eksilen ve vücudun ihtiyacı olan gücü telâfi etmede aciz kalırdı. Bunun açık delili, aşırı çalışma ya da cinsel ilişki gibi sebeplerin getirdiği yorgun bireylere uykunun tavsiye edilmesidir. Zira böyle bir durum neticesinde dinlenmiş olan canlının, uykudan uyandığında gerek yorgunluğun gerekse cinsî ilişki ve ilaç gibi insanı yoran şeylerin verdiği zâfiyetin kısmen giderilmiş olduğunu, dinç bir hale kavuşmuş olduklarını müşahede ederiz.

Bu durumun tersine olarak uzun zaman uykusuz kalan insanların gözlerinde çökme ve kararma ya da diğer uzuvlarında dumûra uğramaların belirtileri farkedilir. Bunların sebebi kişinin uyanık olduğu zamanlarda var olan gücün duyuların ve nefsin diğer fonksiyonlarına bölünmesi neticesinde sindirimin de zayıflamasıdır. Uzun süre uykusuz kalanlar ne kadar beslenmiş olsalar da vücutlarındaki yaşlık tükenir ve zayıflamasına sebep olur. Buna karşın uyuyanlarda sindirime yardımcı gıdalar alındığından yaşlık artar ve birey şişmanlar. Kısaca söylemek gerekirse uyku, yeterli beslenme ve bünyenin tekrar güç toplaması için yararlı bir eylemdir.⁴⁷⁵

Kindî “Yaratıcımız, canlıların ihtiyacı olan dinlenme, çalışma ve beslenme zamanlarını belirlemiştir” ifadesiyle Kur'an-ı Kerîm'in uyku üzerine bildirdiği ayetlere işaret etmektedir. Bunlar: “*Uykunuzu (size) bir dinlenme vakti yaptık.*” (Nebe 78/9) ve “*Geceyi sizin için bir örtü, uykuyu bir dinlenme ve gündüzü de yayılıp-çalışma (zamanı ve imkanı) kılan O'dur*” (Furkan 25/47) mealindeki ayetlerdir. Uyku, insan yaşamının devamı için verilmiş en büyük nimetlerdendir. İşte Kindî'nin de sözünü ettiği durum budur. Allah Rasûlü (a.s.)'da bir hadisinde uykuyu ölüme, tekrar uyanmayı hayata benzetmektedir. Allah Rasûlü (a.s.) yatarken “*Allah'ım! Senin isminle yaşar, yine senin isminle ölüyorum*” şeklinde dua etmiş ve uyandığında ise “*Bizi öldürdükten sonra hayata döndüren Allah'a hamd olsun*” diyerek şükrünü ifa etmiştir.⁴⁷⁶

475 Kindî, *Resâil*, s.308-310; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.414-417.

476 Buhârî, *Da'avât* 9.

Tanrı Tasavvuru

Tanrı tasavvuru, kişinin, Tanrı olduğunu tasavvur ettiği içsel modeldir. Bireyin tasavvurundaki Tanrı ile birincil tecrübelerini yansıtan hafıza izlerine karşılık gelir. Bireyin bebeklikten itibaren duygusal gelişiminin biçimlendirdiği Tanrı'nın duygusal bir görüntüsüne işaret eder. Kısaca Tanrı tasavvuru, Tanrı olduğuna inanılan varlığa ilişkin duygusal bir tecrübedir.⁴⁷⁷

Kindî, Allah'ın peygamberlerine belli yöntemlerle bilgiler vermiş olduğunu ve kulun bir dahli olmaksızın bunun Allah'ın iradesinin bir neticesi olduğunu söyler. Peygamberlere verilen bu bilgilerin onlar tarafından temiz ve net bir şekilde kabul edilebilmesi için Allah'ın desteği ile onların nefisleri temizlenerek vahiy yoluyla bu bilgiler aktarılmıştır. Peygamberlere verilen bilgiler herhangi bir öğrenme süresi ve diğer gayretlere ihtiyaç olmaksızın kendilerini peygamber olarak seçen ve gönderen Allah'ın iradesiyle gerçekleşmiştir. Bu ifadelerine delil olarak, müşriklerin Allah Rasûlü (a.s.)'a “çürüyen kemikleri kim diriltecek?” şeklindeki sorularına kendisine Rabbinin öğrettiği şekilde cevap vermesini gösterir. “(Ey Habibim) *De ki, o kemiklere ilk önce kim varlık verdi ise yine o diriltir.*” (Yâsîn 36/78-79) Kısaca Kindî'nin Tanrı tasavvuru koşulsuz teolojik kabule dayanır.⁴⁷⁸

Tanrı tasavvurlarına dair üç farklı görüş vardır. İlki Aristoteles'e aittir. Ona göre Tanrı, ilk neden ya da ilk hareket edicidir yani evrendeki nedenselliğin kaynağı olan bir ilke konumundadır. Her şeyin ilk nedeni olarak en üstün ve en yetkin varlıktır. Tanrı'yı akıl varlığı olarak düşünür ve O'nda iradeden ziyade zorunluluğun hüküm sürdüğünü düşünür. Kindî'ye göre Aristoteles, olumsuzluklar içeren bir Tanrı tasavvuruna sahiptir. Bir başka görüş Yeniplatonculara aittir. Bunlara göre Tanrı, varlık veren fâil nedendir. Yunan felsefesinin Tanrı anlayışı, en mükemmeli yapmakla zorunlu bir varlıktır. Bu gelenekte, evvelinde yokluğun bulunduğu ve sonradan yoktan var etme düşüncesi bulunmamaktadır. Bir diğer görüş İslam'daki Tanrı tasavvurudur. Bu Tanrı tasavvurunu bir yere kadar Hıristiyanlık teoloji okulları da kabul etmektedir. Tanrı her şeyden önce yoktan yaratıcı bir varlıktır. Tanrı-evren ilişkisi hâlık-mahlûk ilişkisidir. Tanrı yaratan, mahlûk yaratılındır. Bu ilişkinin her zerresi bilinçli bir şekilde gerçekleştirilen hikmeti ve gayesi olan sürekli bir etkinliktir. Tanrı hem evren hem de insanla daima aktif bir

477 Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, s.116.

478 Yaşar Aydın, “Kindî'nin Tanrı Tasavvuru Üzerine”, *Diyanet İlmî Dergi*, DİB Yayınları, C.54, S.2, Ankara, 2018, s.36-38.

münasebet içerisinde. Mü'minin muhatabıdır. Kendisine yapılan dualara mukabelede bulunur ve destekçi olarak mü'minin yanındadır. Mutlak iradesine göre hareket eden bir müdebbirdir. Tanrı, bütün yetkinliklere sahiptir. Fiili mutlaktır ve her şeyi kuşatır. Bütün ilmî, edebî, amelî ve dinî faaliyetlerde ahlâkî ve dinî tutum ve davranışların nihâi gayesidir.⁴⁷⁹

Kindî'nin Tanrı tasavvurunu, Yunan gelenekleri ile ilkelerini İslamın vahiy geleneğinden almış olan dinî geleneğin etkisi altında geliştirmiş olduğu söylenebilir. Ancak onun Tanrı tasavvuru, kültürel etkisinde kaldığı Yunan felsefesinden uzak sadece dinî temeller üzerine yükselen bir Tanrı tasavvurudur. Onun gayretleri, dinî Tanrı tasavvurunu felsefî anlamda temellendirmek ve kanıtlamaktır. Kur'an-ı Kerîm'in insana sunduğu hakikatleri aklın ışığı ile görmek ve göstermektir.⁴⁸⁰

Ona göre Tanrı, varlığında hiçbir sebebe muhtaç olmadığı gibi varlığını sürdürmede de başkasına muhtaç değildir. Varlığının evveli olmadığı gibi sonlu da değildir. Ezelî ve ebedî olan yalnızca Allah'dır. Onun için eksiklikten yetkinliğe doğru bir geçiş söz konusu olamaz. Her şeyi ile tam ve yetkindir ve her şeyin gayesi O'dur. O hikmet sahibi ve her şeyi bilen (el-alîm), en güçlü olan (kavî), en cömert (cevâd) ve yaptığı her şeyi en mükemmel ve sağlam yapan (mütkin)'dir. Kudreti tamdır ve gerçek bir olandır. Her şeyi en mükemmel olarak yaratandır. Âlemdeki her bir varlığın en mükemmel düzeyde olmasını gerekli kılandır.

Risâlesinde şu izahı yapar: “Âlemin mükemmel bir şekildeki düzen ve tertibi, âlemdeki her şeyin O'na boyun eğmesi, O'nun egemenliğinde olması, her oluş ve bozuluşun, değişen ve değişmeyen her şeyin en uygun ve en ideal düzeyde oluşu, kâinatta mükemmel bir yönetimin ve her bir şeyin güçlü bir hikmetinin var olduğunun delilidir. Her yönetimin bir yöneteni, her hikmetinde bir hâkimi olduğuna göre bu kâinat içinde var olan düzenin hâkimi de yöneteni de mutlak olan Allah'tır.”⁴⁸¹

Ona göre mahlûkat, özü itibariyle gerçek “bir” olan Allah'a dayanması sebebiyle bir iken sonradan yaratılmış olması açısından da çoktur. Kindî “bir” hususunu, vahdaniyeti izah ederken iki şeye vurgu yapar. Allah “bir”dir ve mahlûkatın “bir”liğindeki birliğin kaynağıdır. Bu düşünce onun Tanrı'yı yegane yaratıcı olarak telakki etmesinde kilit noktadır. Tanrı “bir” olduğundan her hangi bir şekilde çokluk

479 Aydınlı, a.g.m., s.38-40; Sıbğatullah İğde, “Aristoculuk ve Mu'tezile Arasında Kindî”, *Diyaret İlmi Dergi*, C. 54, S.2, Ankara 2018, s.148-149.

480 Aydınlı, a.g.m., s.40.

481 Toksöz, a.g.m., s.94-98; İğde, a.g.m., s.148-150.

ihativa etmez ve her türlü “bir”liğin sebebi yine O “bir”dir. O bir olan, özgür iradesiyle âlemi ve içinde bulunan her şeyi yoktan yaratmıştır ve yarattığı âlemlerle sürekli olarak irtibat halindedir. Allah vardır ve her zaman olacaktır. O'nun hakkında yokluk söz konusu olamaz. Hayat sahibi olan “bir”dir ve çoğalamaz. Sebepsiz ilk sebeptir. Etkini olmayan etkindir. Her istediğini yoktan yaratandır ve bazısını diğer bazısına sebep kılan da yine O'dur.⁴⁸²

Kindî'nin metafizik anlayışı teolojik başlangıçlara sahiptir. Amacı, evreni hür iradesiyle yaratan, dilediğinde evrenin yokluğunu irade eden “bir” ve en yüce olanın Allah olduğunu ispatlamaktır. “*Felsefeti'l Ülâ*”sında bu bakış açısını şöyle ifade eder: “İç dünyamızı iyi tanıyan, kendi varlığını ve vahdaniyetini ispata gayretimizi, inkarcılara karşı getirdiğimiz delillerle iç dünyalarımızı ortaya sererek onları ve fikirlerini nasıl perişan ettiğimizi iyi bilen yüce Yaratıcı'dan, bizi ve yolumuzdan gidenleri kudretiyle himayesine alarak muhafaza etmesini diliyoruz.” Kindî'nin metafizik öğretisi, Tanrı'nın evreni yoktan yarattığı, yaratılan bu âlemin sonlu olduğu dolayısıyla ezeli de olmayacağı düşüncesinde esaslanmaktadır.⁴⁸³

Kindî varlık, bilgi ve ahlâk bakımından “hak” kavramını merkeze alan bir tahlil yapar. Temel ifadesi şu cümledir: “*Her şeyin var olmasının ve sürekliliğinin sebebi, 'Hak'tır.*” Ona göre metafiziğin konusu Tanrı'dır. Bu anlamda metafizik hak ve hakikatin bilgisidir. Risâlelerinde âlemin Allah tarafından yaratılmış olduğu bilgisinin yanında âlemin hadîs olduğu bilgisini de ortaya koyar. Onun felsefesinde Tanrı mutlak bir olandır ve bütün mevcudat hüviyetini bu mutlak olan Allah'tan almıştır. Allah ezeldir ve hiç bir surette değişime konu olmaz. Bütün mevcudat varlığını Allah'dan almıştır.⁴⁸⁴

Dua Psikolojisi

Dua, kişinin kendi acziyetinin ve eksikliğinin farkındalığını bilerek kutsal varlıkla konuşmasıdır. Kendindeki eksiklik duygusundan ortaya çıkan gerginliği gidermek amacıyla inandığı kutsala münacâttır.⁴⁸⁵ Dua esnasında psikolojik anlamda iki temel idrakın meydana gelmesi gerekir. Bunlar izzet-i rubûbiyyet ve zillet-i ubûdiyyettir. Allah'ın izzetini idrake gayret ve kul olabilmek ya da olamamaktan doğan zilletin farkında olabilmek. Dua, temelde Allah'ın anılmasıdır. Dua esnasında ontolojik anlamda

482 İğde, a.g.m., s.151-153.

483 Aydın, a.g.m., s.42-43.

484 Ömer Türker, “Kindî Metafiziği”, *Diyanet İlmî Dergi*, DİB Yy., C.54, S.2, Ankara, 2018, s.53-64.

485 Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.213.

bizi kuşatan aşkın varlık anılır. Allah'ı anmakla birlikte O'na ihtiyaç ve taleplerimizi bildirmek ve lütfunu dilemektir. Bu anlamda duanın hakikati, kulun Yaratıcı'sına derdini bildirmesi değil dermanın ve şifanın ancak Allah olduğunu idrak etmesi halidir. Dua, varlığımızın boyutlarını derinleştiren bir niteliğe de sahiptir. Dolayısıyla dua, ruh dünyamızın derinliklerini, enginliğini ve sonsuzluğunu keşfedebilmenin imkânıdır.⁴⁸⁶

Kindî'nin eserlerinde dua önemli bir yere sahiptir. Genellikle muhatabına yazdığı risâlelerin hem girişlerinde hem de sonunda muhatabı ve kendisi için Allah'ın yardım ve inâyetini celbedebilmek için duaya yöneldiği görülmektedir. Risâlelerinin başında ve sonunda yaptığı dualardan bazıları şöyledir: “Allah'tan bizi ve yolumuzdan gidenleri güçlü himayesine alarak korumasını, muhafaza elbiseleri ile donatmasını, yardımını lütfetmesini, daima üstün gelen kudreti ile desteklemesini diliyoruz. Ta ki düşüncesi beğenilen, ameli kabul görülenlerin derecelerine ve O'nun nimetine karşı nankörlük edenlere, hak yolundan sapanlara karşı başarı kazanmış olanların mertebelerine ulaşalım.”⁴⁸⁷

Kindî her bir risâlesinde dua ibadetine yöneldiği ve bu yönelişlerinde taleplerinin dünyaya dair geçici şeyler olmadığı aksine insan ruhunun ihtiyaçlarına yönelik, olumlu ve huzurlu yaşamın ve erdemlerle bir ömür sürebilmenin talepleri yönünde olduğu görülür. Bu dua motiflerinden bazıları şöyledir: “*Allah sana tüm faziletleri korumayı ve bütün rezilliklerden korunmayı nasip etsin.*”⁴⁸⁸ “Rabbim sana uzun ömürler versin, sana her iki dünyada mutluluk versin ve seni salih kullarının en iyileriyle beraber eylesin.”⁴⁸⁹ “*Allah seni mutlu kılsın, tüm şerlerden korusun, hayırda muvaffak eylesin*”⁴⁹⁰ Dualarında “hasenât, şer ve hayr” kavramlarını kullanması manidardır. Zirâ “hasenât” talebi ancak müslüman bir şahsiyetin bir diğer müslüman kardeşi için isteyeceği tarzda bir duadır. “Şer ve hayr” ile ilgili dileklerde bu türdendir.

“*Âlemin Sonluluğu Üzerine*” adlı risâlesinin bitiminde yaptığı duasında Allah'tan talebi, “faydalı ilim” ve “en kolay ve en emin gelecek” şeklindedir.⁴⁹¹ Her iki talepte mü'minin Rabbinden isteyeceği en güzel dua tarzıdır. Faydalı ilim isteği, kişinin hem dünyasını hem de ahiretini imar edecek, insanı dünya yaşamında erdemlere kavuşturacak, onurlu bir hayat sürebilmek için cehâlet zilletinden uzaklaştıracak türden

486 Ahmet Albayrak, *Gençlerde Dua Psikolojisi*, Düşünce Yayınları, Bursa, 2013, s.37-49.

487 Kindî, *Resâil*, s.105; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.152-153.

488 Kindî, *Resâil*, s.110; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.158-159.

489 Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.248-249.

490 Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.270-271.

491 Kindî, *Resâil*, s.192; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.284-285.

bir istektir. En emin gelecekte kasıt ise her iki âlemde de Allah'ın rızasına ermek ve nimetlerle dolu cennetine varabilmektir.

“*Sonsuzluk Üzerine*” adlı risâlesine başlarken yaptığı duasında muhatabı için Allah'tan “*davranışlarını hakk ile süslemesi*”ni talep eder.⁴⁹² İnsanın davranışlarının hakikat yönünde olması talebi oldukça güzel bir duadır. Zira kişinin tüm fiillerinin hakikat merkezli oluşu, onu, Allah indinde salih bir kul yaptığı gibi insanlar içerisinde de erdemli bir birey olarak yaşamasını sağlar. Aynı risâlesini bitirirken de “*Allah, Dünya ve ahiretle ilgili mühim amellere kâfidir ve bunlarla ilgili işlerinde sana kefil olsun*” diyerek kulluk için bir prensip sunmaktadır. Duasına devamla “*Allah seni hakk ile bir yaşam sürmende ve hakikatin meyvelerinden yararlanmanda da yardımcın olsun*” şeklinde temennide bulunur. Hak üzere bulunmak, Rabbin kullarından istediği şeydir. Onun duası da bu yöndedir. Duasında hakikat üzere olmayı temenni etmenin yanında “*Allah seni her türlü rezilliklerden kosrusun ve tevfiği ile seni en temiz amellere yöneltsin*” temennisinde bulunarak, kulun uzak duracağı kötü tutum ve davranışları ve nelere yönelmesi gerektiğini de duasında zikretmiş olur.⁴⁹³

“*Allah'ın Birliği ve Âlemin Sonluluğu Üzerine*” adlı risâlesine de aynı şekilde dua ile başlar. Dualarının her birinin doğru ubûdiyete yönelik olması ve hakikat arzusu ile yaşayan mü'min için elzem olan şeyleri dillendirmesi, psikolojik açıdan güçlü bir öğretilerdir. Kindî şöyle bir dua eder: “*Allah seni kudreti ile muhafaza etsin, tevfiği ile de doğru yola ulaştırsın. Sana âfiyet vererek her türlü rezilliklerden korusun ve en temiz amelleri sana nasip ederek seni başarılı eylesin. Rızasına ve ihsanına erdirecek ilahî bilgiye lâyık eylesin.*”⁴⁹⁴ Duaya alınan her bir talep, günümüzün alışlageldik isteklerin uzağında dünya ve âhiret için kula lazım olanların talebi şeklinde olduğu görülür. Özellikle “*Âhiret korkularından uzak olan hidayetini ihsan edilmesi*” gibi bir talep meselenin özünü izah etmektedir.

“*Allah'ın Birliği ve Âlemin Sonluluğu Üzerine*” adlı risalesini bitirirken de en güzel dualarından birini yapar: “*Allah'tan anlayışını nurlandırmasını, ilmini genişletmesini ve böylelikle âkibetini mutlu etmesini niyaz ederim.*”⁴⁹⁵ Bu duasında dillendirdiği taleplere bakıldığında psikolojik açıdan insanın ihtiyacı olan en mühim şeylerin istenmiş olduğu görülür. Özellikle “*fehmin nurlanması, ilmin genişliği ve*

492 Kindî, *Resâil*, s.194; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.286-287.

493 Kindî, *Resâil*, s.198; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.292-293.

494 Kindî, *Resâil*, s.201; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.294-295.

495 Kindî, *Resâil*, s.207; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.304-305.

hayırlı bir son (âkibetü'n-sa'îde)" şeklindeki her üç talepte inançlı mü'minin arzusu olacak niteliktedir.

"*Oluş ve Bozuluşun Yakın sebepleri Üzerine*" adlı risâlesinin girişinde: "*Allah sana mutlu tutum ve davranışlarında (hâlu'n sa'îdun), en temiz amelleri yapabilmende (etharu ef'âlün), önemli ihtiyaçlarını karşılamanda yardım etsin ve sana (nefsine ve diğer canlılara karşı) iyilik yapma duygusunu ilhâm eylesin*" şeklindeki ifadelerin her biri, kişinin olumlu tutum ve davranışlarına yönelik taleplerdendir.⁴⁹⁶

Kindî'nin dua motiflerine bakıldığında duada olması gereken her ölçünün en doğru şekilde kullanıldığı farkedilir. Kulun acziyeti ve eksikliğinin itirafı, rubûbiyyetin izzeti, kutsalı en iyi şekilde anma, ihlasla yakarış, kalbî hisler, hakikî ihtiyaçlar, her iki âleme ve başkalarının iyiliğine yönelik olması, samimî teslimiyet, teveccühün boyutu, âdâb, umut vs gibi duada olması gerekenlerin samimi ve içtenlikle dillendirildiği görülür. Kısaca Kindî mü'min bir kimseyi daha duyduğunda psikolojik iyi hissettirecek türden dualara yer vermiştir.

Fânîlik Düşüncesi

"*Allah'ın Birliği ve Âlemin Sonluluğu Üzerine*" adlı risâlesinde inanan bir kulun düşünce dünyasında olması gereken tefekkürü izah eder. Cisimlerin mahiyeti gereği sonlu olduğunu ezeli olamayacağını izah ettikten sonra mantikî olarak cismin yaratılmışlık düşüncesinin bir zorunluluk olduğunu söyler. Yaratılmış olanın yaratıcının eseri olduğunu zikreder. Daaha sonra "*öyleyse her bir varlığın zorunlu olarak onu yoktan var eden bir yaratıcısı vardır*" şeklinde bir özet yapar. Eserinde daha sonra yaratıcı olanın birliğini ya da çokluğunu tartışır. Varlığın bileşik ve etkin oluşu üzerinden hareketle de "*bileşik olanın bir birleştireni olacağını*" ve "*etkin olanın da bir etkin olması gerektiğini*" savunur. Konunun neticesinde birleştiren ve etkin "*el-fâilü'l-evvel (İlk Etkin)*" olan ve çokluk kabul etmeyen "*Bir*" (Allah) olduğunu söyler. Bir olan Allah'ı izah ederken de akideye uygun olarak "*yüce, münezzeh, kendi yarattıklarına benzemeyen, kendisinde asla çokluk bulunmayan, ebedî ve değişmez olan*" şeklinde izah eder. Nihayetinde muhatabına: "*Ey Kardeş! Sen akıl gözünle bu âlem ve varlığın fânî oluşunu, yaratıcı olan Allah'ın bir, sonsuz ve yüce oluşunu tefekkür et. Ruhunun temiz yaşaması için bunları idrakine al ki, bu bilgiler seni ma'rifetin geniş vatanına,*

⁴⁹⁶ Kindî, *Resâil*, s.314; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.306-307.

huzurun yumuşak koltuğuna ve Allah'ın geniş rahmetinin gölgesine ulaştırsın” ifadeleri ile nasihatta bulunur.⁴⁹⁷

Eserlerinde dünyanın fâniliğini, gelip geçiciliğini çok defa ifade eder. Dünyaya değer verme ya da vermeme üzerine kıyaslar yapar. Mesela dünyaya değer vermeyen bir kimsenin her hangi bir kayıba uğramış olmayacağını ancak dünyaya meyleden ve ona düşkün olanın dünyanın kendini bitkin bırakacağını söyler. Aynı şekilde dünyaya değer verilmediğinde ona sahip olunacağını aksi olduğunda dünyanın helak edici olduğunu ifade eder.⁴⁹⁸

Kindî'nin risâlelerinde fânilik düşüncesi çok defa konu edilmiştir. Hatta eserlerine isim olmuş olan “Âlemin sonluluğu, Oluş ve Bozuluş” gibi ifadelerin yanında bir çok defa “kevn ve fesat, geçici bir yolcusun”⁴⁹⁹ “dünyanın geçici menfaatleri”⁵⁰⁰ “dünyada her şeyin fâni olduğu”⁵⁰¹ türden ifadeleri bulmak mümkündür. Kindî'de fânilik düşüncesi bir anlamda İslam anlayışında var olan, “dünyanın bizzat kendisine değil, insanın dünyevîleşmesine karşı olma” durumununun izahı niteliğindedir. Bunu âlemin geçiciliğinin hakikatine yaptığı vurgularda kişinin bu geçici dünyaya ve içerisindeki geçici şeylere meyl etmemesi üzerine yaptığı tavsiyelerde görmek mümkündür.

İrâde

Genel psikoloji açısından irade, motivasyonla ilgili, güdü ya da dürtülerden birini eyleme dönüştürme gücü olarak tarif edilir. İrâdî eylem denen şey, dışarıdan herhangi bir zorlama olmadan kişinin bilinçli olarak kendiliğinden seçerek uyguladığı etkinliktir. Dinsel irade ise kişideki dinsel bilincin dışı yansıyan aktivitesidir.⁵⁰²

Kindî irâdeyi, kendisi ile seçeneklerden birinin kastedildiği güç olarak tarif eder.⁵⁰³ İnsanda ortaya çıkan davranışların iradenin tezahürü olan nefsin fonksiyonları olduğunu ve bunların ya bireyin kendini ilgilendiren davranışlar ya da başkasını ilgilendiren davranışlar olarak ortaya çıktığını belirtir.⁵⁰⁴ Eserlerinde nefsin kuvvelerini

---

497 Kindî, *Resâil*, s.207; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.302-305.

498 Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.524-525.

499 Kindî, *Resâil*, 1950, s.278-280; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.388-391.

500 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, s.51-55; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.478-481.

501 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, s.66-69; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.486-489.

502 Neda Armaner, *Din Psikolojisine Giriş*, C.1, Ankara, 1980.s.119.

503 Kindî, *Resâil*, s.168; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.254-255.

504 Kindî, *Resâil*, s.178-179; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.268-269.

izah ederken bunların irade ve düşüncenin kaynağı olan tefekkür gücünden kaynaklandığını ifade eder.⁵⁰⁵

İnsanın hayatının bütününde iradenin önemine dair çok defa vurgu yapar. Mesela insanı mutlu eden veya ona üzüntü veren alışkanlıklarla ilgili açıklamalarında iradenin gücünü zikredererek şöyle der: “Madem ki alışkanlıklarımız içerisinde bizi mutlu eden davranışlar olduğu gibi bize üzüntü veren alışkanlıklar da vardır. Öyleyse bizi her zaman mutlu edebilecek alışkanlıkları huy haline getirmemiz gerekmektedir. Zira alışkanlıklarımız tabiatımızda var olan şeyler olmayıp, kendi irademizin ürünleridir. Bu ise bize sevinmek, mutlu olmak ya da bir üzüntü halinde teselli bulmak gibi olumlu hallerin iradenin gücüne bağlı olarak tezahür ettiğini göstermektedir. Öyleyse bizi mutlu edecek davranışları kendi irademizle eğitim konusu yaparak daha güzel bir yaşam sürebiliriz. İrademizi bu yönde kullandığımızda yaşam bizler için daha güzel bir hal alacaktır.”⁵⁰⁶

Ölüm Olgusu – Ölüm kaygısı

Yaşamın bir parçası ve her doğan için kaçınılmaz son olan ölüm, teoloji ve felsefe başta olmak üzere hemen hemen her disiplinin konusu olmuştur. Psikolojide ise konu, ölüm kaygısı bağlamında ele alınmıştır. Kindî, ölüm konusunu psikolojik bakış açısıyla ilk ele alanlardandır. İslam kültüründe Kindî, İbn Miskeveyh, İbn Sina ve Gazzâli gibi düşünürler ölüm korkusu/kaygısı konusuna eserlerinde yer vermişler. Hatta bir kısmı ölüm kaygısından kurtulma üzerine risâleler kaleme almışlardır.⁵⁰⁷

Kindî ölüm olgusunu insanın tanımsal içeriğine dahil etmiş ve onu hayatın karşısına koymuştur. İnsanı tanımında “hayat ve ölümden başka düşünme yeteneğine sahip olmayı” tarifine alarak ölüm sonrası âlemde sonsuz olacağına göndermede bulunmuştur. Risâlelerinde yaptığı ölüm sonrası âlemde yaşanacak süreçlerin izahları üzerinden onun ölüm hakkındaki görüşlerini anlamak mümkündür. Zira o, ahirette değer bulmayı, nefsin arınmasına bağlar. Bu görüşü Kur'anın izahına uygundur. Bu dünyanın gerçek bir âlem olmadığı, geçici olduğu, hakiki âlemin öteki dünya olduğu, ahirete yönelik başarıların nefsin temizliğinde olduğu ve bunu gerçekleştirenlerin Tanrısal

---

505 Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.514-515.

506 Kindî, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, s.54-59; Kindî, *Felsefî Risaleler*, s.480-483.

507 Ali Ayten, *Din, Erdem ve Sağlık*, 1.b., Çamlıca yayınları, 2015, s.33-34.

âleme yükseleceği gibi görüşlerini risâlelerinde bildirmiştir.⁵⁰⁸ Onun ölüm hakkındaki görüşlerinin İslam inancının görüşleriyle örtüştüğü net olarak görülmektedir.

Ölüm ve sonrası hayat dinlerin en önde gelen inanç ve öğretileri arasındadır. Din dışı düşünceler ölümü yok oluş, bir son ve hiçlik olarak görürken İlâhi dinlerde ölüm, sonsuz hayatın başlangıcıdır. Yani sonsuzluğa aday bir varlık olan insan için ölüm sonsuzluğun kapısıdır. İslam dini ahiret inancını temel esaslarından saymış, ölümü kaçınılmaz olarak her nefsin tadacağı zorunlu bir kanun olarak bildirmiş, insanın Allah'tan geldiği gibi yine O'na döneceğini haber vermiştir. Yani ölüm dünya hayatından ahiret yaşamına bir geçittir.⁵⁰⁹ Kindî'nin üzüntüden kurtulma yolları olarak izahını yaptığı “kötülükleri ve kötü şeyleri sevmemek” maddesinde anlattıkları bu durumu açıkça izah etmektedir.

---

508 Hanoğlu, a.g.m., s.138-141.

509 Hayati Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, dem yayınları, İstanbul, 2008, s.14-17.

SONUÇ

Psikoloji modern bir bilimdir. Konusu insanın ruhsal yaşamını anlamaya yönelik gayretlerdir. İnsanın ruhsal yaşamını, onun tutum ve davranışlarını anlamaya yönelik çabaların tarihi insanlık kadar eskidir. Bu tarihi seyir içerisinde kendine “İlk İslam ve Arap filozofu” ünvanları ile yer bulmuş olan Ebû Yûsuf Ya'kub b. İshâk b. es-Sabbâh el-Kindî'nin eserlerinde psikoloji konuları araştırmamızın konusunu teşkil etmiştir.

Çalışmamızın ilk bölümünde psikoloji ve din psikolojisi hakkında kısa bilgiler verildi. Aynı bölümde Kindî'nin soyu, hayatı, kişiliği, ilim dünyasındaki yeri ve eserleri konu edildi. Günümüze isimleri ya da nüshaları ulaşan eserlerin sayısı üçyüz civarında olup bunlardan 12 tanesi tasnifçilerin listelerinde psikolojiye dair eserler olarak kaydedilmiştir.

Kindî'nin “İlk İslam filozofu” olarak bilinmesi onun hakkında daha çok felsefecilerin çalışmalarını gündeme getirmiştir. 18 ayrı disipline öncülük eden çalışmaları felsefeci kimliğinin gölgesinde kalmıştır. Oysa Kindî bir felsefeci olduğu kadar bir hekim bir o kadar da matematikçi ve mühendisdir. Ayrıca mûsikî ve astronomi gibi ilimlere de vakıf bir şahsiyettir. yaptığımız bu çalışma neticesinde kanaatimiz, onun tüm bu ilimlere vukûfiyeti kadar psikoloji biliminin öncüsü olan “ilk psikolog” olduğu yönünde olmuştur. Bu çalışmada Kindî'nin psikolojiye dair konularının yaklaşık elli başlık altında verilmiş olması bu kanaatimizin en belirgin delilidir. Henüz tercüme edilmemiş ya da kaybolan risâleleri üzerinden düşünüldüğünde günümüz psikolojisinin her bir konusuna dair görüşlerinin olacağını akla getirmektedir.

Araştırmamızda psikoloji risâlelerini, eserlerindeki psikoloji konularını ve onun psikoloji anlayışını tanıtmaya çalıştığımız Kindî'nin konuya dair tespitlerini kısaca ifade edecek olursak, o, günümüz psikolojisine ait bir çok konuyu 9. asırda işlemiş büyük bir şahsiyettir. Onu incelediğimizde sadece İlk İslam filozofunu değil, aynı zamanda büyük bir hekim, matematikçi, mühendis, astrolog, mûsikî ilmine vakıf engin bir ilim adamı gördüğümüz gibi büyük bir psikologla da karşı karşıya olduğumuzu anlarız. Psikoloji konuları üzerindeki değerlendirmelerini, günümüz psikolojisindeki değerlendirmelere yakın olduğunu görürüz.

Kindî, Gazzâli, İbn Rüşd, İbn Sînâ, Muhâsibi, Farâbi gibi âlimler, kavramlarını Kur'an'dan aldıkları için psikoloji konularını yine onun kavramları ile ifade etmişlerdir. Mesela hiss, idrâk, fazîlet, rûh, rezîlet gibi bütün kavramlar Kur'an'ın kullandığı

terimlerdir. Kavramlarını Kur'an'dan almış olmaları bize, bütün bu bilimlere yataklık eden ana kitabın insan psikolojisine değinen bir kitap olduğunu hatırlatmaktadır.

Bu sebeple bizlerin bu tür çalışmaları artırmamız gerektiğini, geçmiş kültürümüze ait ilim ehlinin görüşlerini ve onların bilim adına bizlere bıraktıklarını daha iyi anlamak ve kendimizden sonrakilere bunları bir kültür olarak bırakmak adına, yeni çalışma ve araştırma yapanlara salık veriyoruz.

Bu tür çalışmaların bizlere vereceği hakikat, “psikoloji bilimi batıya aittir” gibi düşüncelerin yersiz ve tutarsızlığıdır. Zira Kindî, günümüz bilimlerinden onlarcasına onüç asır öncesinden öncülük etmiş bir İslam filozofudur. Mesela günümüzde ruh sağlığı ya da ruhsal bozukluklar başlığı altındaki konuları “*Defu'l-Ahzân*” adlı risâlesinde etraflıca ele almıştır. Psikoloji bilimi 19. asrın sonlarına doğru insanın ruhsal dünyasını düşünmeye başlamışken, Kindî 9. asrın başlarında insanın ruhsal dünyasına girmenin gayretlerini taşımıştır. Kendinden sonraki bir çok âlimin konu ile ilgili alıntıları (Muhâsibi, Ebu Bekr er-Râzi, Gazzâli vb. gibi) ve aynı hususu işlemiş olmalarına bakıldığında Kindî'nin bu gayretlerinde başarılı olmuş olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Kindî, genel psikolojinin konusunu günümüz psikologlarının vukûfiyetiyle ele aldığı gibi psikolojinin bir alt disiplini olarak ortaya çıkan “değerler psikolojisi”ne dair konuları değerler psikolojisinin değerlendirmelerinin de ötesinde ele almıştır. Onun kanaat, hoşgörü, vefâkarlık, minnet duygusu, iffet, ferâset gibi bir çok olumlu duygu ve davranışı eserlerine konu ettiği gibi rezilet, haset, kibir, cimrilik, israf gibi olumsuz duygu ve davranışları da konu edinmiş olduğu görülür. Bunlarla ilgili tarif ve açıklamaları ise günümüz kişilik psikolojinin görüşlerine son derece yakındır. Özellikle ruhsal rahatsızlıkların olumsuz kişilikler ve değerlerden uzaklaşmak neticesinde ortaya çıktığını büyük bir isabetle dile getirmiştir.

Günümüz psikiyatristleri Kindî'de depresyon, obsesyon, psikolojik belirtiler, kişilik bozuklukları (Personality disorders), stres, bağımlı davranışlar, çaresizlik hissi ve psikotik rahatsızlıklar gibi duygusal sağlık sorunlarına yönelik çözümler ya da terapilerinde kullanabilecekleri yardımcı terapiler mahiyetinde unsurlar bulabilirler. Aynı şekilde ruh sağlığına yönelik koruyucu ruh sağlığı, tedavi edici ruh sağlığı, rehabilite edici ruh sağlığı ve koruyucu hekimlik (Preventive Medicine) gibi alanlara dair unsurları bulmaları mümkündür. Ruh sağlığının önemi, üzüntü ve üzüntüyle

başarılarının yollarına dair izah ettikleri günümüz ruh sağlığı psikolojisi için küçümsenmeyecek niteliktedir.

Sosyoloji, psikoloji ve din psikolojisinin ana konularından biri olan değerler, özellikle adalet ve hakkaniyet gibi evrensel değerler üzerine izah ettiği hususlar günümüz araştırmacıları açısından oldukça önem arz eder niteliktedir. Zira Kindî eserlerinin bir çok yerinde ahlâki değerlerden ayrılmanın bireyi ve toplumu nasıl kötü durumlara düşüreceğini açıkça ifade etmektedir. Bireylerin doğru ve erdemli davranışlarda bulunmasının yanı sıra sağlıklı bir kişilik oluşturmaya da yardımcı olan ahlâki değerler, insanımızın popüler kültür içerisinde kaybolarak geleneğimize ve İslam kültürüne uzaklaştığı günümüzde daha bir önem arz etmektedir. Bu anlamda Kindî'nin eserlerinde değerler psikolojisine ait oldukça fazla literatür bulunmaktadır.

Değerler psikolojisine ait erdemler, ahlâklılık olma, mutluluk, sabır ve komşuluk hakkı gibi konuları günümüz değerler psikolojisinin tanımlamalarına öncülük edecek nitelikte yapmıştır. Tüm bunlar Kindî'nin asırlar öncesinden günümüz psikoloji bilimine katkılarının boyutunu izah etmektedir.

Din psikolojisi başlığı altında işlenen akıl, nefis, irâde, ahlâki faziletler, uyku ve rüya, Tanrı tasavvuru, dua, fânîlik düşüncesi ve ölüm kaygısı gibi konular günümüz din psikologlarına ışık tutacak niteliktedir. Yaptığı açıklamalar ve söylemlerinin İslâmî içerikli oluşu, kaynağını İslâm akâidinden almış olması İslam psikologları açısından da büyük değer arz etmektedir.

Günümüz ve gelecek din psikologlarının ve özellikle İslam psikologlarının ondan alacağı bir çok husus vardır. Zira Kindî İslam kültürüne İbn Kernîb, Ahmet b. Tayyib es-Serahsî, Ebû Ma'sher el-Belhî, Debîs (Muhammed b. Yezid) gibi ilim ehlini yetiştirdiği gibi Ebû Zeyd el-Belhî gibi filozof yetiştirmiş bir şahsiyettir. Bunların dışında kendinden sonra gelen İslam ahlâkçı ve düşünürlerinden olan Harizmî, İbn-i Sînâ, Fârabî, İbn Miskeveyh, Nâsiruddîn et-Tûsî, Seyyid Şerif Cürcânî, İbn Hazm, Seyfeddin el-Âmidî ve Muhyî-i Gülşenî gibi ilim ehlini etkisinde bırakmıştır.

Kısaca karşımızda her yönüyle İslâm filozofu ve psikoloğu olarak duran Kindî'nin eserlerinden modern bilim insanının öğreneceği çok şey vardır. Özellikle din psikologlarının dünyasına ilk İslam psikoloğu olarak girmeyi hakeden Kindî hakkında yapılacak çalışmaların gayesi, onu bu bilimde gerektiği konuma yerleştirmeyi hedef alma yönünde olmalıdır.

KAYNAKÇA

- ABDURRÂZİK Mustafa, *Feylesûf'ül-Arab ve'l Muallimü's-Sânî*, Müessesese Hindâvî, Kahire, 2013.
- ADAMSON Peter, *Al-Kindî*, Oxford University Press, New York, 2007.
- AKARSU Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, 1975
- ALBAYRAK Ahmet, *Gençlerde Dua Psikolojisi*, Düşünce Yayınları, Bursa, 2013.
- ARIKAN Seda, “Türkçede İkili Karşıtlık Kavramları Olarak Erdem ve Kusur”, *Uluslararası Türkçe Edeb. Kültür Eğitim Dergisi*, S.7, Bursa, 2018, ss.592-606.
- ARMANER Neda, *Din Psikolojisine Giriş*, C.1, Ankara, 1980.
- AVVÂD Gorgis, *Mu'cemü'l-Ülemâu'l-Arab*, 1.b, c.1, Mektebetü'l-Nahda, Beyrut, 1986.
- AYDIN Fatih, “İslâm Ahlâk Düşüncesinde Erdemler: Şehrezûrî Örneği”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C.6, S.5, İstanbul, 2017, ss.3100-3121.
- AYDINLI Yaşar, “Kindî'nin Tanrı Tasavvuru Üzerine”, *Diyanet İlmî Dergi*, C.54, S.2, Ankara, 2018, ss.33-52.
- AYTEN Ali, “Arap Ülkelerinde İslâmî Psikoloji ve Din Psikolojisi Çalışmaları”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (Din Psikolojisi Özel sayısı)*, C.12, S.2, Adana, 2012, ss.51-98.
- BAĞDATLI İsmail Paşa, *Hadiyyat Al-Ârifîn Asmâ Al-Muallifîn ve Âsâr Al-Musannifîn*, C.2, Tsh; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Avni Aktuç, Maarif Basımevi, İstanbul, 1955.
- BAYMUR Feriha, *Genel Psikoloji*, 13.b., İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1994.
- BAYRAKTAR Mehmet, “Posoloji'nin ve Psikofizik'in Kurucusu Olarak El-Kindî”, *Diyanet İlmî Dergi*, C.54, S.2, Ankara, 2018, ss.25-32.
- BEYHÂKÎ Zahîraddin, *Târih Hukemâ el-İslâm*, Dimeşk, 1946.
- BROCKELMANN Carl, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi-I*, 2.b., Çev. Neşet Çağatay, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1964.
- BUDAK Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat yayınları, Ankara, 2000.
- CÂHİZ, *Kitâbü'l-Buhelâ*, 5.b., Thk., Tahâ el-Hâcerî, Dâru'l Meârif, Kahire, 2005.
- CUM'A Muhammed Lutfî, *Târîhu Felâsifeti'l-İslâm*, Müessesese Hindâvî, Kahire, 2014.
- CORBİN Henry, *İslam Felsefesi Tarihi*, c.1, 1.b., Çev. Hüseyin Hatemi, İletişim, İstanbul, 1986.
- CORBİN Henry, *Târîh'ul-Felsefet'il-İslâmiyye*, 2.b., Terc. Nuseyr Merve, Hasan Kubeyî, Uveydât, Beyrut, 1998.
- CÜNDÎ Muhammed Ali, *İşkâliyyetü'z-Zamân fi Felsefeti'l-Kindî*, 1.b., Mektebe Zehrâ, Kahire, 1991.

- ÇAĞRICI Mustafa, *Üzüntüden Kurtulma Yolları: Ya'kub b.İshak el-Kindî*, 3.b., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.
- ÇAĞRICI Mustafa, “Kindî'nin Def'ul-Ahzan adlı Risalesi, Kaynakları ve Tesirleri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.7-10, İstanbul 1989-1992, ss.221-241.
- ÇUBUKÇU İbrahim Agâh, *İslam Düşüncesi Hakkında Araştırmalar*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1972.
- ÇUBUKÇU İbrahim Agâh, *İslam Düşünürleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977.
- DALGALI Büşra, İbrahim Gürses, “Merhamet'in Sağlık Hizmetlerindeki Yeri ve Önemi”, *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.2, S.1, Sinop, 2018, ss.181-204.
- DE BOER T.J., *The History of Philosophy in İslam*, Trns. Edward R. Jones B.D., Dover Publications, New York, 1967.
- DE BOER T.J., *Târîh'ul-Felsefeti fi'l-İslâm*, Nakl. Muhammed Abdulhâdî Ebû Ride, Dâr'ul-Nahzat'ul Arabiyye, Beyrut, 1954.
- DENİZ Gürbüz, “Kindî, Felsefeyi Kabulü ve Konumlandırması” *Diyanet İlmî Dergi*, C.54, S.2, Ankara, 2018, ss. 13-24.
- DOĞAN Mebrure, *Sabır Psikolojisi-Pozitif Psikoloji Bağlamında Bir Araştırma*, 1.b., Çamlıca yayınları, İstanbul, 2016.
- EL-EHVANÎ, Ahmed Fuad, “Kindî”, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri içinde*, ed.: M.M. Şerif, çev, Osman Bilen, İstanbul 1997.
- EL-EHVÂNÎ Ahmed Fuâd, *el-Kindî Felesûfû'l-Arab*, Müessesel Mısriyye, Kahire, 1964.
- EL-EHVÂNÎ Ahmed Fuâd, *El-Medârisü'l-Felsefiyye*, Dâru'l-Mısriyye, Kahire, 1965.
- EL-EHVÂNÎ Ahmed Fuâd, “Kindî”, Çev. Emrullah Yüksel, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.9, Erzurum, 1990, ss. 22-39.
- EL-HAMAVÎ Yakut, *El-Muqtezab min Kitâbi cemhereti en-Neseb*, c.1, 1.b., Thk. Nâci Hasen, Dâr'ul Arabiyye, Beyrut, 1987.
- EL-HATLÎ Ebî İshâq İbrahim b.Abdillah b. el-Cüneyd, “Kitâb el-Muhabbetu lillâhi Sübhânehû”, *Mecelle Mecma' el-Lugati'l-Arabiyyeti bi-Dimeşk*, C.58, S.4, Thk. Abdulkerim Zuhûr Udey, Dimeşk, 1973, ss.657-666.
- EL-KİNDÎ, Ebû Yûsuf Ya'kub b. İshâk, *Resâilü'l-Kindî el-Felsefiyye*, Nşr. Muhammed Abdu'l-Hâdî Ebû Ride, Dâr'ul-Fikr el-Arabî, Kahire, 1950.
- EL-KİNDÎ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk b. es-Sabbâh, *Felsefî Risâleler-Kindî*, 1.b., çev. Mahmut Kaya, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.

- EL-KİNDÎ, *Kitâbü'l-Firâse*, Bursa İnebey Yazma Eser Ktp., Hüseyin Çelebi Koleksiyonu, No: 882/2.
- EL-MEKKÎ Ebû Tâlib, *Kûtu'l-Kulûb-Kalplerin Azığı*, 2.b., Çev. Yakup Çiçek, Dilaver Selvi, C.1, Semerkand Yayınları, İstanbul, 2003.
- EMMONS Robert A., Raymond F. Paloutzian, "Din Psikolojisi", Çev. Ali Ayten, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.21, İstanbul, 2001, ss.105-124.
- ENDELÛSÎ Ahmed b. Sâid, *Tabakâtu'l-Umem*, Matbaa Katolikiya, Beyrut, 1912.
- ENDELÛSÎ Ebû'l-Kâsım Sâid, *Milletlerin Bilim Tarihi-Tabakâtu'l-Umem*, 1.b., Çev. Ramzan Şeşen, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2014.
- ER-RAZÎ Ebu Bekir Zekeriya, *Ruh Sağlığı: et-Tıbbu'r-Rûhânî*, çev. Hüseyin Karaman, İz Yayınları, İstanbul 2008.
- ES-SÂVÎ Ahmed, *El-Felsefetü'l-İslâmiyye*, El-Muttehîde li't-Tabâa, 1998.
- FAHRÎ Macit, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan, İklim Yayınları, İstanbul 1987.
- FERRUH Ömer, *Târîh el-Fikr'il-Arabî ilâ Eyyami İbn Haldûn*, 4.b., Beyrut, 1983.
- FLÜGELGustav L., *Al-Kindî "genannt der Philosoph der Araber"*, *Ein Vorbild seiner Zeit und seines Volkes*, 1.band, Brockhaus, Leibzig, 1857.
- GOLDZİHER Ignace, *Klasik Arap Literatürü*, 1.b., çev. Azmi Yüksel, Rahmi Er, Yayına Haz., Mehmet Akif Kireççi, İmaj yayınları, Ankara, 1993.
- GÜRSES İbrahim, *Elmalı'lı Tefsirinde Psikoloji Konuları*, (Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1990.
- GÜRSES İbrahim, "Elmalı'lı Tefsirinde İnsan ve Davranışı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.10, S.2, Bursa, 2001, ss.161-167.
- GÜRSES İbrahim, *Dindarlık ve Kişilik*, 2.b., Emin Yayınları, Bursa, 2017.
- GÜRSES İbrahim, Yasin Kuruçay, "Ergenlerde Anlamsızlık İle İlgili Problemlere Dinin Etkisi Üzerine Değerlendirmeler", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul, 2018, ss.87-111.
- HAQUE Amber, "Psychology from Islamic Perspective: Contributions of Early Muslim Scholars and Challenges to Contemporary Muslim Psychologists", *Journal of Religion and Health*, Vol.43, No,4, New York, 2004, ss.357-377.
- HAMEDÂN Züheyr, *İ'lâm el-Hadarâti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, Mektebetü Esed, Dimeşk, 1995.
- HANOĞLU İsmail, "Kindî'de Klasik Psikoloji ve Temel Problemleri", *Diyanet İlmi Dergi*, C. 54, S.2, Ankara, 2018, ss. 125-144.
- HİZMETLİ Sabri, *İsmail Hakkı İzmirli*, 1.b., Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996.

- HÖKELEKLİ Hayati, “Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.3, S.3, Bursa, 1991, ss.151-165.
- HÖKELEKLİ Hayati, *Din Psikolojisi*, TDV. Yayınları, Ankara 1993.
- HÖKELEKLİ Hayati, “İslam Geleneğinde Psikoloji Kültürü”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C.19, S. 3, 2006. ss.409-421.
- HÖKELEKLİ Hayati, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, dem yayınları, 1.b., İstanbul, 2008.
- HÖKELEKLİ Hayati, *Psikoloji, Din ve Eğitim Yönüyle İnsânî Değerler*, 1.b., dem yayınları, İstanbul, 2013.
- İBN CÜLCÜL Ebu Dâvud Süleyman b. Hassân el-Endulûsî, *Tabakâtü'l-Etbbâu ve'l-Hukemâi*, thk. Fuat Seyyid, Müessesetu'r-Risâle, Kahire, 1985.
- İBN EBÎ ŞEYBE Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim, *El-Musannef*, Thk. Muhammed b. Abdullah el-Cum'a, Muhammed b. İbrahimel-Lehiydân, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 2004.
- İBN EBÎ USAYBÎA Muveffikıddin, *Uyûn el-Enbâi fî Tabakâtü'l-Etbbâi*, Thk. Nizâr Rıza, Dâr'ul Mektebeti'l-Hayât, Beyrut, 1882.
- İBN HALDUN Abdurrahman, *Mukaddime ibn Haldun*, Dâru'L-Fikr, Beyrut, 2001.
- İBN MANZUR, *Lisânu 'l-Arab*, Dâru'l-Mâ'rife, Kahire, 1119.
- İBN NEDİM Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebi Ya'kub İshak, *Kitâbu'l-Fihrist*, Thk., Rıza Tecdid, Tahran, 1971.
- İBN NÜBÂTE Cemaliddîn el-Mısrî, *Serhu'l-Uyûn fî şerhi Risâleti İbn Zeydûn*, Thk. Muhammed Ebû Fadl İbrâhim, Dâru'l-Fikri'l-Arabi, Beyrut, 1963.
- İBNÜ'L-KİFTÎ Cemâleddîn Ebî'l-Hasan Ali b. Yûsuf, *İhbâru'l-Ulemâi bi Ahbâri'l-Hukemâ*, Thk. İbrâhim Şemseddîn, Dâr'ul-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2005.
- İĞDE Sıbgatullah, “Aristoculuk ve Mu'tezile Arasında Kindî”, *Diyanet İlmi Dergi*, C. 54, S.2, Ankara, 2018, ss. 145-164.
- İMAM GAZZALÎ, *Esmâ'ül Hüsnâ*, çev. Yaman Arıkan, Elifbe yy. İstanbul,1982.
- İMAM GAZZALÎ, *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, 1.b., çev. M.Ferşat, Ferşat ktb., İstanbul, 1972.
- İMAMOĞLU Abdulvahid, “Bazı Psikanalistlere Göre Rüyanın İnsan Hayatındaki Rolü”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.12, S.22, Sakarya, 2010, s.21-22.
- İSFEHÂNÎ Ragıb, *Mu'cem Müfredât elfâzi'l-Kur'an*, Thk. Nedîm Mer'aşlı, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1972.
- İZMİRLİ İsmail Hakkı, *Feylesûfu'l Arab Ya'kûb bin İshâk el-Kindî*, Arap. Terc. Abbâs el-Azzâvî, Matbaatu Es'ad, Bağdat, 1382/1963.
- KAMÎR Yuhana, *Felâsifetü'l-Arab el-Kindî*, 2.b., Dâru'l-Meşriq, Beyrut, 1985.

- KARAÇOŞKUN Muhammed Doğan, “Sevgiyi kökleştiren haslet: Vefâ”, *Diyanet Aylık Dergi*, S.246, Ankara, 2011, ss.4-7.
- KARAKAYA Mehmet Murat, “Kindî’de Nefs, Beden ve Kötülük”, *Diyanet İlmî Dergi*, C. 54, S.2, Ankara, 2018, ss. 109-124.
- KAYA Mahmut, İslam Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi, Ekin Yayınları, İstanbul, 1983.
- KAYA Mahmut, *Felsefî Risâleler-Kindî*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2015.
- KAYAALP Ümran, “Kindî’nin Nefs Algısının Ahlâk Anlayışına Tesiri”, *V. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi Bildiriler Kitabı-IV, 12-15 Mayıs 2016*, Isparta, ss.155-171.
- KÖKNEL Özcan, *Bağımlılık: Alkol ve Madde Bağımlılığı*, Altın kitaplar, İstanbul, 1998.
- LİPPERT Julius, *İbn Al-Qıfî’s Ta’rih Al-Hukama*, Dieterichische Verlag, Leipzig, 1903.
- McCARTHY Richard Joseph/Yusuf, *Et’Tesânîfu’l-Mensûbe ilâ Feylesûfi’l-Arab*, Bağdat, Matbaa El-Ânî, 1382/1962.
- MENGİ Mine, “Kıyafetnâme” mad., *DİA (Diyanet İslam Ansiklopedisi)*, C.XIII, İstanbul, 1996, ss.116-117.
- MERHABA Muhammed Abdurrahmân, *el-Kindî Felsefetuhu-Müntehabât*, 1.b., Menşûrât Avîdât, Beyrut-Paris, 1985.
- MUTÇALI Serdar, Arapça-Türkçe Sözlük, Dağarcık Yayınları, İstanbul, 1995.
- NAGY Albino, *Die Philosophischen Abhandlungen des Ja’qûb Ben İshâq Al-Kindî*, c.2, bölüm 5, in *Beitraege zur Geschichte der Pfilosophie des Mittelalters*, Verlag der Aschendorffschen, Münster, 1987.
- PEKER Hidayet, “İbn Hazm’ın ilimler Tasnifi” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 18, S.1, Bursa, 2009, ss.319-329.
- RESCHER O., “Notizen über einige arabischen Handschriften aus Brussaer Bibliotheken”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft (ZDMG)*, C. 68, Leipzig, 1914.
- REUHLİN Maurice, *Psikoloji Tarihi*, 1.b., Çev. Tanju Gökçöl, Cep Üniversitesi, İletişim yayınları, İstanbul, 1991.
- SARITAŞ Kamil, “Kindî’nin Akıl Teorisinin Kaynağı Sorunu Üzerine”, *Dinî Araştırmalar*, C.14, S. 40, Ocak-Haziran 2012, ss.90-111.
- SAYAR Kemal, Mehmet Dinç, *Psikolojiye Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul, 2009.
- SEZGİN Fuat, *İslam’da Bilim ve Teknik*, 2.b., İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür yayınları, İstanbul, 2008.

- SİCİSTÂNÎ Ebû Süleyman Mantıkî, *Sîvânu'l-Hikme*, Thk. Abdurrahman Baravî, Tahran, 1974.
- TANRIVERDÎ İsmail, Eş'as b. Kays el-Kindî'nin Hayatı, Kişiliği ve İslam Tarihindeki Yeri, (Yükse Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2007.
- TANRIVERDÎ İsmail, "Kindî Kabilesi ve İslam'a Girişi", *İTAD (İslam Tarihi Araşt. Dergisi)*, S.4, 2018, ss. 39-62.
- TATLISU Ali Osman, *Esmâü'l-Hüsna Şerhi*, 3.b., DİB, Ankara, 1963.
- TOKSÖZ Hatice, "Kindî'nin Düşünce Sisteminde Müzikal Seslerle Âlemdeki Düzen Arasındaki İlişki", *Diyanet İlmî Dergi*, C. 54, S.2, Ankara, 2018, ss.85-108.
- TOPÇU Nurettin, *Psikoloji*, 2.b., Dergah yayınları, İstanbul, 2008.
- TOPDEMİR Hüseyin Gazi, "İslam Dünyasında Felsefenin Öncüsü-Kindî", *Bilim ve Teknik*, Temmuz, 2012, ss.74-76.
- TURABİ Ahmet Hakkı, El-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1996.
- TÜRKER Ömer, "Kindî Metafiziği", *Diyanet İlmî Dergi*, C. 54, S.2, Ankara, 2018, ss. 53-66.
- TÜRKERİ Mehmet, "Aristoteles'in Etiğinde Nefse Hakim olma ve Erdemle İlişkisi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.21, İzmir, 2005, ss.77-94.
- UYSAL Enver, *Kindî ve İbn Sînâ Felsefesinin Temel Kavramları*, Emin yayınları, Bursa, 2008.
- UYSAL Enver, "İslam Düşncesinde Erken Dönem Kavram Çalışmaları: Câbir b. Hayyanve Kindî Örneği", *Avrasya Terim Dergisi*, C. 4, S.1, 2016, ss. 1-14.
- UYSAL Enver, "Kindî ve Fârâbi'de Akıl ve Nefs Kavramlarının Ahlâkî İçeriği", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 2, Bursa, 2004, ss. 141-156.
- UYSAL Enver, "Kindî Felsefesinde Cevher Kavramı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 18, S. 1, Bursa, 2009,ss. 159-170.
- UYSAL Enver, "Kindî Felsefesinde 'Hayal Gücü' Kavramı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 22, S. 2, Bursa, 2013,ss. 1-13.
- ÜLKEN Hilmi Ziya, *Felsefeye Giriş* (ikinci kısım), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1958.
- WALZER Richard, *Greek into Arabic-Essays on Islamic Philosophy*, Harward University Press, Cambridge, Massachusetts, 1962.

VALİDİ A.Zeki, “Die Schwerter der Germanen, nach arabischen Berichten des 9. bis 11. Jahrhunderts”, *Zeitschrift der Deutsch-Morgenlaendischen Gesellschaft*, Bd.90, Leipzig, 1936.

YEĞİN Hüseyin İbrahim, “Vefâkarlık Ölçeğinin Geçerlilik ve Güvenirlik Çalışması”, *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.5, S.9, Bolu, 2017, ss.119-132.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	OSMAN ALDEMİR
Tez Adı	KİNDİ'NİN ESERLERİNDE PSİKOLOJİ KONULARI
Enstitü	SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Anabilim Dalı	FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ
Tez Türü	YÜKSEK LİSANS TEZİ
Tez Danışman(lar)ı	DOÇ.DR. İBRAHİM GÜRSES
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) İzni Kısıtlama	☐ Genel Kısıt (6 ay) ☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin veriyorum.

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih : 29.07.2019

İmza :

